

УДК 93/99

ISSN 0583-4961

ИНСТИТУТ ЗА НАЦИОНАЛНА ИСТОРИЈА

ГЛАСНИК

Главен и одговорен уредник: проф. д-р Драги Ѓоргиев, директор на ИНИ
Главен редактор на изданието: проф. д-р Марјан Димитријевски
Редакција: проф. д-р Вера Гошева, проф. д-р Марија Пандевска, проф. д-р
Билјана Ристовска-Јосифовска, проф. д-р Ирена Стефоска, проф. д-р Амет Шериф,
проф. д-р Лариса Вакнина (Украина), проф. д-р Хуснија Камберовиќ
(Босна и Херцеговина), проф. д-р Марија Проскурнина (Русија),
проф. д-р Ирена Ставови-Кафка (Полска), проф. д-р Филип Шашко (САД)
Секретар: проф. д-р Катерина Младеновска-Ристовска
Лектор: Еленка Стоевска-Денчова
Ракописите се примаат во печатена и во електронска форма на адреса:
Институт за национална историја (За редакцијата на „Гласник“)
ул. Григор Прличев бр. 3, п.ф. 591, 1000 Скопје, Република Македонија;
contact@ini.ukim.mk
Излегува двапати годишно
Излегувањето го поддржа Министерството за култура на Република Македонија
Компјутерска подготовка: Европа 92 - Кочани
Печат: Европа 92 - Кочани
Тираж: 300 примероци

Editor-in-Chief: Prof. Dragi Ćorgiev Ph.D., Director of the INH
Editor-in-Chief for this edition: Prof. Marjan Dimitrijevski Ph.D.
Editorial Board: Prof. Vera Goševa Ph.D., Prof. Marija Pandevska Ph.D.,
Prof. Biljana Ristovska-Josifovska Ph.D., Prof. Irena Stefoska Ph.D., Prof. Amet Šerif Ph.D.,
Prof. Larisa Vaknina (Ukraine) Ph.D., Prof. Husnija Kamberović Ph.D.
(Bosnia and Herzegovina), Prof. Marija Proskurnina Ph.D. (Russia),
Prof. Irena Stawowy-Kawka Ph.D. (Poland), Prof. Filip Šaško Ph.D. (USA)
Secretary: Prof. Katerina Mladenovska-Ristovska Ph.D.
Proofreading: Elenka Stoevska-Denčova
Manuscripts in printed and electronic form to be sent to: Institute of National History
(Editorial Board of „Glasnik“), Str. Grigor Prličev 3, P.O.Box 591, 1000 Skopje,
Republic of Macedonia; contact@ini.ukim.mk
Printed twice a year
Publishing supported by the Ministry of Culture of the Republic of Macedonia
Typesetting and layout: Европа 92 – Коџани
Printing: Европа 92 – Коџани
Printed copies: 300

УДК 93/99

ISSN 0583-4961

ИНСТИТУТ ЗА НАЦИОНАЛНА ИСТОРИЈА

ГЛАСНИК

СОДРЖИНА – TABLE OF CONTENTS

СТАТИИ - ARTICLES

<i>Бошко Ангеловски, Паско Кузман: Копја за бодeње и фрлање и осврт на наодите од Самоилова тврдина – Охрид и Исар – Марвинци</i>	<i>7</i>
<i>Boško Angelovski, Pasko Kuzman: Thrusting and Throwing Spears and Review of the Findings from the Fortress of Samoil – Ohrid and Isar – Marvinci</i>	<i>7</i>
<i>Наталија Поповска: Коментар кон употребата на поимот хеленизам во македонската историографија</i>	<i>15</i>
<i>Natalija Popovska: A Commentary on the Use of the Term Hellenism in Macedonian Historiography</i>	<i>15</i>
<i>Трајче Нацев, Драган Веселинов: Одбранбениот систем на градот Баргала</i>	<i>27</i>
<i>Trajče Nacev, Dragan Veselinov: The Defense System of the Town Bargala.....</i>	<i>27</i>
<i>Ирена Стефоска: Сцени на страв: словенските инвазии и локалното население во Македонија</i>	<i>35</i>
<i>Irena Stefoska: Scenes of Fear: Slavic Invasions and Local Population in Macedonia... 35</i>	
<i>Драган Зајковски: Црковните прилики во провинцијата Македонија низ призмата на Петтиот Вселенски Собор</i>	<i>41</i>
<i>Dragan Zajkovski: Church Affairs in the Province of Macedonia through the Prism of the Fifth Ecumenical Council</i>	<i>41</i>
<i>Драган Ѓалевски: Византискиот воен систем на Балканот кон крајот на VI век.....</i>	<i>49</i>
<i>Dragan Ćalevski: The Byzantine Military System in the Balkans in the Late VI Century</i>	<i>49</i>
<i>Стојко Стојков: Бугарскиот етнос и мултиетничка Бугарија: константа и еволуција на сфаќањата во византиските извори во X век</i>	<i>63</i>
<i>Stojko Stojkov: The Bulgarian Ethnicity and Multiethnic Bulgaria: Constant and Evolution of the Conceptions in the Byzantine Sources in X Century</i>	<i>63</i>
<i>Петар Стевковски: Улогата на Венеција во првиот византиско-нормански судир на Балканот (1081-1085)</i>	<i>87</i>
<i>Petar Stevkovski: The Role of Venice in the First Byzantine-Norman War at the Balkans (1081-1085)</i>	<i>87</i>
<i>Vančo Ćorgiev: Bulgaria, for or against the Ilinden Uprising</i>	<i>93</i>

<i>Ванчо Ѓорѓиев</i> : Бугарија, за или против Илинденското востание	93
<i>Силвана Сидоровска-Џуповска</i> : Учесството на Македонците во градењето на болницата „Евлоги Георгиев“ во Цариград (дописки од егзархискиот весник „Новини“)	103
<i>Silvana Sidorovska-Џupovska</i> : Participation of Macedonians in Building of the Hospital „Evlogi Georgiev“ in Constantinople (Correspondences from Exarchate Newspaper <i>Novini</i>)	103
<i>Димитар Љоровски Вамваковски</i> : Загоричани: 25 март 1905 (по повод 110 години од андартскиот напад на селото)	109
<i>Dimitar Ljorovski Vamvakovski</i> : Zagoričani: March 25, 1905 (On the Occasion 110 Years from the Greek Attack of the Village)	109
<i>Македонка Митрова</i> : Јован Хаџи Васиљевиќ и определувањето на јужната граница на „Српството“	123
<i>Makedonka Mitrova</i> : Jovan Hadži Vasiljević: Defining the South Border of the Serbian Nationhood	123
<i>Зеќир Рамчиловиќ</i> : Балканските војни 1912 – 1913 година и последиците од нив, со посебен акцент врз Бошњациите во Македонија	137
<i>Zećir Ramčilović</i> : The Balkan Wars 1912 – 1913 and the Consequences from them, with a Special Emphasize on the Bosniaks in Macedonia	137
<i>Ристо Солунчев</i> : Македонизмот како историја на слободата (Оглед за филозофскиот хоризонт на Мисирков)	147
<i>Risto Solunčev</i> : The Macedonism as a History of Freedom (An Essay concerning the PhilosophicalHorizonofMisirkov).....	147
<i>Исамедин Азизи</i> : Прашањето на границите на Албанија	161
<i>Isamedin Azizi</i> : The Issue of State Borders of Albania	161
<i>Надежда Цветковска, Лидија Ѓурковска</i> : Аграрната структура на Тиквешкиот округ (Според пописот на населението од 31 март 1931 година)	171
<i>Nadežda Cvetkovska, Lidija Ğurkovska</i> : Agrarian Structure of the Tikveš District (According to the Census of 31 March 1931)	171
<i>Верица Јосимовска</i> : Болничко-превентивни установи во вардарскиот дел на Македонија под бугарска управна власт (1941 – 1944)	177
<i>Verica Josimovska</i> : Hospital-preventive Institutions in Vardar Macedonia under Bulgarian Administrative Authority (1941 – 1944)	177

<i>Александар Манојловски: Сообраќајните врски меѓу Федеративна Народна Република Југославија и Народна Република Бугарија (состојба и перспективи)</i>	185
<i>Aleksandar Manojlovski: Traffic Connections between Federal Peoples Republic of Yugoslavia and Peoples Republic of Bulgaria (Condition and Perspectives)</i>	185
<i>Марјан Ивановски: Некои реакции на група пратеници од турскиот парламент во 1959 година по повод иселувањето на Турците од Југославија и Бугарија ...</i>	191
<i>Marjan Ivanovski: Some Reactions of Group Members of Turkish Parliament in 1959 on the Occasion of the Emigration of Turks from Yugoslavia and Bulgaria</i>	191

МАТЕРИЈАЛИ - PAPERS

<i>Александар Манојловски: Кон депортацијата на Евреите од вардарскиот дел на Македонија: Записник број IV од собранието на Македонската еврејска општина, одржано на 21 јануари 1945 година</i>	197
<i>Aleksandar Manojlovski: On The deportation of the Jews from Vardar Part of Macedonia: Record No. IV of the Macedonian Jewish Municipality, Held on January 21, 1945</i>	197
<i>Невен Радически: Политички пресметки во СКМ (писмо на Камуран Тахир до Јосип Броз Тито од 15. V 1973)</i>	223
<i>Neven Radičeski: Political Conflicts in League of Communists of Macedonia (Letter from Samuran Tahir to Josip Broz Tito from 15. V 1973)</i>	223

РЕЦЕНЗИИ-ПРИКАЗИ – REVIEWS-SURVEYS

<i>The Journal of the Faculty of International and Political Studies of the Jagiellonian University, POLITEJA, NO. 4 (30), Macedonia in 20TH and 21ST Century, Edited by Mirella Korzeniewska-Wiszniewska. Krakow: 2014, 418. (Dragi Ćorgiev)</i>	233
<i>Списание на Факултетот за меѓународни и политички студии при Јагелонскиот универзитет, POLITEJA, бр. 4 (30), Македонија во 20 и 21 век, под редакција на Мирела Коржениевска Вишниевска. Краков: 2014, 418. (Dragi Ćorgiev)</i>	233
<i>Халкедон во контекст: Црковните собири 400 – 700, редакција Р. Прајс и М. Витби. Ливерпул: Универзитет во Ливерпул, 2009, 2011, 256. (Dragan Zajkovski)</i>	236
<i>Chalkedon in Context: Church Councils 400 – 700, Edited by Richard Price and Mary Whitby. Liverpool: Liverpool University Press, 2009, 2011, 256. (Dragan Zajkovski)</i>	236
<i>Кит Браун: Верни до смрт. Довербата и теророт во револуционерна Македонија.</i>	

Скопје: Фондација отворено општество – Македонија, 2014, 392. (<i>Драги Ѓорѓиев</i>)	240
<i>Keith Brown: Loyal unto Death, Trust and Terror in Revolutionary Macedonia.</i> Скопје: Foundation Open Society – Macedonia, 2014, 392. (<i>Dragi Gorgiev</i>)	240
<i>Арпад Хорнијак:</i> Унгарско-југословенски дипломатски односи, 1918-1927. Њу Џерси: Центар за унгарски студии и публикации, 2013, 430. (<i>Теон Џинго</i>) ..	243
<i>Arpad Hornyak: Hungarian-Yugoslav Diplomatic Relations, 1918-1927.</i> New Jersey: Center for Hungarian Studies and Publications, 2013, 430. (<i>Teon Džingo</i>)	243
<i>Стојко Стојков:</i> Табу, време на страх и страдање, преследването на Македонците в Бугарија по времето на комунизма (1944 – 1989). Сандански: Дружество на репресираните Македонци в Бугарија, 2014, 550. (<i>Верица Јосимовска</i>)	246
<i>Стојко Стојков:</i> Табу, време на страв и страдања, прогонувањето на Македонците во Бугарија во време на комунизмот (1944-1989). Сандански: Здружение на репресираните Македонци во Бугарија, 2014, 550. (<i>Верица Јосимовска</i>)	246
<i>Stojko Stojkov: Taboo, Time of Fear and Suffering, Persecution of the Macedonians in Bulgaria during the Period of Communism (1944 -1989).</i> Sandanski: Association of the Repressed Macedonians in Bulgaria, 2014, 550. (<i>Verica Josimovska</i>)	246
<i>Виолета Ачкоска:</i> Велес и Велешко 1944-1991. Скопје: Макавеј, 2013, 412. (<i>Александар Симоновски</i>)	248
<i>Violeta Ačkoska: Veles and Veles Area 1944-1991.</i> Skopje: Makavej, 2013, 412. (<i>Aleksandar Simonovski</i>)	248

СООПШТЕНИЈА - ANNOUNCEMENTS

Научен собир „АСНОМ и македонската држава“ (Скопје, 28 ноември 2014) (<i>Александар Симоновски</i>)	251
Scientific Conference “ASNOM and the Macedonian State” (Skopje, 28 th November 2014) (<i>Aleksandar Simonovski</i>)	251

СТАТИИУДК 904:623.444.4(497.771)
903:623.444.4(497.715)КОПЈА ЗА БОДЕЊЕ И ФРЛАЊЕ И ОСВРТ НА НАОДИТЕ ОД
САМОИЛОВАТА ТВРДИНА – ОХРИД И ИСАР – МАРВИНЦИ¹*Бошко Ангеловски*

Научен соработник во Институтот за старословенска култура – Прилеп

Паско Кузман

Археолог

Abstract

In the imposing military tomb from the space of Gorna Porta – Ohrid fourteen spears in the military context were found, which according to their specific in shape of the peak and the length can be divided in three groups. Dominant type is a thinner and elongate leaf shape that is probably been in function of stabbing spears. Some of them have decoration. Also, from the s/w cemetery of the archaeological site Isar – Marvinci seven spears were found and most of them according to their specifics are stabbing spears too. Chronology of both groups is between the late archaic and Hellenistic period. The assumptions about the number of the spears in the standard military equipment of the soldiers in the early antique moving from two to three, from which one is the main spear for direct frontal stabbing and the others have a function as a throwing projectiles. In a constellation where the sources about the practical use value of the spears are scarce only with future experiments and tests, precise conclusions about their function and distinction can be made.

Keywords: Gorna Porta – Ohrid, Isar – Marvinci, spear, stabbing, throwing.

Во Охрид, на потегот Горна Порта, во непосредна близина на гробот 132 каде што е откриена златната маска, односно западно од неа, откриена е гробница во која биле погребани шест војни. Гробницата била заградена со четвртести камени блокови од бигор и во неа била поставенаклада на којашто

¹ Статијата е презентирана на симпозиум на Македонското археолошко научно друштво одржан во Дојран во октомври 2012 година.

се спалени воините, кои најверојатно загинале заедно во некоја битка.² Околу кладата покрај скапоцените предмети во вид на дарови биле поставени и делови од нивната воена опрема, којашто го рефлектира стандардното вооружување на воините од периодот на крајот на VI, односно V век пр. н.е.

Покрај шлемовите и кнемидите, биле распоредени вкупно 18 копја, што значи по три копја за секој војник. Во овој контекст, со сигурност може да се претпостави дека копјата не се одраз на богатството на војниците, иако несомнено се работи за војници со висок статус во воената хиерархија, туку претставуваат дел од нивното лично вооружување.

Некои од копјата се во релативно лоша состојба на зачуваност, но сепак може да се претпостави дека се работи за копја со исти или барем слични димензии. Имено, од приложените 14 копја, првата група ја сочинуваат пет копја (Т-I Сл.1) од кои две се со откриени врвови, но може да се претпостави дека должината на нивниот врв е иста или барем приближна со останатите три, чија должина на листот се движи од 21 до 28 см, додека должината на тулецот се движи од 11 до 15 см, а радиусот на тулецот од 1.9 до 2.5 см. Листот на овие копја е тесен и издолжен, на средината зајакнат со силно ребро коешто во долниот дел преминува во конусоиден тулец. Според дијаметарот во тулецот била вметната поширока и подолга рачка, па консеквентно може да се претпостави дека овие копја биле за бодење. Едно од копјата е украсено со два златни прстена и најверојатно припаѓало на војник кој заземал високо место во воената хиерархија. Тоа не само што го одразува неговиот статус, туку несомнено говори и за неговото богатство.

Две од копјата (Т-II Сл.1) имаат форма на поширок лист со послабо нагласено ребро по целата должина на листот, коешто во долниот дел преминува во тулец. Едното копје има должина на листот од 45 см, додека тулецот е долг 17 см, а неговиот дијаметар изнесува 2.7 см, а кај второто, сочуваната должина од листот изнесува 25 см, должината на тулецот е 17.4 см, а неговиот дијаметар изнесува 2.4 см. Овие копја биле исто така за бодење, иако формата на широк лист не била функционална за пробивање на оклопи.

Кај втората група од шест копја (Т-III Сл.1) листот е издолжен и тесен со послабо нагласено ребро коешто во долниот дел продолжува во тесен тулец. Должината на листот се движи од 32 до 57 см, должината на тулецот од 13 до 20 см, а дијаметарот од 1.3 до 1.8 см. Со оглед дека тулецот е многу тесен овие копја не би можеле да бидат во функција за бодење, бидејќи рачката којашто била вметната во тулецот е многу тесна и лесно би можела да се скрши под тежината и притисокот на оној кон кого копјето евентуално било упатено. Едно од копјата како и кај пократките, има декорација на тулецот во вид на два златни прстена и најверојатно и ова како и претходното копје, припаѓале на ист воин.

Последното од копјата (Т-IV Сл.1) е делумно зачувано, во вид на тесен и издолжен лист, а на средината зајакнат со масивно ребро. Зачуваниот дел од листот е долг 20 см, а тулецот е долг 12 см, додека неговиот дијаметар изнесува 1.2 см. Ова копје како и претходната група, со оглед на тулецот имало тесна рачка па консеквентно не би било практично во функција за бодење.

² П. Кузман, Е. Димитрова, *Oxypid Sub Specie Aeternitatis*, Охрид 2010, 40.

Од просторот на 1/3 некропола на локалитетот Исар – Марвинци потекнуваат 6 копја, откриени во поединечни војнички гробови коишто временски припаѓаат на македонско-хеленистичкиот период. Грбовите се кремации во вид на кружни јами (Т-IV Сл.2). Три од копјата се речиси идентични во поглед на формата што е во вид на издолжен лист со силно ребро на средината, коешто во долниот дел преминува во тулец. Рамењата на листот се заоблени, што овозможува лесна пенетрација и извлекување на копјето, па консеквентно може да се претпостави дека според спецификите служеле за бодeње. Должината на листовите се движи од 32 до 35 см, на тулецот изнесува 12.5 см, додека дијаметарот на тулецот изнесува 2 см.

Четвртото копје, исто така, има форма на издолжен лист со нешто повисоки и заоблени рамења. Листот на средината нема ребро и неговата должина изнесува 41 см, тулецот е долг 14 см, а неговиот радиус е 1.5 см. Копјето било ритуално свиткано (Т-V Сл.1), а според неговите карактеристики, односно малиот дијаметар на тулецот што упатува на пократка рачка, ја детерминира неговата функција како проектил за фрлање. Петтото копје е во вид на тенок лист со заоблени високи рамења (Т-V Сл.2), на средината зајакнат со силно ребро кое во долниот дел поминува во тулец. Листот е долг 27 см, тулецот 13.5 см, а неговиот дијаметар 1.5 см, што значи дека дрвената рачка била пократка во насока да се избегнат вибрации, па најверојатно и копјето било во функција на проектил за фрлање.

Во поглед на формата, интересен примерок претставува шестото копје кое е во вид на тенок лист со високо раме (Т-V Сл.3). Листот е долг 23 см, должината на тулецот е 10 см, а неговиот радиус 1 см. Копјето во горниот дел на листот има каналчиња од внатрешната страна. Поради ширината на тулецот и во овој случај дрвената рачка не би можела да биде долга, па консеквентно употребната вредност и на ова копје била во функција на проектил за фрлање.

Последното, седмо копје од групата откриена во 1/3 некропола, временски припаѓа на класичниот период, а погребувањето е со инхумација. Копјето е во вид на поширок лист без ребро на средината, должината на листот изнесува 34 см, на тулецот 15 см, а дијаметарот на тулецот е 2 см (Т-VI Сл.1). Во контекст со врвот на копјето, бил откриен и задниот шилец или кундак со квадратна основа, со должина од 8 см и тулец со должина од 11 см. И покрај тоа што овој дел најчесто се изработувал од бронза, со оглед дека бронзата била поотпорна на корозија, а една од неговите функции била за негово одложување во земја,³ примерокот од Марвинци бил изработен од железо. Овој примерок бил во функција на копје за бодeње.

Копјето за бодeње било главен сегмент на офанзивната воена опрема на рано античкиот воин, додека мечот имал секундарно значење.

Основни елементи на копјето се дрвена рачка, железен врв и бронзен кундак или шилец на задниот дел од рачката. Поради природата на дрвото не постојат зачувани материјални докази за изгледот на рачката, па со оглед на тоа за нејзините димензии и материјалот од којшто била изработена, главна поткрепа наоѓаме во претставите од вазното сликарство, како и од пишаните извори. Таа

³ A. M. Snodgrass, *Arms and Armour of the Greeks*, London 1967, 80.

се изработувала најчесто од дрво од јасен, што е потврдено уште во Хомеровата *Илијада*. Во недостиг на овој вид на дрво, како алтернатива се користеле други видови, но за жал пишаните извори не наведуваат за кои видови станува збор. Римскиот поет Grattius Faliscus во една поема којашто се однесува на ловот, како најпогодни дрвја за изработка на рачка за пократките копја, што биле долги до 1.5 м ги споменува дренот, борот и темјанот, додека за подолгите пешадиски копја, најсоодветни биле борот и дивата маслинка. Од друга страна, Вергилиј во делото *Енеида* го споменува дабот како дрво од кое се изработувале рачки за копјата, коишто претходно биле горени на оган за да станат поцврсти. Сепак, тој споменува дека јасенот бил најсоодветен за изработка на рачки за копја.⁴

За разлика од дрвената рачка, за металниот врв од копјето, со оглед на материјалните докази, постојат многу повеќе податоци кои говорат за неговата употребна вредност. Железото како материјал од кој се изработувале врвовите од копја, ја заменува бронзата некаде во X век пр. н.е. Од овој период карактеристични се долгите и тенки врвови од копја, чие производство се врзува за Кипар и се нарекуваат *sigynna*. Покрај оваа форма во употреба биле и класичните листовидни врвови, кај коишто подоцна се забележува издолжување на листот. На средината врвот најчесто бил зајакнат со едно ребро коешто во долниот дел преоѓа во тулец, во кој со помош на една заковка била фиксирана дрвената рачка. Должината на врвовите се движела од 20 до 40 см, па и повеќе.⁵

На задниот дел од рачката на копјето имало кундак или шилец, кој најчесто се изработувал од бронза и имал повеќенаменска функција. Тој служел за баланс на копјето, како оружје, доколку копјето се скрши или пак за да се прободат паднатиот противник, а истовремено овозможувал и заштита на дрвената рачка при нејзиното одложување во земја. Овој дел од копјето на просторот на јужна Грција се употребувал до крајот на бронзеното време, а потоа повторно станува стандарден дел од копјето во VI век пр. н.е. Неговата форма е во вид на издолжена пирамида, односно со квадратна основа.⁶ На просторот на Република Македонија неколкуте откриени шилци или кундаци за копја временски припаѓаат на класичниот и хеленистичкиот период.

Должината на копјата се движела од 2.2 до 2.4 м. Од просторот на северна Грција, односно во еден гроб од крајот на железното време во Вергина, биле откриени *in situ* врв од копје и кундак со остатоци од дрвената рачка. Гробот бил доволно долг да го собере копјето по целата должина, којашто изнесувала 2.2 м.⁷

Во поглед на бројот на копјата коишто биле дел од стандардното вооружување, како и нивната дистинкција на копја за фрлање и за бодеење, постојат повеќе размислувања и претпоставки. Имено, од почетокот на IX век

⁴ Hom. II. 4.47; Verg. *Aen.* 11.543.; V. D. Hanson, *Hoplites The Classical Greek Battle Experience*, London 1991, 22-23.

⁵ A. M. Snodgrass, *Arms...*,38; A. M. Snodgrass, *Early Greek Armour and Weapons*, Edinburgh, 1964, 136-139.

⁶ V. D. Hanson, *Hoplites...*, 24; A. M. Snodgrass, *Early...*,133; A. M. Snodgrass, *Arms...*,80; J. K. Anderson, „Hoplite Weapons and Offensive Arms“, in V. D. Hanson (ed.), *Hoplites...*, 25.

⁷ A. M. Snodgrass, *Arms...*,38.

пр. н.е. во некрополите, односно во војничките гробови, во гробните контексти започнуваат да се среќаваат по две или три копја, коишто можат да бидат со идентична форма или пак да се разликуваат во должината. Овој концепт на погребување на војниците со повеќе копја не бил повеќе симбол на богатството на покојникот, туку, најверојатно, рефлексивна промена на тактиката на војување, односно прифаќање на тактика на војување на дистанца.⁸

Употребата на две или повеќе копја, од кои едното е во функција за фрлање, а второто за бодење, некои автори ја аргументираат со претставите на вазното сликарство, каде што се издвојува т.н. Шиги ваза која потекнува од периодот на средината на VII век пр. н.е.. Сцената прикажува две спротивставени војски составени од два реда на војници од којшто првиот ред е вооружен со две копја⁹ (Т-VI Сл.2).

На претставите од вазното сликарство коишто ги прикажуваат војниците со две копја, едното секогаш е во десната рака и е во положба за бодење, додека второто е во левата заедно со штитот.¹⁰ Она што е дискутабилно во поглед на второто копје е дали неговата функција била за фрлање или пак тоа служело како резервно, доколку се скрши првото.

Во контекст на втората претпоставка, може да се земе во предвид фактот што војската се борела во збиен ред, во којшто не постоела тактичка можност за користење на едното копје во функција на проектил за фрлање.

Од друга страна, пак, копјата за фрлање коишто биле дел од вооружувањето на лесно вооружените трупи на средина на дрвената рачка имале јамка, што служела за зголемување на дометот на копјето при неговото фрлање.¹¹

Потврда за ова наоѓаме во вазното сликарство, во претставите на еден коринтски алабастрон (Т-VI Сл.3), каде меѓу прикажаната хоплитска опрема претставено е копје за фрлање, а истото е претставено и на една атичка црнофигурална купа.¹²

Двете копја биле дел и од стандардната воена коњаничка опрема, што се потврдува со претставите на монетите на македонскиот крал Александар I¹³ (Т-VI Сл.4). И во овој случај поверојатно е да се претпостави дека второто копје било во функција на резервно или пак евентуално за фрлање, но само во одредена тактички неопходна ситуација.

Она што може да се изведе како претпоставка во врска со употребната вредност на двете копја е веројатноста дека првото копје, кое е најчесто и подолго, било примарно оружје на тешката пешадија, којашто војува во збиена формација и нема услови за поголеми манипулации со него, додека второто,

⁸ A. M. Snodgrass, *Early...*, 137-138; A. M. Snodgrass, *Arms...*, 38-39 .

⁹ V. D. Hanson, *Hoplites...*, 20.

¹⁰ *Истото*, 17.

¹¹ Hans-Günter Buchholz, Gerhard Jöhrens and Irmgard Maull, *Jagd und Fischfang: Archaeologica Homerica Band I Kapitel J* (Göttingen, 1973), J83_J96.

¹² A. M. Snodgrass, *Arms...*, 50, 55, 80, сл. 27, сл. 34; J. Boardman, N. G. L. Hammond, *The Cambridge Ancient History*, 1982, 340-341. pic. 50.

¹³ Н. Шелдаров, В. Лилчиќ, *Кралевите на античка Македонија и нивните монети во Република Македонија*, Скопје, 1994, 115.

можеби, било во функција на резервно доколку се скрши првото, или пак може да се претпостави, со оглед на неговата пократка рачка, дека било многу посоодветно за војување доколку редот на фалангата бил разбиен.

Во поглед на врвовите од копјата како доминантни се наметнуваат листовидната и издолжена форма на средината зајакнати со силно ребро, коишто се задржуваат во еден долг временски период.¹⁴

Ширината на листовидните копја се движела до 4.5 см. на средината на листот, а самата форма била идеална за сечење со оглед дека ивиците биле остри по цела должина на листот, што му овозможувало на војникот да може да сече и при извлекување на копјето, а тоа пак се одразува на ширината и фаталноста на раната. На тој начин, војникот со вакво копје можел да направи рана во телото на непријателот широка колку максималната ширина на листот и длабочина од околу 15 см.

Негативниот аспект на листовидната форма на копја е тоа што поради големата ширината на листот тие биле непогодни за пробивање на бронзениот оклоп. Имено, војникот со вакво копје морал да зададе силен удар со кој врвот ќе пенетрира во бронзениот оклоп барем 4.5 см, во насока да го оневозможи непријателот, иако таа рана сигурно не би била фатална по повредениот. Истовремено, ваквиот врв бил крут и нефлексибилен и често можел да се заглави во оклопот и да се скрши под тежината на жртвата, па консеквентно може да се заклучи дека овој вид врв бил практичен само за сечење и бодеење на незаштитените делови од телото.

Во насока на надминување на овој проблем најверојатно доаѓа и до издолжување и стеснување на врвот на копјето, со оглед дека со ваков лист било многу полесно да се пенетрира во оклопот, без разлика дали се работи за бронзен или пак за подоцнежните кожни и ленени оклопи.

Врвовите на копјата за фрлање коишто биле стандарден дел од вооружувањето на лесно вооружените единици, биле, исто така, во вид на издолжен лист, па со оглед на тоа тешко е да се направи дистинкција помеѓу овие копја и копјата за бодеење, освен можеби врз основа на делот на тулеот и тоа што листот бил уште потесен во однос на листовите на копјата за бодеење. Издолжениот врв со долг тулец овозможувал центарот на тежиштето на копјето да се пренесе во задниот дел на копјето, што подоцна е особено истакнато кај римскиот пилум,¹⁵ па консеквентно овие копја можат да се сметаат како претходници на пилумот.

Копјата од Горна Порта – Охрид и Исар – Марвинци, несомнено, се одраз на еден висок степен на воена и државна организација во временски епохи на коишто припаѓаат. Тие воопшто не заостануваат пред примероците од потесното и пошироко опкружување, напротив, рефлектираат постоење на силна и организирана војска којашто имала високи стандарди и богата воена аристократија која ја предводела.

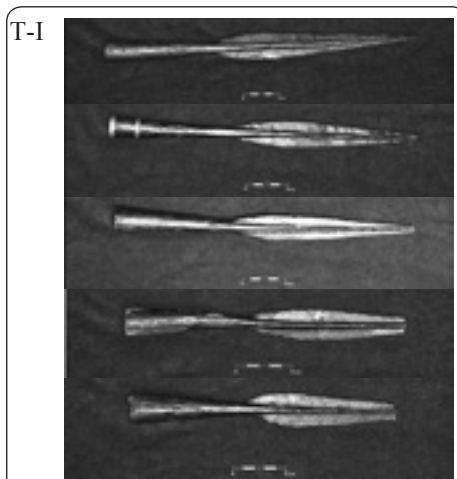
Со оглед на скромноста на пишаните извори во поглед на вооружувањето во конкретните временски епохи на коишто припаѓаат овие наоди, како и фактот што одредени форми на копја се задржале со мали варијации во еден подолг

¹⁴ V. D. Hanson, *Hoplites...*, 20.

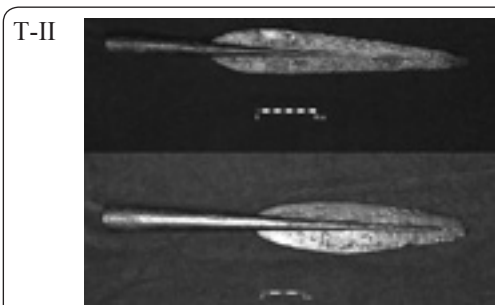
¹⁵ A. M. Snodgrass, *Arms...*, 79-80.

временски период, особено е тешко да се извлечат претпоставки во смисла на дистинкцијата помеѓу различните видови и форми на копја.

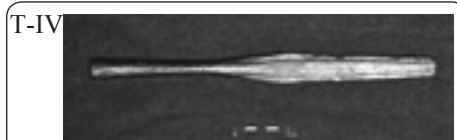
Идните истражувања и квантитетот на наоди од овој вид на офанзивно оружје, не само на нашите простори, туку и во нашето опкружување, несомнено ќе ја подобрат оваа перцепција и ќе дадат солидна основа за извлекување на прецизни заклучоци и знаења во поглед на употребната вредност на копјата и нивното разграничување на копја за бодење и копја за фрлање.

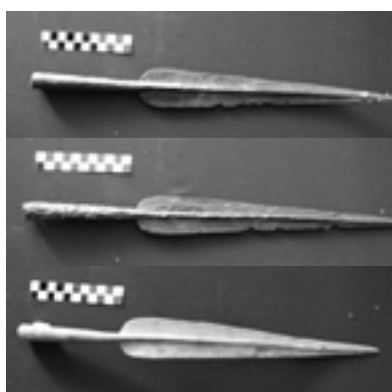
Сл.1 Кратки копја од Горна Порга – Охрид

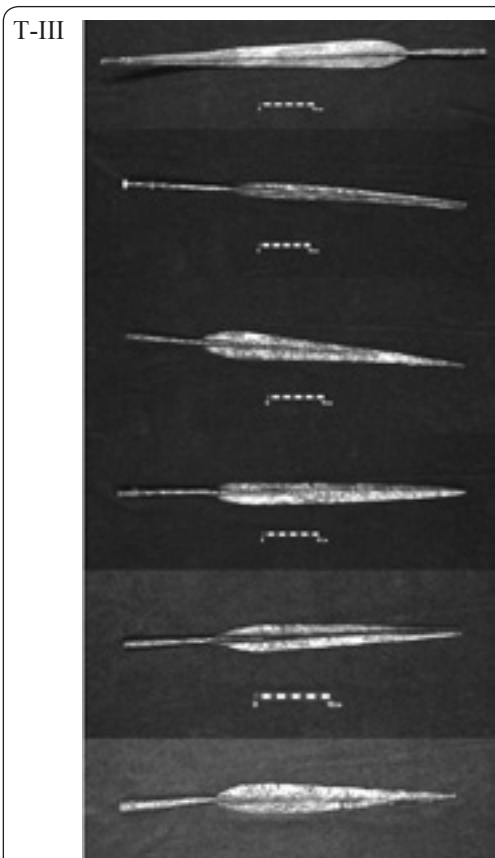
Сл.1 Копја од Горна Порга – Охрид

Сл. 1 Копје од Горна Порга – Охрид

Сл. 2 Копја од Исар – Марвинци, Гроб 2048 KB G9/1; Гроб 756 KBV11/3; Сонда 1 – 2008 год.

Сл.1 Копја од Горна Порга – Охрид

T-V

Сл.1 Ритуално свиткано копје од Исар – Марвинци

Сл.2 Кратко копје од Исар – Марвинци

Сл.3 Кратко копје од Исар – Марвинци

T-VI

Сл.1 Копје со сочуван заден дел (sauroter), Исар – Марвинци

Сл.2 Шиги ваза со претстава на војска во воена опрема

Сл.3 Коринтски алабастрон со претстава на копје за фрлање

Сл.4 Тетраобол од Александар I

УДК 930(497.7:38)

КОМЕНТАР КОН УПОТРЕБАТА НА ПОИМОТ ХЕЛЕНИЗАМ ВО МАКЕДОНСКАТА ИСТОРИОГРАФИЈА

Наталија Поповска

Научен соработник во Институтот за национална историја – Скопје

Abstract

The article “Comments on the use of the term *Hellenism* in Macedonian historiography” is a review of the use of the term *Hellenism* in the historiographical literature written in Macedonian language. Due to attempts to change the term with *makedonism* or *alexandristm*, as more appropriate we referred to several examples of Macedonian historiography, and tried to explicate that this tendency has no relevant support in historical sources and historiography. However, the questions pertaining to the appropriateness of the term are of great importance, which is why academic discussion remains open.

Keywords: Hellenism, Hellenistic, koine, Macedonian historiography, terminology, makedonism, alexandristm.

Наративот за периодот на хеленизмот и неговите карактеристики може да се следи преку делата на авторите кои пишувале во периодот од IV в. ст.е. до I в. ст.е. Проучувањата на овој период како посебен дел од античката историја почнуваат во почетокот на дваесеттиот век. Преку овие проучувања се определени сите аспекти на овој период, а се заокружени со поимот *хеленизам*, кој е втемелен во светската наука.¹

Хеленизмот како поим и хеленистичкиот период како историски период имаат одредени рефлексии во македонската историографија. Интересни се обидите во последните две децении да се обвини светската историографија за неправеден третман на историјата на античка Македонија и за улогата на античка Македонија во обликувањето на историјата на јужниот дел од централниот Балкан, понатаму и преку идеите за воведување на нов, посоодветен термин (*александризам/македонизам*), кој појасно би ја отсликувал заслугата на Александар Трети и на античките Македонци.

¹ Johann Gustav Droysen, *Geschichte des Hellenismus*, I – III, Gotha, 1877/8.

За сложеноста на хеленизмот како процес, има обемна научна литература.² Нема една дефиниција, но може да се издвојат неколку општи карактеристики.³ Од аспект на културен феномен, би било ширењето на хеленскиот јазик и култура и начин на живот во земјите на стариот исток и навлегувањето на новите религијски сфаќања и новите погледи на свет во хеленската мисла. Заедно со овој процес се случуваат промени во општествено-економските и во политичките односи. Промените биле особено силни во старористочните земји, каде што бил пресаден класичниот облик на робовладетелство, заснован на развиени приватно-сопственички односи и до негово мешање со примитивните облици на источниот вид земјишен посед и ропството. Поголем бил пресвртот на политички план. Таму каде што не преовладал монархистичкиот принцип, широките сојузи, симполитии станале типичен облик на политичка организација. И на просторот на хеленската и на македонската доминација и на истокот, решавачки чинител во политичкиот живот била монархијата од хеленистички тип, со апсолутистички елементи карактеристични за источната деспотија. Во таа смисла, историјата на хеленистичкиот период не е само историја на Хелените, иако е со многу нишки врзана за хеленскиот свет.⁴ Тоа донекаде објаснува зошто долг период во науката, хеленистичката историја се обработувала како дел од грчката античка историја. Сепак, овој став се преиспитува и поновите истражувања му даваат посебно место како дел од историјата на Средоземјето и се посветува поголемо внимание на сите заедници кои и најминимално биле учесници или биле дел од просторот на хеленистичкиот свет.⁵

² За политичката историја на хеленистичкиот период од особено значење се обемните и исцрпни студии на Питер Грин, Peter Green, *Hellenistic History and Culture*, Berkeley 1990, на Волбанк William Wallbank, *The Hellenistic World*, London 1992. Потоа, третиот том од капиталното дело на Хамонд и Валбанк, Nicholas Geoffrey Lemprière Hammond, William Wallbank, *History of Macedonia*, Vol.3. Oxford 1988, потоа, Ernest Will, *Histoire politique du monde hellénistique*, I, II, Nancy 1979-82, “The succession to Alexander and the formation of the Hellenistic kingdoms”, Cambridge University Press 1984, *Cambridge Ancient History* 7.1:23-61, 107-117, Malcolm R. Errington, *A History of the Hellenistic World*, Blackwell Publishing 2008, прирачникот приреден од Ерскин, во кој се собрани најзначајните студии за хеленистичкиот периодот, Andrew Erskine, ed. *Hellenistic World*, ed., Blackwell Publishing, Oxford 2003. Изборот од различниот изворен материјал (литературни дела, натписи, папируси) со превод и коментари направени од Остин, Бањал и Деров се од голема помош, M. M. Austin, *The Hellenistic World from Alexander to the Roman Conquest. A Selection of Ancient Sources in Translation*, Cambridge 1981, Roger Bagnall, R., Derow, P., *The Hellenistic Period: Historical Sources in Translation*, Oxford 2004, Roger Bagnall, *Reading Papyrus, Writing Ancient History*, Routledge, London 1995.

³ За дефинициите на поимот и дилемите околу терминологијата од особена важност е преводот на македонски јазик на студијата *Историја на хеленистичкиот период* од Фанула Папазоглу, *Историја на хеленистичкиот период*, Ур. Наде Проева, Институт за Историја, Филозофски факултет, Скопје 1995. .

⁴ Фанула Папазоглу, *Историја на хеленистичкиот период*, Институт за историја, Филозофски Факултет, Скопје 1995, 17-18.

⁵ Malcolm Errington, *A History of the Hellenistic World 323-30 BC*, Blackwell Publishing, Oxford 2008. Roger Woodward, *Ancient Languages*, Cambridge University Press

Во македонската историографија, има неколку примери кои покажуваат дека тоа се прави во ламентарен стил, во смисла присвојување на македонската античка историја за современи потреби, па дури и се користи зборот *крадење на историјата* од Македонците.⁶ Исто така, во македонската историографија во последните децении интересен е обидот на дефинирањето на периодот, кој, широко гледано, започнува со освојувањата на Александар Трети на азискиот континент и пропаста на Персиската империја. Можеби, улогата на Македонија и Александар Трети, кога станува збор за периодот на хеленизмот, треба да биде повеќе нагласена, не само заради личноста на Александар Трети, туку и заради реформите на војската и концептот на војување што ги создал Филип Втори, а ги надоградил и наметнал Александар. Тие подоцна биле прифатени од сите новоформирани кралства и армии, и тоа е важно. Неспорно е и дека историската наука треба да се развива во правец на барање нови термини и изрази за одредени процеси и историски периоди, но, за воведувањето на термините *александризам* и *македонизам*, потребно е дополнително проучување и елаборација, со што би можело да се одговори на одамна востановениот и светски прифатен поим *хеленизам*. Дури и кога во центарот на вниманието како симболи на посебноста ги ставиме македонските кралеви Филип Втори и Александар Трети, повторно ќе се сопнеме на истото, односно со неможноста да ја избегнеме употребата на варијантите од поимот *хеленизам* (*хеленистички*).

Од филолошки аспект од големо значење се објаснувањата во етимолошките речници. Шантренистакнува (она што е битно за етимологијата) дека одименката *Ἕλληνες* се изведени придавките *ἑλληνίος*, – *εῖος*, *хеленски* (Херодот, Пиндар, Еврипид), особено како епитет за боговите, потоа и придавката *ἑλληνικός*, со истото значење. Исто така оваа приставка служи за означување објекти, бродови, монети и сл. (кај Есхил, Херодот во јонско-атичкиот). Од *Ἕλληνες* е изведен деноминативниот глагол *ἑλληνίζω* – со основно значење: да зборуваш грчки, а понекогаш и со значење: да зборуваш хеленистички грчки, наспроти атички (види горе во текстот), а во подоцнежниот грчки овој глагол го добива значењето да хеленизираш, да погрчуваш некого. Од овој глагол е изведена именката *ἑλληνισμός* – *зборување грчки*, што понекогаш се зема и како антином *ἑττικισμός* – *зборување атички* (во хеленистичкиот и во подоцнежниот грчки). Не се споменува изведувањето на придавката *ἑλληνιστικός* која би требала да е деривирана со глаголот *ἑλληνίζω*.⁷

Значењето на оваа приставка во речникот на Димитраку, а и во современите речници подразбира само едно нешто: *она што се однесува или припаѓа на хеленистичкиот период*. Како објасненија за именката *ἑλληνισμός*, Димитраку ги понудува следниве значења:

2010. Елеонора Петрова, *Пајонија во II и I милениум пред н.е.*, Музеј на Македонија, Скопје 1999.

⁶ Паско Кузман во воведот од трудот на Наде Проева, *Студии за античките Македонци*, Скопје 1997, 5-8.

⁷ Pierre Chantraine, *Dictionnaire étymologique de la langue grecque*, Editions Klincksieck, Paris, 1968–1980.

1. подражавање на обичаите и етносот на културата на Хелените, особено во периодот по Александар Трети, по кој културата се раширила помеѓу барбарските/другите народи;

2. употреба на чист и автентичен хеленски стил и идиом, како посебна јазична доблест;

3. употреба на *коине* наспроти атичкиот дијалект;

4. туѓо, надворешно образование и воспитување, начин на живеење на непокрстените, паганите и идололатрите, непочитување, сквернавење на хеленизмот;

5. во поново време под оваа именка се подразбира и севкупноста од сите Грци кои се наоѓаат насекаде.

Во речникот од Димитраку подробно се прикажани и значењата на придавката *ἑλληνικός*, која за нас има посебно значење:

1. непомесан и сосема чист грчки (јазик);

2. хеленистички, кој припаѓа на хеленистичкиот период наспроти атичкиот и

3. пагански, незнабожечки, идололатриски (кај подоцнежните автори)⁸.

Во контекст на предлошките од овој речник и за нас е важен вториот пример, во кој се потенцира припадноста на јазикот кон хеленистичкиот период (*коине*), наспроти класичниот.

Што се однесува, пак, до интересот за „немите народи“ кои биле дел од хеленистичкиот свет од особено значење за македонската наука се трудовите на И. Микулчиќ, В. Битракова, Н. Проева, Е. Петрова, а за јазикот, на академик П. Илиевски.⁹ Нивните трудови се резултат на мултидисциплинарни истражувања,

⁸ Δ. Δημητράκου, *Μέγα Λεξικόν Ὁλης της Ελληνικής Γλώσσης*. ΑΘΗΝΑΙ, 1964, том III, 2428, 2429.

⁹ За нумизматика, ономастика и топономастика, автохтоните елементи и старите заедници/популации Елеонора Петрова, *Пајонија...*, Скопје 1999; „Златните статери на Филип II и Александар III“, *Македонија* год. 38, бр. 462, Скопје 1991; „Прилози за историјата на Македонија од архајскиот период до доцната антика“, *Прилози*, МАНУ XXIII, 2, 67-81, Скопје 1992. “Coins of rulers from Macedonia dynasty“, *Macedonian news magazine*, No. 4-5, Special Edition, *Archaeology in Macedonia*, 29-30, Скопје, May – June 1992, „Монетоковање во класичен и хеленистички период“, *Водич низ археолошката поставка Музеј на Македонија*, Скопје 1996, 64-69. “Coinage and inscriptions in the Roman period“, *Водич низ археолошката поставка*, Музеј на Македонија, Скопје 1996, 76-81. „Onomastic Paralels Between Balkan and Asia Minor“, во *Зборникот посветен на делото на Фанула Папазоглу*, Beograd 1997, 179-184; за материјалната култура Вера Битракова, трудот објавен во 1987 г., *Споменици од хеленистичкиот период во СР Македонија*, за јазикот Петар Илиевски, „Потеклото на античкиот македонски и името на современиот македонски јазик“, *Прилози*, XVII 2, МАНУ, Скопје 1992, „Два спротивни приода кон интерпретацијата на античките текстови со антропонимска содржина (со посебен осврт кон античко-македонската антропонимија)“, *Прилози*, МАНУ, 5-30, Скопје 2009, „Потеклото на античкиот македонски и името на современиот македонски јазик“, *Прилози*. 17.2. МАНУ, 99-125, Скопје 1992, *Балканолошки лингвистички студии*, Скопје 1988. “The Ancient Macedonian Language and the Name of the Contemporary Makedonski,” *Macedonian Review* 22 (1992b) 247-268; за археолошките наоди Иван Микулчиќ, *Антички градови во Македонија*, Скопје 1999, за епиграфските споменици

преку користење и вреднување на сите резултати од проучувањата на античките извори, лингвистиката и археологијата, што кај нас претставува реткост.

В. Битракова во својот труд *Хеленистички споменици во СР Македонија*,¹⁰ го следи типолошкиот и хронолошкиот развој на подвижниот археолошки материјал откриен со археолошки истражувања на територијата на Република Македонија датиран во периодот од триесеттите година на IV в. ст.е. до крајот на I в. ст.е. Проф. Битракова се придржува до прифатеното определување на овој период во науката како хеленистички период, односно, како што таа почесто употребува, *хеленистичко раздобје*. Таа, очигледно, се раководи од дефинициите на историчарите Дројзен, Ростофцев и Тарн.¹¹ Претставувајќи го подвижниот археолошки материјал таа оформува претстава за животот и за создавањето на материјалната култура на овој простор во времето на хеленизмот/хеленизацијата. Го истакнува продорот на хеленската материјална и духовна култура преку директен импорт, врските со центрите на источното Средоземје и создавањето на материјалната култура под нивно влијание. Заклучокот е дека духот на хеленизацијата продрел и наишол на прифаќање, имитирање и автохтоно создавање. Периодизацијата во трудот е, исто така, според веќе востановената поделба на хеленизмот на ран, среден и доцен, иако понекогаш има излегување од тие рамки, како на пример во последните децении од IV в. ст.е. , кога сè уште класичната уметност е доминантна. Може да се констатира дека таа, поимите *хеленизам*, *хеленизација* и *хеленистички* ги користи без било каква дилема, што е сосем очекувано заради согледбите дека материјалната култура на просторот на РМ во конкретниот период била или увезена или создадена под големо влијание и со елементи заеднички за целото источно Средоземје, односно слична или идентична со сите простори зафатени од бранот на хеленизацијата или, поточно, со културата создадена во Хеллада. Освен тоа трудот е пишуван во период кога и не се става под прашање употребата на поимот. И во студиите на проф. И. Микулчиќ¹² не постои колебање околу употребата на поимите *хеленистички* и *хеленизам*, што е сосем разбирливо и тоа се должи на истите причини кои ги наброивме досега.

Што се однесува до појавата на хеленизмот на просторот северно од Македонија, примерите на импортирана керамика и хеленизираната керамика од локална продукција, јасно зборуваат за влијанијата на хеленистичката

Славица Бабамова, *Епиграфските споменици од РМ датирани според македонската провинциска ера*, Скопје 2005.

¹⁰ Вера Битракова, *Споменици од хеленистичкиот период во СР Македонија*, УКИМ, Скопје 1987.

¹¹ Johann Gustav Droysen, *Geschichte....*, Gotha 1877-8, Michael Rostovtzeff, *The Social and Economic history of the Hellenistic World I – III*, Oxford 1972. William Tarn, Griffith G.T., *Hellenistic Civilisation*, London 1974. William Tarn, *Alexander the Great*, I – II. Cambridge University Press, Cambridge 1948.

¹² Ivan Mikulčić, *Pelagonija u svetlosti arheoloskih nalaza*, Beograd – Skopje 1966, Иван Микулчиќ, „Хеленистички тврдини во Демир Капија и Бабуна“, *ГЗФФ*, 8/34, Скопје 1982, 127-143, Иван Микулчиќ, *Антички градови во Македонија*, МАНУ, Скопје 1999

култура и на простори коишто не биле директно во рамките на хеленистичките кралства. Во својата исцрпна студија *Пајонија* проф. Петрова дава примери на импортна керамика и хеленизирана керамика од локална продукција.¹³

Според горе кажаното, не може во целост да се прифати исказот на Н. Проева дека според материјалните извори може да се проучува културата на античка Македонија¹⁴, барем не со нејзината тенденција да се прикаже македонската материјална култура исклучиво како автентична и домородна. Се судруваме со неможност да го избегнеме терминот *хеленизам* и *хеленистичка*, а очигледно е дека во материјалната култура се најизразени влијанијата од хеленскиот југ. И за овој период разграничување на туѓите влијанија од автохтоните тенденции е доста комплицирано. Проева дебатира за материјалната култура во Република Македонија, што е апсолутно различно со културата во античка Македонија од историски и од географски причини, кои се досега објаснети во историската наука. Поголемиот дел од територијата на денешна Република Македонија претставува периферен дел на хеленистичките влијанија.

Интересено е објаснувањето на А. Шукарова, која во својата студија *Филип Втори Македонски и атинските ретори* изнесува теза дека „хеленизмот е историографска илузија“. Таа вели:

„Познато е дека „галениче“ на европската историографија е античка Хелада, потоа „фаворити“ и се –хеленската и римската култура, а оттаму и латинската и византиската, кои се претставуваат како „продолжение“ на Грција и Рим. Традиционалната историографија не само што ги занемарува другите народи и култури, туку сите ги подведува под општиот именител на овие култури. Се разбира дека не може да се занемари големото влијание на старогрчката култура и на римската цивилизација, тоа се вистински (господаречки) тежишта на светската историја, меѓутоа не може да се прифати некритички и слепо само „зборот“ на старогрчките и римски историчари, логографи, доксографи; особено не смее некритички да се прифатат старогрчките писатели кои според еден ксенофобичен менталитет го осмислуваат светот на „домашни“ и „туѓи“, на Хелени и Барбари („Барбари“ како нешто опасно, загрозувачко, диво, па дури и ропско). Така се случува и една историографска илузија – исклучителниот историски феномен, – епохата на македонската панбасилеја, најекслузивниот настан во историјата на старите континенти, идејата за екуменска држава и една обединета цивилизација, да се нарече „Хеленизам“, иако најпознатите хеленски полиси влегуваат во зоната на историска и културна провинцијализација, наспроти новите светски центри?“¹⁵

На ова, Шукарова се надоврзува во текстот од зборникот *Историја на македонскиот народ*, во делот насловен како „Формирање на македонските царства по смртта на Александар Трети Велики“, со тоа што оди „чекор подалеку“, предлагајќи два нови поими *александризам* и *македонизам*, кои

¹³ Елеонора Петрова, *Пајонија...*, Музеи на Македонија, Скопје, 1999, Табла 31, 32.

¹⁴ Наде Проева, *Студии за античките Македонци*, *Historia Antiqua Macedonica*, Скопје 1997, 30.

¹⁵ Анета Шукарова, *Филип II и атинските ретори*, Три, Скопје 2003, 15-16.

би го замениле поимот *хеленизам* како несоодветен.¹⁶

За употребата на поимот *македонизам*, Н. Проева дава кусо образложение во предговорот на значајната студија на Ф. Папазоглу, зошто поимот *хеленистички* не може да биде заменет со *македонистички* и понатаму, зошто поимот *македонизам* не може да се употребува:

*„...предложениот термин **македонизам** не може да се користи, не само затоа што понуденото какво такво решение е погрешно, туку и поради неточноста на терминот. Ако се има предвид дека терминот **хеленизам** во науката е внесен заради фактот дека македонската и грчката култура на Исток се ширеле на грчки јазик (*koine dialektos*), кој во тоа време бил јазик на писменоста и на комникацијата...), тогаш терминот **македонизам** не може да се прифати, бидејќи македонскиот јазик речиси исклучиво се користел во војската на Александар. Друга причина за неприфатливоста на терминот **македонизам** е тоа што тој е направен механички, по урнек на терминот **хеленизам**, чие основно значење е: подражава Хелени преку прифаќање на нивниот начин на живот и обичаи. Аналогно на тоа терминот **македонизам** би значел се угледа на Македонците-нивниот начин на живот и обичаи- што е нелогично, бидејќи Македонците биле поттикнувачи и главни носители на процесот на мешање на трите култури (македонската, грчката и источната, од кои произлегла сосем нова култура) и не можат да се угледаат на самите себе!“¹⁷*

Во воведот кон одбраните студии¹⁸ од Н. Проева „Студии за Античките Македонци“, напишан од Паско Кузман се вели дека:

*„...светската историографија ѝ ја има одземено античката историја на Македонија, при што нејзините најславни три века ги има инкорпорирано во рамките на хеленската историја под називот **хеленизам** без да се има предвид дека еден историски период не може да се нарече период врз основа на доминантните културни белези, туку може да се нарече период врз основа на историскиот потфат кој ја одбележал епохата во светски рамки. Таква историска димензија има потфатот на Македонците и нивниот крал Александар Трети Велики Македонски, без кои хеленската култура во тоа време, без симбиозата со источната, а особено со македонската, не ќе можеше да процути со нови вредносни одлики и не ќе можеше со таква сила да го запише источно медитеранскиот и азискиот свет. Дури и тоа само по себе не игра исклучителна улога во тој контекст, туку игра улога во комплексноста на тој историски потфат и целата философија на таа мисија. Тоа пак налага неминовно дека трите посталександровски столетија кои ја одбележале епохата се всушност три века на македонската античка историја, т.е. дека станува збор за **македонски период** од историјата на светот“¹⁹*

Претпоставуваме дека авторот мисли на периодот од IV до II в. ст.е.,

¹⁶ Анета Шукарова, „Македонија во стариот свет“, во *Историја на македонскиот народ*, стр. 11-70, ИНИ, Скопје 2008, 52.

¹⁷ Наде Проева, „Вовед“, *Историја на хеленистичкиот период*, од Фанула Папазоглу, 6.

¹⁸ Според Паско Кузман, „збир од разни студии од историјата на античките Македонци“ – Паско Кузман, „Вовед“, *Студии за античките...*, Наде Проева, 1997, 7.

¹⁹ *Истото*, 6-7.

поконкретно, од доаѓањето на Филип Втори на власт до потпаѓањето на Македонија под власта на Римјаните. Според историските податоци од овие три века, само триесет години се „светски“ за македонската историја, владеењето на Филип Втори, и владеењето на Александар Трети. Од смртта на Александар до подемот на Рим, што значи целиот трети век, Египет и Сирија, како хеленистички кралства потполно се извлекле од македонската сенка, а Антигонидите за време на своето владеење не биле фактор во создавањето на светска историја. Почетокот на II в. ст.е., пак, е век на подемот на Рим и пропаста на македонската држава и доминација на Балканот. Од почетокот на вториот век следат векови на експанзија на Рим и не можат да се наречат векови на македонската слава.

Последните три примери од официјалната македонска историографија не поттикнуваат дебата и научна елаборација, туку покажуваат крајно емотивен пристап кон проблемот. Инаку, промените во науката и дискурсот не се застапени во делата на посочените автори, а во последните три децении и тоа како се поставуваат прашања за периодот на хеленизмот. Сето тоа е во врска и со интензивираниите археолошки ископувања на истокот но, и во врска со мултидисциплинарниот пристап во хуманистичките науки, кои овозможуваат да се види големата слика за периодот, но и обратно, да се истражат деталите од кои е составена таа и да се поврзат во определен контекст, имајќи ги предвид сите историски, културолошки, политички, социолошки и други аспекти на она што се нарекува хеленистички период од античката историја.

Нема едноставен одговор на прашањата со што учествувала Македонија и што „македонско“ Македонците пренеле на исток, а колку и со што учествува Хеллада. Александар во текот на својот бурен живот се посветил на освојувања и на реализацијата на идеја која евидентно произлегла од неговото образование. Неговиот учител Аристотел бил опседнат со идејата за политичко обединување на Хелените. Таа идеја ја пренел преку своите философски учења за обединување на целокупната вселена во една држава со врховен бог на чело, а сметал дека така обединети, тие би можеле да завладеат и да бидат над сите останати народи. Аристотел ја видел можноста за остварување на таа идеја преку воспитувањето на Александар, кој требало да ги обедини Хелените во остварувањето на нивната голема улога. Александар бил воспитуван во долгата традиција на хеленските духовни вредности, на хеленскиот политички живот и политичката теорија. Аристотел „му го покажал патот“ со главните обележја во философијата на IV в. ст.е. „желбата за систем и синтеза“. Александар пак, бил синтетичар *sui generis*, бидејќи бил синтеза од енергијата на својот татко и „полубарбарката“ мајка која го чествувала култот на Дионис. Реализацијата на идејата за обединување кај Александар започнала со освојувањето на сите дотогаш познати држави и територии на Истокот, но во текот на војувањето и освојувањето се менувале и концептите и контекстите на оваа идеја. Аристотел сметал дека Александар треба да биде водач на Хелените, а господар на Барбарите, додека пак Александар повеќе сакал да биде владетел на сите во една голема заедница. Александар, како што може да се прочита во изворите, ја прифатил само генералната идеја на

Аристотел, но во суштина се однесувал според „хомерските начела“.²⁰

Со прифаќањето на Фараонската традиција да биде син божји, тој станал далеку повеќе од македонски крал и водач на Коринтскиот сојуз. Во Вавилон повторно го подигнал Мардуковиот храм и станал наследник на персиските кралеви. Со овие гестови, во една голема заедница влегле македонската идејна и воена енергија, хеленската култура и просвета, традицијата на египетските фараони и богатството на персиските кралеви. Сите тие компоненти ја создале новата Александрова екуменска држава, прва и единствена од тој вид, голема, и ако зборуваме со модерен јазик би рекле мултиетничка, мултикултурна творба која опстојала долго време. Освојувачкиот поход на Александар, кој сосем го изменил начинот на војување и освојување бил клучен за новиот историски период што настанал со и по неговото владеење. По неговата смрт опстојале кралствата основани од неговите војсководители: кралството на Птолемаидите во Египет, кралството на Селеукидите, кое се простирало на просторот на Месопотамија, Сирија, Иран и Мала Азија, кралството на Антигонидите во Македонија, Тракија и Тесалија. Сето она што Александар не успеал да го реализира во своите освојувачки планови и идеи за единство, го реализирале неколку векови подоцна Римјаните. Римскиот *Orbis Terrarum*, во периодот меѓу I и III в. н.е. се смета за продолжување и проширување на Александровата екумена со освојувањата на западниот дел на Медитеранот сè до Германија и Британија.²¹

Што се однесува пак до јазикот, кој бил врзувачко ткиво, исто така е важно да се размисли што значи прифаќање на еден јазик на толку голем простор, прво како јазик за комуникација, за службен јазик, а потоа и општоприфатен и од пониските слоеви на населението? Би сакале да повториме неколку општопознати факти за настанувањето на јазикот познат како коине. За него постоеле политички, економски и културно-историски предуслови. Тој станал стандарден јазик на којшто биле создадени најзначајните дела на хеленската книжевност. Атина, како центар на значајна економска и политичка моќ, придонела атичкиот грчки дијалект да се распространи и во најоддалечените простори на тогаш познатиот свет. Неговото прифаќање од страна на Филип Втори како официјален јазик на македонскиот двор и македонската античка држава, а особено неговото ширење со големите освојувања на Александар Трети, се најзначајните компоненти кои ја определиле судбината на заедничкиот јазик – коине. Тој се ширел најнапред како јазик на администрацијата на самиот Александар, а потоа и на неговите наследници – дијадосите. Со текот на времето

²⁰ За образованието на Александар види: Plut. *Alex.* 7, 8. J. R. Hamilton, *Plutarch, Alexander: A Commentary*, Oxford 1986, 17-19. Учењето се состоело од усно пренесување на знаењето. Минорно сведоштво за „хомерските начела“ на Александар во делото на Страбон (Str. I 2,1).

²¹ Елеонора Петрова, „Идејата за екумената и нејзината историско-филозофска основа“, *Историја на идеите на почвата на Македонија. Прилози за истражувањето на историјата и културата на почвата на Македонија*, Книга 11, МАНУ, Скопје 2000, 137-140. Милош Ђурић, Александар Македонски како екуменски космотворец“, *Жива Антика IV*, 1 стр. 16-59.1963.16-59, се две статии во кои се зборува за филозофската подлога и за спроведувањето на идејата на екумената на Александар.

коине се издигнува до признаена литературна норма и станува основна алатка за размена и комуникација меѓу бројните народи, кои биле составен дел од империјата на Александар, а потоа и на хеленистичките кралства на неговите следбеници. На овој јазик во престолнината Александрија, напишана е огромна литература од сите родови на науката и философијата. Во такви историско-културни околности *коине* станал јазик на целиот тогаш познат свет во периодот од III в. ст.е. до III в. н.е., а во поширока смисла до VI в. н.е. кога се појавуваат зачетоците на модерниот грчки јазик. Коине бил средство за комуникација на еден свет кој битно се разликувал од класичниот.²² Неспорно е дека Македонија била двигател во процесите на движење на жива сила и војска, исто како што била и значаен фактор за ширењето и употребата на јазикот. Начинот на војување креиран од Филип Втори и усовршен од Александар Трети го сменил текот на историјата на Средоземјето. Тоа војување поттикнало историски и културни процеси, демографски промени, се воспоставил друг распоред на силите. Не помалку важно е и тоа што Александар ги почитувал хеленските култови и ги пренел на исток.²³ Дројзен го смислил поимот *хеленизам*, но со тоа не направил штета и не ја „онеправдал“ историјата на Македонците. Тој го издвоил овој историски период и го направил посебен и значаен. Тоа е неговата заслуга. Потешко е прашањето дали можеме а priori да го отфрлиме поимот како несоодветен и да понудиме нов?

Имајќи го предвид досега кажаното и знаејќи дека дискусијата е отворена, повторно ќе се соочиме со неможноста да понудиме нов, посоодветен термин. Иако се констатирани недостатоците на овој поим, тој сепак означува еден период на хеленска културна доминација надвор од Хеллада и тоа е неспорно. Ако кажеме дека тоа било само дел од освојувачките походи и историските процеси, исто така е недоволно, бидејќи културниот процес ги надживеал. Освен тоа, политичките и воените процеси на некој начин се спроведувале преку хеленизацијата, па дури и биле зависни од неа. Самиот поим *хеленизам* е широко прифатен во научната литература и неговите семантички слоеви им се добро познати на сите што се занимаваат со проучување на овој период. Исто така им се познати и ограничувањата, но на крајот повторно поимот останува во употреба. Да потсетиме дека во историографијата од XIX в., која се однесува на проучувањето на хеленската историја, Македонија, генерално, има место на периферија од главните текови на настаните сè до времето на Филип Втори

²² Петар Хр. Илиевски, *Бакалолошки...*, 1988, 63-74 и *Прилози*, XVII 2, МАНУ, 1992, 99-125. Елеонора Петрова, Наталија Поповска, *Античка Македонија: критички приод кон интерпретацијата на историјата и историографијата*, Темплум, Скопје 2011, 25-26. *Oxford Classical Dictionary*, Oxford University Press, 1996. “greek language”, 653–656, “koine” 808. Costas, P.S., *An Outline of the History of the Greek Language*, Chicago 1936, 43. Види и Carl Darling Buck, *Comparative Grammar of Greek and Latin*, Chicago University Press, Chicago 1928; Albert Thumb, *Die Griechische Sprache Im Zeitalter Des Hellenismus*, Strassburg 1901, Reprint, Kessinger Publishing, LLC 2010.

²³ Ernst, A. Fredricksmayer, “Alexander’s Religion and Divinity”, Joseph Roisman, ed. Brill’s *Companion to Alexander The Great*, Leiden 2003, 253–258. Lowel Edmunds, “The Religiosity of Alexander”, *Greek, Roman and Byzantine Studies 12*, Duke University Librarians, Chicago 1971, 363-391.

и Александар Трети. Тогаш веќе македонското кралство влегло во сферата на интерес, најнапред со кавгите на Филип Втори со Атињаните, потоа освојувањето на Хелада од страна на Македонците и наметнување на политичка сила, потоа, владеењето на Александар, неговиот поход на исток преку кој интензивно го ширел грчкиот јазик и хеленската култура. Овие процеси се третирали како дел од грчката историја, „а не е истакнато дека Македонците биле важен катализатор на настаните во Хелада“, како што вели и Борза, а подоцна и бранители од римската експанзија. Сепак, долго време македонската историја останува како дел од општиот Hellenismus, кој Борза го нарекува „широк концепт на грчката култура спакуван од Дројзен и други историчари од XIX в.“²⁴. Хеленизмот ја опишува културата на грчките градови–држави, Птолемајскиот Египет и Селеукиските кралства, а Македон и неговите сестрински кралства како пропаднати хеленистички останки од класичната грчка култура зрели за римските освојувања.²⁵ На оваа тема и Хамонд се согласува дека значењето на поимот хеленизам е непрецизно. Тој вели дека е спој на генијот на Александар и грчката цивилизација од IV век, што е исто така ограничена дефиниција. Големата промена е видлива во намалувањето на надменоста на грчките полиси во однос на другите народи, по основа на расна, јазична и религиска различност.²⁶ За модерниот термин хеленизам Ерингтон вели дека не е соодветен, дека е недоразбирање; тој употребува фраза *historical misconception*.²⁷

Последните три, четири децении во светската наука се менува начинот на кој се третира хеленизмот и ексклузивноста на Хелените и хеленските историчари чиешто творештво дава фрагментарна слика главно на хеленската елита, па во тој контекст и на македонската кралска елита, на војсковоодците, владетелите, династиите.²⁸ Мислењето дека нашите познавања се базираат на корпусот на дела од хеленските и римските автори и кое преовладуваше, се надополнува и во таа смисла се менува. Ерскин вели „...не–хеленските народи на хеленистичкиот свет не се сосема безгласни, иако многумина од нив зборувале и пишувале и на грчки и на својот мајчин јазик.“²⁹ Тој ги споменува хиероглифите и демотското писмо на Египќаните, клинестотото акадско писмо на бабилонските таблички, хебрејските списи од Јудеја итн. Со поголемо внимание се третираат и археолошките наоди и уметноста како чинители на

²⁴ Јудин Борза, *Во сенката на Олимп: појавата на Македон*, Патрија, Скопје 2004, 21.

²⁵ *Истото*, 18.

²⁶ Nicholas Geofry Lampiere Hammond, *History of Macedonia III*, 1986, 582-595, 196; N.G.L. Hammond, *The Miracle that was Macedonia*, Sidgwick & Jackson Ltd London, New York 1991, 165-173. Malcolm R., Errington, *A History of the Hellenistic World, 323-30 BC*, Blackwell Publishing, 2008, 8-9.

²⁷ Malcolm Errington, *A History of the Hellenistic...*, Blackwell Publishing 2008, 8-9.

²⁸ Stanley M., Burstein, et al., *Ancient History, Recent Works and New Directions*, Claremont 1997. S. Burstein, “Pharaoh Alexander: A Scholarly Myth”, *Ancient Society* 22, 1991. Malcolm R. Errington, *A History of Macedonia*, University of California Press 1990. Andrew Erskine, *Hellenistic World*, ed., Blackwell Publishing 2003. Nicholas Geofry Lampiere Hammond, *The Miricle that was Macedonia*, Sidgwick & Jackson Ltd., London, New York 1991.

²⁹ Andrew Erskine, ed. *Hellenistic World*, Blackwell Publishing 2003, 4.

тој свет, не помалку важни од литературните списи. Но, научниците кои ги споменавме погоре, (Борза, Хамонд, Ерскин, Ерингтон), а кои увиделе дека поимот е непотполн и недоволно соодветен, не понудуваат нов поим.

И покрај тоа што се обидовме да направиме увид на пошироката елаборација и на периодот кој го нарекуваме хеленистички, имајќи го предвид придонесот на македонските владетели и нивните воени успеси, не успеавме да дојдеме до нов предлог. Од особена важност се поставените прашања за соодветноста на поимот. Претпоставуваме дека во некој нареден период преку исцрпни дискусии ќе се стигне до друг, посоодветен поим, но и тогаш останува проблемот на обемната научна литература на оваа тема, во која тој ќе остане и не постои начин да се смени. Едноставно, за тоа е предоцна. Македонската историографија може да даде одреден придонес во тоа, но само ако успее да се отргне од проучувањето на историјата во локални и национални рамки (чест на исклучоците), и ако се насочи кон согледување на улогата на македонското кралство во еден поширок историско-политички и културолошки контекст.

УДК 904:623.1(497.73)

ОДБРАНБЕНИОТ СИСТЕМ НА ГРАДОТ БАРГАЛА

Трајче Нацев

Доцент во Институтот за историја и археологија на Факултетот за образовни науки при Универзитетот „Гоце Делчев“ – Штип

Драган Веселинов

Доцент на Универзитетот „Евро Балкан“ – Скопје

Abstract

Bargala from Roman camp in the 4th century grows into civitas and its largest development experiencing in the 5th and 6th century. In this period became a strong military, economic and spiritual center and also a major station on diagonal road Heraclea - Serdica. From III century begins restless period which reflected the safety of the cities. Because of that, with the aim to ensure the safety of people and material goods by which dispose the city of Bargala was built fortification accompanied by additional defense elements. All together they form the defense system of the city that provided good protection from enemy attacks.

Keywords: Bargala, defense system, city, fortification, protection, defense.

Градот Баргала се наоѓа во подножјето на планината Плачковица, на десниот брег на Козјачка Река, кај некогашниот Горен Козјак во месноста Градот, на оддалеченост од 2,5 км јужно од денешното село Долен Козјак.¹

Во римскиот период, поточно во III век градот бил воен логор. Од IV до првата деценија на VII век тој егзистира како civitas, кога со сè позачестените напади на аваро-словените градот бил целосно разорен и запален а населението било раселено во околните населби.

Местоположбата и опкружувањето на градот Баргала му овозможувало добар економски развој. Во неговата околина се среќаваат природни богатства кои ги задоволувале потребите на месното население што, пак, придонело за се поголем развој на градот. Покрај природните богатства, самата клима и големите плодни површини создавале услови за развој на земјоделството и сточарството.

¹ Трајче Нацев, *Антиката во Брегалничкиот басен*, НУ Завод за заштита на спомениците на културата и музеј – Штип, Штип, 2013, 247.

Плодните површини во околината на градот Баргала, поточно во долниот тек на Козјачка Река и на левиот брег на Брегалница, од село Аргулица до село Таринци биле поволни за производство на земјоделски култури. Климатските услови дозволувале и одгледување на винова лоза за производство на вино (омилен пијалак на Римјаните), кое било развиено уште од најстарите времиња.²

За развојот на сточарството големо влијание имале богатите пасишта на територијата на Баргала, за одгледување на крупен добиток а од ситниот биле застапени овцата и козата.

Самата планина која ја споменавме, имала многу дивеч што пак овозможувало населението од градот Баргала да се занимава со лов. Козјачка Река во тој период имала голем водостој и била богата со риба. Ова придонело за развој на риболовот, кој заедно со ловот и претходно споменатите економски гранки придонесувале за просперитет и прогрес на економијата во ова населено место до доцната антика.

Покрај овие, во градот Баргала и неговата околина во доцноантичкиот период егзистирале и други економски сегменти. Како такви биле и рударството, градежништвото, грнчарството, обработката на дрво, ковачкиот занает и кожарството.

Како важен дел од развојот на ова населено место претставувало рударството. Експлоатацијата на рудните богатства овозможувала суровини, коишто биле неопходни за секојдневниот живот на населението во градот.

Во градот постоеле повеќе занаетчиски гранки што се негувале и усовршувале. Во градежништвото како основно градежно средство се употребувал каменот, којшто бил присутен на теренот во околината на градот. Грнчарството било негувано и мошне развиено, каде богатата палета на грнчарските производи овозможила широка примена во секојдневниот живот. Шумите од планината Плачковица овозможувале развој на обработка на дрвото, а бил застапен и ковачкиот занает во градот Баргала.³ Кожата како суровина добиена од многубројниот добитокот кој се одгледувал, придонела за брз развој и на кожарството од што се произведувало, главно облека, за населението во ова населено место.

Градот Баргала бил дел од патната комуникација Астибо – Баргала – Мородвиз – Винаца, во должина од 41км, којашто би можела да претставува продолжение на дијагоналниот пат што ја сече Р. Македонија, со што Хераклеја преку Стоби била поврзувана со Пауталија и Сердика.⁴ Овие патни траси, кои се користеле во доцноантичкиот период, биле изградени уште во римско време. За зголемување на безбедноста при движењето низ нив биле изградени крајпатни стражи.

Од 3-ти век во државниот систем како резултат на постојаните напади од готските племиња кои ги опустошувале населените места настанала криза. Како излез од кризата неопходно било спроведување на реформи, посебно во погодените области на Римското царство. Како главни реформатори Диоклецијан, Константин I, Теодосиј I и Теодосиј II, извршиле подобрување

² Трајче Нацев, *Доцноантичкиот град Баргала*, Штип, 2008, 22.

³ *Истото*, 24.

⁴ *Истото*, 25.

не само во политичката туку и во воената сфера низ провинциите на државата. Посебно било посветено внимание во утврдување на населените места, односно создавање на одбранбен систем кој ќе овозможи нивна одбрана и заштита. И градот Баргала бил опфатен со таквите реформи, којшто како развиено економско и верско место, располагал со сопствен одбранбен систем што го бранел и штител неговото население од непријателски напади.

Одбранбениот систем на градот Баргала го сочинувале **утврдувањето, ровот (fosa) и помали утврдувања**, коишто биле радијално распоредени околу градот скоро на исто растојание.

Утврдувањето имало за цел да обезбеди заштита и сигурност на населението на територијата што ја зафаќа градот. Тоа претставува главен атрибут во одбраната на Баргала во случај на опсада. По реконструкцијата на утврдувањето, извршена како последица од настапениот немир период од 3-ти век, Баргала во 4-ти век од каструм⁵ преминува во civitas.⁶ Утврдувањето било сочинето од следните елементи: одбранбен ѕид, протеихизма, куртина, кули, порти, пропугнакулум и скали.

Одбранбените ѕидови на градот формираат неправилна трапезоидна правоаголна форма, со ориентација северозапад–југоисток. Северозападниот одбранбен ѕид (Сл.1) е ориентиран северозапад–југозапад, со должина од 155 м и ширина од 2,30 м. На овој ѕид се распоредени шест одбранбени правоаголни кули, од кои две аголни. Четири од нив се со мал дел вовлечени во ѕидот, за разлика од две, кои го формираат главниот влез и се фланкирани на одбранбениот ѕид.

Североисточниот одбранбен ѕид е со ориентација северозапад–југоисток, чијашто должина изнесува 295 м и широчина 2,20 м. И на овој ѕид се распоредени 6 кули, но поради неговата отвореност има можност од постоење на повеќе, за да се зајакне одбраната на оваа страна.

Југоисточниот одбранбен ѕид кој е во паралела со Северозападниот, е во должина од 150 м и широчина од 2,30 м и на него има помал број на кули.⁷ На околу 30 м југоисточно од ѕидот постои суводолина, којашто влегувала во системот на одбрана на овој дел од градот.⁸

Југозападниот одбранбен ѕид кој, пак, не е во паралела со Североисточниот е со должина од 295 м и широчина од 2,30 м. Овој одбранбен ѕид имал распоредено 5 кули. Неговото излегување од оската било направено со намера да се избегне коритото на Козајчка Река кое е на 30–40 м југозападно од одбранбениот ѕид.⁹

Изградбата на овие одбранбени ѕидови била изведена во техника opus incertum, со нагласени хоризонтални редови, користејќи речен и песочен камен кој меѓусебно бил поврзуван со варов малтер и фуѓи меѓу камењата од 0,03 до 0,05 м.

За да се спречи директен удар при непријателски напад на ѕидините на

⁵ Иван Микулчиќ, *Антички градови во Македонија*, книга 8, Скопје 1999, 139-145, 189-209.

⁶ *Истото*.

⁷ Се претпоставува дека постоеле 4 кули, но не се исклучува можноста за постоење на помал влез кој бил штитен од една кула.

⁸ Трајче Нацев, *Доцноантичкиот град...*,59.

⁹ *Истото*, 26.

градот, како одбранбена линија е изградена протоехизма. Воглавно таа не дозволувала да се доближат опсадните справи до одбранбениот ѕид. Со оглед на отвореноста на Баргала кон северозапад и североисток, протоехизмата имала значајна улога во одбраната на градот на тој дел.

Куртината, како елемент на утврдувањето, претставува растојание помеѓу две кули. Таа е доста висока и широка што им овозможувала на бранителите дополнителна сигурност. Се состои од субструкција (темелна основа) и суперструкција (ѕидно платно). Субструкциите на куртините на Баргала биле градени во техника *opus caementicium*, од речен камен и варов малтер, поставени на здрава жолта песочна карпа.¹⁰ Низ целиот одбранбен ѕид длабочината на субструкцијата на куртините се движи од 1,60 до 1,80 м додека, пак, широчината од 0,20 до 0,40 м, поголема од широчината на суперструкцијата. За разлика од субструкцијата, суперструкцијата е градена во техника *opus incertum*, со скоро нагласени хоризонтални редови, користејќи воглавно, речен камен и мал процент на приделкан жолтеникав песочник. Разликата во ширините на куртините била мала, поради тоа што подеднаква била опасноста од сите четири страни на градот.¹¹

Како значаен елемент на утврдувањето претставувале кулите (Сл.2). Нивната намена е да ја осигураат заштитата на куртините и на портите, па биле издадени надвор од линијата на ѕидините. Меѓусебното растојание на кое се рапоредувани се движело од 36 до 39,60 м и со нивната поставеност, директно навлегувале во редот на непријателот и лесно го напаѓале. И овде се среќаваат субструкција и суперструкција, коишто биле градени со истите техники и градежен материјал како и куртините. Вкупниот број на кули со коишто располагало утврдувањето на градот Баргала бил 21.¹² Сите кули што се досега откриени се со правоаголна форма и конструктивно се врзани со куртините, од коишто некои уште во субструкцијата, а некои и во суперструкцијата. На утврдувањето на Баргала според поставеноста се разликуваат три вида на кули: аголни, вовлечени и фалнкирани.¹³

Во градот влегувањето и излегувањето во мирновременски услови се одвивало преку две порти. Со локација во централниот дел на северозападниот одбранбен ѕид била смстена *Porta Principalis* (Сл.3), чијшто план е со правоаголна форма ориентирана северозапад–југоисток, додека во североисточниот одбранбен ѕид, во непосредна близина на Епископската базилика, е смстена т.н. североисточна порта. И двете порти од двете страни имале по две одбранбени кули, со правоаголна форма.

Пропугнакулумот којшто претставува место пред портите на утврдувањата е значаен, бидејќи помага во спречување на непријателот да стигне до самиот влез. Во утврдувањето на градот Баргала како одбранбен елемент го бележиме надворешниот пропугнакулум и кај двете порти. Кај *Porta Principalis*, надворешниот пропугнакулум е формиран од самата порта и три параметрални ѕидови:

¹⁰ Трајче Нацев, *Антиката во Брегалничкиот...*, 247.

¹¹ *Истото*, 248.

¹² Досега се откриени 11 кули кои заедно со неоткопаните сектори од утврдувањето би изнесувале 21, за што се остава можност нивниот број да биде зголемен со 2–4 кули.

¹³ Види пошироко во Трајче Нацев, *Доцноантичкиот град...*, 44-61.

североисточен, југозападен и северозападен во кој е сместен главниот влез во форма на ескедра со широчина од 7,60 м, каде што широчината на периметралните сидови не заостанува од онаа на одбранбените сидови (2,30 м).¹⁴ Формата на пропугнакулумот е правоаголна и неговата ориентација е на североисток–југозапад.

На платформата на одбранбените сидови бранителите на градот Баргала се искачувале по скали (Сл.4). Тие биле припиени или вовлечени во нишите на внатрешното лице на сидовите. Иако досега се откриени скали само на источното крило од Северозападниот сид, тие треба да постојат и на останатие одбранбени сидови.

Како дел од одбранбениот систем на градот Баргала претставува и **ровот (fosa)**. Тој следејќи ја линијата на одбранбениот сид, при непосреден непријателски напад, претставува и прва одбранбена линија. Како кај протоехизмата така и кај ровот (фосата), поставеноста била на северозападната и североисточната страна на градот поради тоа што се сметало дека тие страни биле поотворени и за истите имало потреба од зајакната одбрана.

Помалите утврдувања околу градот претставувале важен сегмент во неговиот систем на одбрана. Нивната распореденост скоро на исто растојание, радијално околу градот, само ја претставува вредноста и стратешкото значење во одбраната на ова населено место.

На еден благо зарамнет рид, западно од градот, во непосредна близина на село Долни Козјак се наоѓала одбранбена доцноантичка кула (Сл.5). Била со квадратна форма и со димензии 5X5 или површина од 25 м².¹⁵

Северозападно од градот Баргала на платото¹⁶ на ридот, којшто излегува од селото Долни Козјак, била локацијата на утврдувањето Бандера (Сл.5). Ова утврдување кое претставува *castelum*, имало доминанта положба на околниот терен чијшто одбранбен сид бил широк 2 м. Истиот е сидан во техника *opus incertum*, без нагласени хоризонтални редови, со речен камен, а меѓу себе биле поврзувани со варов малтер.¹⁷ Утврдувањето што претставувало дел од системот на одбрана на градот функционираше како посебна воена единица, кога Баргала преминува од *castrum* во *civitas*.¹⁸

Утврдувањето Кула (Сл.5), сместено на еден висок рид кај село Црвулево било на растојание од 3 до 4 км северно од Баргала. Неговите одбранбени сидови коишто формирале неправилен форма, зафаќале површина од околу 0,5 ха. За своите потреби утврдувањето располагало со посебна економија.

Во Цвилинг, североисточно од градот, на еден благо зарамнет рид се наоѓала четвртеста одбранбена кула (Сл.5).

На 2 км југозападно од селото Калаузлија било поставено утврдувањето Кула (*castelum-spekula*) (Сл.5). Ова утврдување било оддалечено 4 км југоисточно

¹⁴ *Истото*, 49-50.

¹⁵ *Истото*, 135.

¹⁶ Платото било поставено во правец северозапад–југоисток и на југоисточната страна малку подигнато и опкружено со стрмни падини.

¹⁷ Трајче Нацев, *Антиката во Брегалничкиот...*, 265.

¹⁸ Блага Алексова, *Епископија на Брегалница*, Прилеп 1989, 33-34.

од Баргала. Неговата распространетост била на зарамнето јазичесто плато, на еден издаден гребен, кој на западниот крај стрмно се издига над коритото на Козјачка Река, од нејзината десна страна, што претставува природна препрека којашто му дава стратешка позиција во делот на одбраната. Одбранбениот ѕид на утврдувањето зафаќа простор со површина од околу 4,5 декари.

Сивлик претставува утврдување што се наоѓа на еден висок рид на 500–800 м источно од селото Радање (Сл.5). Од Баргала е оддалечено околу 3–4 км. Утврдувањето всушност е четвртеста кула сместена на платото од ридот, градена со камен и малтер.

На нешто поголемо растојание (5–6 км) југоисточно од градот Баргала се наоѓа утврдувањето Јумурташ (Сл.5). Поточно, неговата локација е на 800–900 м од Голем Габер, а и покрај поголемата оддалеченост во однос на другите утврдувања сепак влегува во одбранбениот систем на градот.¹⁹

Генерално, одбранбениот систем на градот Баргала го сочинувале три сегменти и истите во суштина ги претставувале трите одбранбени линии. Помалите утврдувања во својата одбранбена улога влијаеле на тој начин што во нив се стационарало мал број на војска, којашто за кратко време би го задржала непријателот. Биле поставувани на стратешки позиции со коишто не се овозможувало само прегледност на теренот туку и соодветна одбрана и заштита. Растојанието од утврдувањата до градот било релативно мало, но времето на задржување на непријателот доволно за да се изврши благовремено известување за опасноста на војската и населението во градот, со цел тие да се организираат и подготват за одбрана. Ваквата улога на овие утврдувања била мошне значајна, бидејќи навремената организација и подготовка на одбраната на градот значело и полесно справување со непријателскиот напад.

Ровот (*fosa*), пак, имал улога да го спречи напредувањето и доближувањето на непријателот, а посебно на опсадните машини до одбранбените ѕидови на градот. Посебно значајно е тоа што бил поставен на поотворените страни на градот, коишто немале природни препреки, со што би се зајакнала одбраната и на тој дел.

Градежната техника која се користела за одбранбените ѕидови и некои одбранбени елементи на утврдувањето била: *opus cementicum* во субструкцијата и *opus incertum* во суперструкцијата. Овие градежни техники и користениот материјал придонесувале за голема цврстина и стабилност на овие елементи на утврдувањето. Сите негови елементи биле соодветно изградени и поставени со што му овозможувале остварување на ефикасна одбрана и заштита на градот Баргала, што воедно претставува и негова последна одбранбена линија.

Со ваквото располагање и поставеност на трите сегменти кои го сочинувале одбранбениот систем на Баргала, може да се каже дека тој спаѓал во градови со развиена одбрана во доцноантичкиот период.

¹⁹ Трајче Нацев, *Антиката во Брегалничкиот...*, 250.

Сл.1 Северозападен одбранбен ѕид

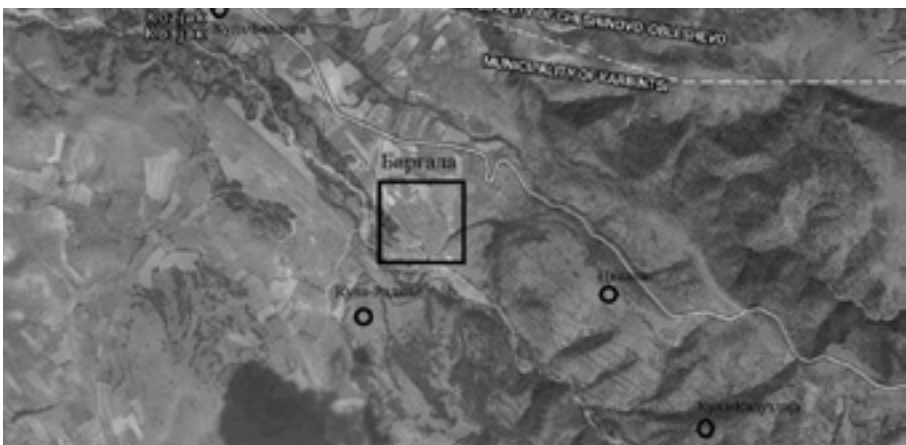
Сл.2 Правоаголна кула 2 од северозападниот одбранбен ѕид

Сл.3 Порта Принципалис

Сл.4 Скали поставени врз ниша 1 и 2 кои водат до бојната патека на северозападниот одбранбен ѕид

Сл.5 Сателитска снимка со радијално распоредените утврдувања

УДК 94:159.942”5/6”

СЦЕНИ НА СТРАВ: СЛОВЕНСКИТЕ ИНВАЗИИ И ЛОКАЛНОТО НАСЕЛЕНИЕ ВО МАКЕДОНИЈА¹

Ирена Стефоска

Виш научен соработник во Институтот за национална историја – Скопје

Abstract

The fear is one of the basic human emotions. However, it is also a culturally defined phenomenon. Byzantines, as well as the other medieval societies had their own fears. They were frightened by natural disasters, wars, God, 'barbarians', punishments, etc. Avaro-Slavic invasions in the Balkans (VI-VII cent.) caused various reactions among the local population. The fears by 'barbarians' were particularly noted by the authors of the hagiographical deeds, *The Miracles of Saint Demetrius*. The proposed scenes of fear are analyzed and discussed in order to illustrate the certain discursive practices, cultural norms and social behavior in the time of great political, social and cultural changes in the Balkans.

Keywords: Slavs, fear, 'barbarians', miracles, social constructivism, culture.

Стравот претставува една од основните човекови емоции. Тој како и секоја друга емоција може да варира, на пр. од блага вознемиреност до екстремна параноја. Иако има бројни истражувања за тоа дека основните емоции, тага, бес, страв, среќа и др. се универзални и биолошки втемелени, тие, сметаат социјалните конструктивисти, се и општествени и културни артефакти – значења што се учат низ општествена интеракција во конкретна култура. Со други зборови емоциите се посредувани од правилата коишто владеат во различните култури како и од обрасците на однесување поврзани со нив.² Оттука, стравот не е ниту само лична или универзална емоција туку и културно дефиниран феномен.

¹ Статијата е реферат прочитан на меѓународната конференција „Балканот: луѓе, мир и војни“, организирана од Институтот за национална историја, во месец ноември, 2013 г., Скопје.

² P. J. Averill, "A constructivist view of emotion", *Emotion: Theory, research and experience*. (ed. R. Plutchik – H. Kellerman), New York 1980, 305-339. K. Gerc, *Tumačenje kultura I-II*, Beograd 1998.

Особено важен придонес во проучувањето на стравот, срамот, казната и др. од социолошка перспектива претставува класичната студија на Норберт Елијас, *Процесот на цивилизација*, во која тој, меѓу останатото, покажува дека стравот е многу важен механизам за посредување меѓу „општествените структури и индивидуалните психолошки функции“. Силината на стравот е определена од ситуацијата во која се наоѓаат луѓето; од нивната интеракција со другите луѓе или поединци; и од културниот образец/код којшто ги „поучува“ како да реагираат во ситуација кога се исплашени и кога им е загрозувана личната или колективната сигурност.³

Византијците, исто како и останатите средновековни општества имале свои стравови. Се плашеле од природни катастрофи, од војни, од болести, од Бога, од злосторства, од казни и др. Како што забележува А. П. Каждан, тие, дури живееле во постојан страв. Особено илустративен пример врз кој се осврнува Каждан, е опседнатоста со стравот на авторот на *Стратегикон*-от, византискиот писател, Кекавмен. Заеднички именител на различните теми во *Стратегикон*-от, истакнува Каждан, е всушност концепцијата на Кекавмен за човековото однесување којашто може да се сумира во неговото уверување дека животот самиот по себе претставува/л опасност. Тој, особено се плашел од природни непогоди и опасности, на пр. од отровни печурки и камења за кои верувал дека можеле да му го разурнат домот. Потоа се плашел од политичката моќ, особено од авторитетот на царот, на државните чиновници, дури и од оние пониските, како и од бунтовите на толпата. И најпосле, од општествениот живот, страв кој во неговиот ум бил испреплетен со стравот од политичките авторитети. Кекавмен ги советува пријателите да избегнуваат какви било вечерни дружби за да не бидат обвинети за завера против царот. Каждан е на мислење дека стравот од сè и од секого бил типичен за византиското општеството.⁴

Стравот како истражувачка тема е, сè уште недоволно присутен во византологијата, на што особено обрнал внимание византологот Р. Радиќ, во предговорот на неговата пионерска студија посветена на стравот во доцна Византија.⁵ Ако карактеристика на последната етапа од историјата на Византија бил стравот од западните Европејци и од Турците, во зорите на Византија, населението најмногу се плашело од „варварите.“ Имајќи го предвид сето погоре кажано, во статијата се анализираат и дискутираат неколку сцени на страв присутни во рановизантиските извори и дискурзивните практики, низ кои тој се изразува во времето на словенските и аварските инвазии на Балканот и во Македонија.

³ N. Elias, *The Civilizing Process: State Formation and Civilization*. Vol. II, Blackwell 2000 (второ издание), 300-326.

⁴ A. P. Kazhdan – G. Constable, *People and Power in Byzantium: An Introduction to Modern Byzantine Studies*. Dumbarton Oaks 1983, 26.

⁵ Р. Радиќ, *Страх у позној Византији 1180–1453 I–II*. Београд 2000, 17-18. Радиќ посочува на обемна библиографија – на студии за стравот коишто се однесуваат на западното средновековие, белешки: 39-41. Меѓу поновите студии го издвојуваме зборникот на статии под редакција на A. Scott – C. Kosso, *Fear and its Representations in the Middle Ages and Renaissance*. University of Michigan 2002.

Познато е дека V, VI и особено VII век на византискиот Балкан, се векови на големи политички, демографски, економски, религиозни, социјални и др. промени за кои е многу пишувано во научната литература.⁶ Фрагментите од изворниот материјал што се предмет на анализата се создадени токму во наведениот општествен контекст; Чудата на св. Димитрија⁷ (основен извор за словенските населувања низ Македонија), потоа еден натпис од шестиот век и неколку претстави на крст во камен. Несомнено, вреди уште еднаш да се истакне фактот дека византиското општество било проткаено со христијански поглед на светот. Ваквиот поглед подразбирал дека различните радикални животни ситуации (но и секојдневни) во кои запаѓале луѓето се интерпретирале од гледна точка на гревот, на искушенијата, на божјата волја, или на спасението со помош на светите луѓе, на светиот крст, на Богородица и сл.⁸ Еден поет од шестиот век, Роман Мелодист, во неговата химна „За земјотресите и огновите“ вели дека Бог им ги испраќал катастрофите на луѓето за да ги натера да го почитуваат и да го пронајдат вечниот живот.⁹

Истражувањата што ни ги предочува Ц. Кроу, покажуваат дека сидините на Солун, уште во V век биле украсени со крстови, кои освен декоративна имале и симболичка одбранбена улога. На сите оние коишто поминувале или коишто сакале да го нападнаат градот им се упатувала порака дека тој е христијански и е под Божја заштита. И на златната порта во Цариград, исто така, имало крстови. Идејата за духовна заштита особено била распространета во рана Византија, а овие симболички претстави често се среќавале во VI век.¹⁰

Раскажувајќи ја словенско-аварската опсада на Солун во 586 г., митрополитот Јован во 13-тото чудо вели дека солунјаните биле многу исплашени и дека таквиот страв се должел на нивните гревоци:

⁶ P. Lemerle, “Invasions et migrations dans les Balkans, *Revue Historique*” 211/1954, 265-308 ; J. V. Fine, *The Early Medieval Balkans*. Ann Arbor 1991 16-72; J. F. Haldon, *Byzantium in the Seventh Century*. Cambridge University Press, 1990; исто *Warfare, State and Society in the Byzantine World 565-1204* (второ издание), Rutledge 2014, 1-67; F. Curta, *The Making of the Slavs. History and Archeology of the Lower Danube Region c. 500–700*. Cambridge University Press 2001, 120-190.

⁷ За култот на св. Димитрија солунски и неговите чуда, за кој патем постои обемна литература, повеќе во еден од најновите критички трудови проследени со богата библиографија. T. Bali, “Sv. Demetrije Solunski i njegov kult: historiografska i naratološka analiza *Čudesna sv. Demetrija*”, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest (Radovi)*, vol. 44 1/2012, 143-174. За византиската хагиографија како книжевен жанр, нејзиниот развој, видови текстови, проблеми и сл. во: *The Ashgate Research Companion to Byzantine Hagiography. Periods and Places*, vol. I, (ed. S. Efthymiadis), Ashgate 2011.

⁸ J. Herrin, *The Formation of the Christendom*, Princeton University Press 1987, 15-90; *Byzantine Christianity. A Peoples History of Christianity*, vol. 3 (ed. D. Crueger), Augsburg 2010.

⁹ Цитирано според А. P. Kazhdan – G. Constable, *People...*, 27.

¹⁰ J. Crow, “Fortifications and Urbanism in Late Antiquity: Thessaloniki and Other Eastern Cities”, *Recent Research in Late-Antique Urbanism*, (ed. L. Lavan), JRA Supplementary Series 21, Portsmouth 2001, 89-105.

„Огроман страв го обзема градот и заради тоа што тој за прв пат ја виде варварската фаланга ... граѓаните освен оние кои служеле во воените одреди, никогаш пред тоа не го беа виделе непријателот од толкава близина... Нападот им ги беше затемнил лицата како во зборовите на пророкот... Тогаш, срцето им слезе во петици како на храбрите така и на страшливиците... Не постоеше никаква надеж за спас“.¹¹

Ужасниот страв од појавата на непријателот во стварноста бил предзвикан заради тоа што Солун бил оставен речиси и без војска, но и заради големата чума што сеела смрт во месеците пред нападот.¹² Малку подолу во истото Чудо, Јован им се обраќа на слушателите од различни општествени слоеви, велејќи дека тој воопшто не претерува во описот. Напротив, веројатно свесен дека нарацијата изобилува со хиперболи ги моли да не го обвинуваат за претерувањата.

„Нека не ме обвинуваат дека сум претерал со (сликата) за опасноста и за оцрнување на ситуацијата: кои други зборови би биле доволно силни за да ја доловат големината на настаните. Повеќе се плашам да бидам неправедно обвинет за надменост и преку оскудноста на мојот јазик да ја намалам трагедијата на околностите“.¹³

Во четиринаесттото чудо авторот продолжува да го истакнува стравот, кој буквално завладеал во градот поради аварско-словенската опсада. Сепак, расплетот во епизодата се случува кога Бог ги услышил немите молитви на солунјаните, кои немоќни да се молат со зборови му ги упатувале со своите срца да му дозволи на заштитникот на градот – св. Димитрија, да интервенира и да ги спаси.¹⁴

Вреди да се запрашаме дали сцените на ужасен страв после кои обично доаѓа до расплет во дејствието не се всушност и дело на стилските одлики на жанрот (хагиографија) во кој се изразува митрополитот. Намерата не е да се проблематизира вистинитоста на настаните ниту пак да се „измери“ стравот. Несомнено дека стравот бил присутен кај месното население на Балканот во VI и во VII век. За илустрација, еден натпис од Сирмиум од крајот на VI век, којшто се чува во Археолошкиот музеј во Загреб, сведочи за стравот на неговите жители од „варварите“, Авари. Имено, во него е запишано: „Христе Боже помогни му на градот уништувајќи го Аваринот, варди ја Романија и оној што ова го напиша, Амин“, (*Χρ(ιστέ) κ(ύριε) βοήθε τής πόλεως κέρυζον τόν Άβαριν μέ πύλαζον τή ρωμαιαν κέ τόν γράψαντα, Αμίν*).¹⁵ Ако се има предвид дека Јован бил свештено лице, дека неговото писание било наменето за широка публика при што во центарот на

¹¹ *Les Plus anciens recueils des miracles de Saint Démétrius et la pénétration des Slaves dans les Balkans I* (ed. P. Lemerle), Paris 1979, 13. [124-125], 132; ВИИИИ, т. I (ред. Г. Острогорски), Београд 2007, 178.

¹² I. Antoniou -K. Sinakos, “The Sixth Century Plague, Its Repeated Appearances until 746 AD and the Explosion of the Rabaul Volcano”, *Byzantinische Zeitschrift* 98/2005, 1-4.

¹³ *Miracles de Saint Démétrius... I*, 13, [130], 132.

¹⁴ *Истото*, I, 14. [140-141], 140.

¹⁵ Благодарност до доц. д-р Дарко Стојанов кој ми го посочи натписот и ме упати на литературата поврзана со него и со градот Сирмиум во доцната Антика. Повеќе во: P. Milošević, *Arheologija i istorija Sirmijuma*, Novi Sad 2001, 206; M. Mirković, *Sirmium – Istorija rimskog grada od I do kraja VI veka*, Sremska Mitrovica 2006, 108.

нарацијата се чудата/делата на св. Димитриј, и дека тој, веројатно го опишува првиот непосреден контакт меѓу „дивилизараните“ и „варварите“, неговите претерувања се очекувани, а стравот реален или конструиран, разбирлив.

За разлика од првата збирка на Чудата, речиси единствена тема присутна во втората збирка на Чуда, се нападите на Словените и Аварите на Солун. Во неа, за прв пат, склавиниите, коишто помеѓу 614–616г. го напаѓале Солун, се одделно именувани (Драгувити, Сагудати, Велегзити, Вајунити и др.).¹⁶ Анонимниот автор колоритно ги опишува стравот, страдањето и очајот што ги зафатил граѓаните на Солун. Тие, вели авторот, ја познавале ужасната репутација на „варварите“, кои насекаде се фалеле за нивните идни загуби (на солуѓаните); во градот повеќе немало бродови, а немало ниту во соседните региони за да се одбрани влезот во пристаништето. Освен тоа, некои (нагласува раскажувачот) христијански бегалци коишто претходно биле заробеници кај „варварите“, имале искуство со нивното свирепо и немилосрдно однесување во војна. Склавиниите го опкружиле градот како смртоносен венец. Очајот и безнадежноста биле толку големи што солуѓаните верувале дека овој пат ниту Бог нема да ги спаси.¹⁷ Слично како и во наведените епизоди од првата збирка на Чудата, пресвртот настанува со констатацијата дека св. Димитрија веќе се подготвувал да пристигне на помош во моментите кога во Солун „лиеле солзи како силен дожд“.¹⁸ Светецот се појавил најпрво на бедемите, а потоа и на море.

Наведените сцени од двете збирки Чуда, освен што веројатно сведочат за реални ситуации/настани, воедно ја покажуваат и дискурзивната моќ на хагиографските текстови наменети за широка публика. Според социјалните конструктивисти, емоциите и нивното изразување се создаваат во општеството во кое оперираат. Секое општество ги чувствува, ги охрабрува, ги создава и управува со различните емоции низ јазикот и низ културните практики.¹⁹

Несомнено дека нападите и опсадите на Солун предизвикувале страв и кај неговите жители, но од друга страна, стравот како искуство е посредуван и низ перцептивните кодови со кои е проткаен јазикот на авторите на Чудата. Стравот на солуѓаните изразен низ епитетите, компарациите и метафорите со кои се служат авторите на Чудата, вклучува многу повеќе конструирање на реалноста одошто нејзина поедноставена репродукција. Божествените интервенции на Светецот, како активен учесник во нарацијата, со чија помош Солун неколку пати бил спасен од ужасите на „варварите“, за чии злосторства сторени во војна, солуѓаните, патем, многу повеќе *слушнале* отколку што ги доживеале или дека митрополитот не сакал да биде обвинуван за претерувањата, упатува и на констатацијата дека епизодите на страв (реален и конструиран) предизвикан од Другиот се проктаени и со своевидна (жанровска) „политика на

¹⁶ *Miracles de Saint Démétrius...* II, 1, [179-180], 175.

¹⁷ *Истото*, II, 1, [181], 176.

¹⁸ *Истото*, II, 1, [181], 177.

¹⁹ M. Boiger-B. Mesquita, “The Construction of Emotion in Interactions, Relationships, and Cultures”, *Emotion Review*, vol. 4, 3/2012, 221-229. <http://ppw.kuleuven.be/home/english/research/cscp/documents/boiger/boiger-mesquita-2012-the-construction-of-emotion.pdf> (проверено на 28. 04. 2015).

страв“. Од една страна тоа е идеолошката опозиција „варварин“-христијанин, цивилизиран-примитивен, но од друга, нијансите на стравот во фрагментите и ослободувањето од него, се во функција и на религиозните практики коишто им помагале на жителите на Солун да ја тестираат нивната вера во Христа. Исто така, многу е веројатно дека во конкретните описи има и „топоси“ (општи места, конвенции) во претставувањето на стравот, затоа што во тријадата грев-казна-спасение авторите им „всадуваат“ колективен страв на жителите, едноставно затоа што тоа е начинот (така треба) за пренесување на пораките.

Во секој случај и низ овие неколку изворни фрагменти разбираме за емоциите на страв искусени или изразени од луѓето во средновековието, за нивните реални ситуации но, и за културните конвенции коишто го покажуваат стравот во определено социо-културно миље.

УДК 27(497.7)“05”

ЦРКОВНИТЕ ПРИЛИКИ ВО ПРОВИНЦИЈАТА МАКЕДОНИЈА НИЗ ПРИЗМАТА НА ПЕТТИОТ ВСЕЛЕНСКИ СОБОР

Драган Зајковски

Виш научен соработник во Институтот за национална историја – Скопје

Abstract

The sixth century, seen through the prism of Ecclesiastical history, was a period filled with debates of both theological and dogmatic nature. These debates later on developed into new religious divisions, which resulted in the convening of the Fifth Ecumenical Council in 553. The convening of this Council was meant to put an end to these debate and to pave the way for establishment of Church unity. The background of these theological disputes were the political and religious conflicts between Rome and Constantinople. Church situation and ecclesiastical states in the province of Macedonia in sixth century, as well as the participation of the bishops of the Macedonian Provinces is the main subject of interest in this research.

Keywords: Macedonia, province, church, christianity, Ecumenical Councils, bishops.

Шестиот век погледнат низ призмата на историјата на христијанската Црква е исполнет со континуирани теолошко-догматски расправи наследени од периодот пред и по Четвртиот вселенски собор од 451 година. Како резултат на ова, во 6. век дошло до продлабочување на јазот меѓу правоверната Црква¹ и приврзаниците на монофизитизмот.² Обидот да се надминат разликите меѓу спротиставените страни

¹ Со терминот *правоверна Црква* ја означуваме црковната организација која останала доследна на одлуките донесени на четирите вселенски собори, вклучително на никејско – халкедонскиот симбол на верата. Во литературата истата се означува и како *никејска* односно *халкедонска* Црква. Поконкретно за дефинирањето на поимот *правоверна Црква* види: John Meyendorf, *Imperial Unity and Christian Divisions: The Church 450–680 AD*, Crestwood, NY: SVS Press, 1989, 16.

² Монофизитизмот е теолошко учење според кое во Христос, по отелотворувањето е присутна само едната божествена, а не и човечка природа. На лажниот собор во Ефес (449) монофизитизмот бил прогласен за вистинска вера, а две години потоа, на Четвртиот вселенски собор во Халкедон (451) бил прогласен за еретичко учење. (Димитриос Бартелос, *Византиски Христос*, Крагујевац: Каленић 2008, 36-

и да се најде компромисно решение за помирување биле причините за свикување на Петтиот Вселенски Собор во 553 година. Соборот требало да им стави крај на дотогашните теолошки расправи и христолошки несогласувања и на тој начин да го отвори патот за воспоставување на црковното единство.

Во заднината на овие теолошки несогласувања големо влијание имале политичко-црковните конфликти меѓу Константинопол и Рим.³ Имено, времето на императорот Јустинијан I (527–565) претставува нова етапа, како во историјата на Византија, подеднакво и во историјата на Црквата. Јустинијан настојувал да изгради монолитна и во верата единствена христијанска држава.⁴ Тој ја разбирал Империјата како единствена од Бога утврдена административна структура раководена од еден император, во која требало да има само една правоверна Црква.⁵ Токму затоа уште во првите години од доаѓањето на власт се обидува да изнајде компромис меѓу приврзаниците на монофизитизмот и правоверната Црква. Целта била монофизитите да ги прифатат решенијата на Четвртиот Вселенски Собор одржан во Халкедон во 451 година и да се вратат во редовите на правоверната Црква.⁶ Тој сметал дека со својот императорски авторитет може да наметне решение кое би довело до помирување на монофизитите и правоверната Црква. Сепак, односот на Јустинијан кон монофизитите се менувал во зависност од политичката ситуација и од неговите политички приоритети.

Прашањето за реставрација на монофизитизмот добило на актуелност по земјотресот во Константинопол во ноември 533 година кога дел од граѓаните на претстолнината ја протолкувале природната катастрофа како божја порака да се вратат кон монофизитското учење. Две години подоцна, во 535 година, по смртта на константинополскиот патријарх Елифаниј (520–535) на негово место бил избран Антим (535–536) кој бил приврзаник на монофизитизмот. При неговиот избор за нов константинополски патријарх особено влијание имала императорката Теодора⁷ која била приврзаник на монофизитите. Сепак,

37; Архиепископ Иларион (Алфеев), *Тажната на верата, Вовед во православното догматско богословие*, Скопје: Темплум, 2009, 105-106; Џон Мајендорф, *Византиско богословје*, Крагујевац: Каленић, 2008, 43; *Historical Dictionary of the Orthodox Church*, ed. Michael Procurat, London: Scarecrow Press, 1996, 80-81).

³ Во науката постојат и поинакви мислења според кои причината за поделбите во Црквата биле исклучиво од теолошка природа. Според Патрик Греј политиката речиси и да немала влијание врз поделбите во Црквата карактеристични за 5. и 6. век. (Patrick T.R. Gray, “The Legacy of Chalcedon: Christological Problems and their Significance”, *The Cambridge Companion to the Age of Justinian*, ed. Michael Maas, Cambridge University Press 2006, 215).

⁴ John Meyendorf, *Imperial Unity...*, 12.

⁵ *Истото*, 208.

⁶ Иако осуден на Четвртиот Вселенски Собор во Халкедон монофизитизмот продолжил да егзистира во Палестина, Египет и Сирија. (Стивен Мичел, *Историја позног Римског царства 284–641*, Београд: Клио, 2007, 345).

⁷ Теодора (о. 497–28.6.548) била сопруга на императорот Јустинијан I и важела за мошне влијателна личност на византискиот двор. Таа имала активна улога во креирањето на императорската политика, и воедно имала силно влијание во црковните

оваа смена на патријаршкиот престол во Константинопол предизвикала реакции од страна на папата Агапит (535–536) под чиј притисок Јустинијан решил да се согласи за смена на Антим од патријаршкиот трон. На негово место, за нов патријарх бил избран Мина (536–552), приврзаник на халкедонскиот симбол на верата.

Во меѓувреме, за време на престојот во Константинопол умрел папата Агапит, што, пак, било искористено од страна на сопругата на Јустинијан, императорката Теодора, во изборот на новиот папа да поддржува кандидат кој би водел поумерена политика кон монофизитите.⁸ Во 537 година за нов папа бил избран Вигилиј (537–555) за време на чиј понтификат повторно се актуелизирале расправите околу монофизитизмот и несторијанството⁹, или, поточно, расправи за православноста на делата на Теодор од Мопсуестија, Теодорит од Кир и Ива од Едеса.

Во овие теолошки расправи се вклучил лично императорот Јустинијан I кој се обидел да ги смири тензиите и да изнајде компромисни решенија. Тој кон крајот на 543 или во почетокот на 544 година издал едикт со осуда на Трите Поглавја.¹⁰ Со тоа навидум биле задоволени барањата на промонофизитските Цркви во провинциите во Сирија и Египет. Меѓутоа издавањето на овој

работи. Особено била наклонета кон монофизитите. Притоа нејзината наклонетост кон монофизитизмот од современите проследувачи на оваа проблематика се толкува како нејзин обид за воспоставување рамнотежа на влијанијата на правоверната и монофизитската Црква на византискиот двор. (Leslie Brubaker, „The Age of Justinian: Gender and Society“ in *The Cambridge Companion to the Age of Justinian*, ed. Michael Maas, Cambridge: Cambridge University Press, 2006, 435–436). Според Јован Мајендорф, императорката Теодора настојувала да се најде компромис меѓу монофизитите и правоверната Црква. Таа барала начин според кој монофизитите би биле вратени во редовите на правоверната Црква. (John Meyendorf, *Imperial Unity...*, 222) Нејзиното влијание во црковните работи, меѓу другото, се огледа и од фактот што лобирала за изборот на новиот константинополски патријарх Антим I (535–536), а откако тој бил обвинет за монофизитизам и му било одземено патријаршкото достоинство, Теодора лично ја гарантирала неговата безбедност и помогнала во неговото криење пред црковните и државните власти. (Patrick T.R. Gray, „The Legacy of Chalcedon...“, 225) Наклонетоста на Теодора кон монофизитите можеби најдобро се огледа од фактот кога по смртта на александрискиот патријарх Тимотеј III (517–535), на нејзино инсистирање, за негов наследник бил избран Теодосиј I (535–536). Сепак, по само една година раководење со Александриската патријаршија, под обвинение дека го подржува монофизитизмот, Теодосиј бил сменет од патријаршиската катедра. Во годините на неговото прогонство Теодора продолжила да биде негов поддржувач и заштитник.

⁸ Антон Владимировиќ Карташов, *Васељенски Сабори, том II*, Београд 1995, 12; Leslie Brubaker, „The Age of Justinian: Gender and Society...“, 435.

⁹ Несторијанството е теолошко учење според кое во личноста на Исус Христос постојат две различни и независни меѓу себе природи: едната Божја, а другата човечка. На Третиот вселенски собор (431) несторијанството било осудено за ерес.

¹⁰ Под терминот „осуда на Трите Поглавја“ се подразбира осудата на пишувањата на Теодор од Мопсуестија, одредени дела на Теодорит од Кир и писмото на Ива Едески до Мариј.

акт наишол на отпор сред другите Цркви кои ги прифаќале одредбите од Халкедонскиот собор.¹¹ Прв кој одбил да го потпише овој документ бил константинополскиот патријарх Мина (536–552) кој подоцна, сепак, го ставил потписот, но под услов во скоро време тоа да го направи и римскиот папа. Веднаш потоа, со одредени резерви, осудата на Трите Поглавја била потпишана од александрискиот, антиохискиот и ерусалимскиот патријарх. Зад нив следеле потписите на повеќето други епископи од Истокот.¹²

Наспроти нив, епископите од Западот бескомпромисно застанале против овој едикт на Јустинијан. Соочен со нивниот притисок папата Вигилиј одолговлекувал со изјаснувањето. Тој во 546 г. пристигнал во Константинопол каде се изјаснил против осудата на Трите Поглавја. За оваа своја одлука тој писмено ги известил императорот Јустинијан¹³ и патријархот Мина.¹⁴ На ова патријархот одговорил со бришење на името на Вигилиј од диптихот¹⁵, а пак, Јустинијан започнал со отворени притисоци кон папата. Набрзо папата бил приморан да попушти после што патријархот го вратил неговото име во диптихот.

Иако формално сите поглавари на патријаршиите го потпишале документот за осуда на Трите Поглавја, сепак, на теренот, поделбите во Црквата продолжиле. Ова се должело на фактот што дел од епископите под јурисдикција на папата под никакви услови не сакале да го прифатат јустинијановото компромисно решение. Оттука се јавила потребата од свикување на вселенски собор, петти по ред, на кој требало да се донесе конечна одлука по прашањето за осудата на Трите Поглавја која би важела за целата вселенска Црква.¹⁶

Уште при подготовките за Соборот било решено петте патријарси да бидат застапувани со подеднаков број на делегати. Ова воопшто не му одговарало на папата кој се почувствувал во индиферентна положба во споредба со другите четворица патријарси за кои било јасно дека се под силно влијание на Јустинијан.¹⁷

¹¹ Делата на Теодор Мопсуестијски, Теодорит Кирски и Ива Едески не биле осудени на ниту еден дотогашен црковен собор и токму тоа било користено како аргумент од страна на противниците на осудата на Трите Поглавја.

¹² Тотњо Коев, Георги Бакалов, *Въведение в християнството*, София 1992, 122.

¹³ *Epistola (olim IV) Vigili Papae Ad Justinianum*, col. 0021D – col.0025B (PL 69).

¹⁴ *Epistola (olim V) Vigili Papae Ad Mennam*, col. 0025C – col. 0026D (PL 69).

¹⁵ Диптих е листата на имиња на живите или починатите патријарси и папи што ги читал факонот за време на литургијата. Со текот на времето диптихот станал еден од медиумите преку кој Константинополската црква го соопштувала ставот и политиката кон другите цркви.

¹⁶ Според мислењето на Џудит Херин теолошката расправа поврзана со документот со осуда на Трите поглавја не била главната причина за свикувањето на Петтиот вселенски собор. Таа смета дека причината треба да се бара во настојувањето на императорот Јустинијан да се наметне како единствен фактор во решавањето на теолошките прашања. (Judith Herrin, *The Formation of Christendom*, Princeton University Press, 1989, 119).

¹⁷ За време на подготовките на соборот во 552 година умрел патријархот Мина, а на негово место бил избран Евтихиј (552–565 и 577–582) близок до јустинијановата политика на осуда на Трите Поглавја (Evagrius Scholasticus, *Ecclesiastical History*, IV, 38,

Знаејќи дека ќе биде надгласан, а во меѓувреме ретерирајќи од ставот за осудата на Трите Поглавја, папата решил да не присуствува на соборот.

Погледнато во еден поширок контекст, ваквиот став на папата го довел во прашање вселенскиот карактер на соборот. Ова особено ако се има предвид дека речиси сите епископи под негова јурисдикција застанале зад својот претпоставен. Токму затоа на Соборот, меѓу другите, одбиле да учествуваат архиепископот на Јустинијана Прима¹⁸, Бененат и епископот на Тесалоникискиот викаријат¹⁹, Хелиј кои ги испратиле своите претставници:

ed. Edward Walford, London 1846, reprint 2008); cf. *The Ecclesiastical History of Evagrius Scholasticus*, IV, 38, translated with an introduction by Michael Whitby, Liverpool 2000).

¹⁸ Архиепископијата Јустинијана Прима била со седиште во истоимениот доцноантички град основан од императорот Јустинијан I (527–565). Градот со императорски декрет станал центар на политичко-административната, на црковната и на воено-стратегиската власт во префектурата Илирик. Архиепископијата Јустинијана Прима била основана со Новелата XI издадена на 14.4.535 г. од императорот Јустинијан I. Според канонскиот статус таа била нова и самостојна црковна организација. По силните несогласувања и протести од страна на римскиот папа, во 545 г. бил редефиниран канонскиот статус на Архиепископијата Јустинијана Прима. Имено, со Новелата CXXXI датирана на 18.3.545 г. Архиепископијата го изгубила статусот на автокефална (независна) црква влегувајќи во составот на Римската црква со степен на широк автономен канонски статус. (*Novella XI; Novella CXXXI*, recogn. Rudolfus Schoel, *Corpus Iuris Civilis: Berolini MCMXII*; в. Анета Шукарова, *Јустинијана Прима*, Скопје: ИНИ 1994, 55; Милан Бошкоски, *Скопје и скопската област од VI до крајот на XIV век*, Скопје: Македонска реч, 2009, 55-57; Милан Бошкоски, „Скупската епископија – митрополија и нејзината наследничка Јустинијана Прима“, *Македонско Наследство*, год. VI, бр.15, Скопје 2001, 19; Митко Б. Панов, „Јустинијана Прима – Тесалоника – Сирмиум: паралели помеѓу политиката на Јустинијан I и Теодосиј II“, *Гласник на ИНИ*, год. 51, бр. 1, Скопје: 2007, 11-12). Последното спомнување на Архиепископијата Јустинијана Прима од страна на нејзините современици се наоѓа во писмото што папата Грегориј Велики му го испратил на законот Анатолиј датирано во 601 година. (*ИБИЛИБИ I*, 378).

¹⁹ Тесалоникискиот викаријат е формиран во 412 г. од страна на папата Иникентиј I како црковна организација под јурисдикција на Римската црква. Во дијецезата на Тесалоникискиот викаријат влегувале провинциите Македонија, Ахаја, Тесалија, Стар и Нов Епир, Крит, Крајбрежна и Внатрешна Дакија, Мизија, Дарданија и Праевалитана. (Inocentius, *ep. Lectissimo et gloriosissimo Moysi Rufo* [PL 20], col. 0619A – col. 0619B; в. Рајко Братој, „Ранохристијанската црква во Македонија и нејзините односи со Рим“, *Македонско наследство*, година V, број 13, Скопје: 2000, 36; Митко Б. Панов, „Борбата на Римската црква за црковно господство во Македонија на преминот од антиката во средниот век (IV–VI)“, *Историја*, бр. 1–4, Скопје: 1996, 66; *Историја на македонскиот народ, том I*, група автори, Скопје: Институт за национална историја, 2000, 226; *The Cambridge History Of Christianity, Volume 2, Constantine to c. 600*, ed. Augustine Casiday and Frederick W. Norris, Cambridge: Cambridge University Press, 2008, 10–11; Detlev Jasper and Horst Fuhrmann, *Papal Letters In The Early Middle Ages*, The Catholic University of America Press: 2001, 81; Geoffrey D. Dunn, “Innocent I and Rufus of Thessalonica”, in *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik 59/2009*, ed. Ewald Kislinger Wien: 2009, 51; John Meyendorff, *Imperial Unity...*, 64-65).

епископите Фока од Стоби, односно Бенигниј од Хераклеја Линкестис.²⁰

Петтиот Вселенски Собор започнал со работа на 5-ти мај 553 год. во Константинопол, а завршил на 2-ри јуни истата година. Со седниците на Соборот претседателствувал константинополскиот патријарх Евтихиј (552–565 и 577–582).²¹ На свеченото отворање присуствувале 150 делегати, за да во текот на речиси едномесечната работа нивниот број се искачи на 164 епископи. На почетокот од соборот учество земале четири епископи од Македонија: Бенигниј од Хераклеја Линкестис во функција на застапник на отсутниот тесалоникиски епископ²², потоа Фока од Стоби во функција на застапник на архиепископот на Јустинијана Прима²³, како и Александар од Амфиопол и Сабинијаниј од Запаара.²⁴ Двајца од нив, Фока и Бенигниј, се спомнуваат и како дел од делегацијата која на 7-ми мај 553 година отишла во папската резиденција во Халкедон да побара од папата Вигилиј да присуствува на соборот.²⁵

Во контекст на учеството на епископи од Македонија на Петтиот Вселенски Собор важно е да се напомене податокот дека потписот на Бенигниј од Хераклеја во функција на застапник на тесалоникискиот епископ стои на седмото место на списокот на присутните учесници на Соборот.²⁶ Тоа сосема недвосмислено говори за угледот на тесалоникискиот епископ сред христијанската екумена во 6. век. Сосема извесно е дека влијанието на Тесалоника како седиште на папскиот викаријат и во времето на Јустинијан останало силно.

Името на тесалонискиот епископ Хелиј се наоѓа потпишано и на еден друг документ, посредно поврзан со одржувањето на Петтиот Вселенски Собор, издаден од страна на папата Вигилиј. Имено, иако папата Вигилиј одбил да присуствува на Соборот изјавувајќи дека дополнително ќе се изјасни по одлуките кои ќе бидат донесени на истиот, сепак, на 14-ти мај 553 година

²⁰ *Sacrorum Conciliorum Nova Amplissima Collectio*, 173-192, tomus IX, ed. Joannes Dominicus Mansi, Florentiae 1760; cf. Милан Бошкоски, „Скупската епископија – митрополија...“, 19; Блага Алексова, „Старохристијанските црковни центри во Македонија“, *Старохристијанската археологија во Македонија – Прилози од научен собир*, Скопје 2003, 17.

²¹ „Quinta Synodus Generalis Constantinopolitana“ *Sacrorum Conciliorum Nova Amplissima Collectio*, t. IX, 173; cf. Антон Владимировиќ Карташов, *Васељенски Сабори II...*, 25; Тотњо Коев, Георги Бакалов, *Ввведение...*, 123; Рајко Братој, „Ранохристијанската црква...“, 68; Радомир Поповић, *Рано христијанство на Балкану пре досељења Словена (Србија, Повардарје, Црна Гора)*, Београд 1995, 89; Момир Јовић, *Рано христијанство на Балкану*, Ниш 1994, 65; John Meyendorf, *Imperial Unity...*, 167.

²² „...Benigno religiosissimo episcopo Heracliae Pelagoniae vicem agente Heliae beatissimi episcopi Thessalonicensis...“ (*Sacrorum Conciliorum Nova Amplissima Collectio*, t. IX, 173).

²³ *Sacrorum Conciliorum Nova Amplissima Collectio*, t. IX 192.

²⁴ *Истото*, 175; cf. Милан Бошкоски, „Скупската епископија – митрополија...“, 19; Блага Алексова, *Старохристијанските црковни центри...*, 18.

²⁵ *Sacrorum Conciliorum Nova Amplissima Collectio*, t. IX 214.

²⁶ *Истото*, 173.

го издал документот познат како *Constitutum de tribus capitulis*²⁷ во кој се обидел да даде свое толкување на Трите Поглавја. Меѓу потписниците на овој документ се сретнува името на тесалонискиот епископ Хелиј.²⁸ Сметаме дека ова е аргумент кој упатува на претпоставката дека Хелиј бил присутен во Константинопол, но солидаризирајќи се со папата не присуствувал на вселенскиот собор овластувајќи го Бенигниј за свој претставник на истиот.

Во овој контекст може да се разбере и податокот содржан во актите на Петтиот Вселенски Собор од кои се дознава дека епископите од Запаара, Наисус и Јустинијана Секунда, кои биле под јурисдикција на Архиепископијата Јустинијана Прима, и покрај нивното присуство на првото заседание, одбиле да учествуваат во понатамошна работа на Соборот со образложение дека не е присутен нивниот архиепископ.²⁹ На тој начин тие искажале солидарност кон Бененат кој одбил, лично да учествува на Соборот. Во овој контекст е претпоставката дека Бененат, впрочем како и Хелиј, можеби бил присутен во Константинопол за време на Соборот одбивајќи да учествува на истиот.

Сепак, и покрај отпорот на папата и епископите од Западот, Петтиот Вселенски Собор ја завршил работата со донесување на одлука за осуда на Трите Поглавја.³⁰ Ова целосно било во прилог на јустинијановата црковна политика и тој веднаш ги потпишал одлуките од Соборот. Тој побарал од папата и сите други епископи под негова јурисдикција да го сторат истото. Папата во почетокот одбил да ги потпише соборските акти на што веднаш реагирал константинополскиот патријарх кој го избришал неговото име од диптихот. Сепак, по интензивниот шестмесечен дипломатски притисок, папата решил да ги прифати одредбите од Петтиот Вселенски Собор осудувајќи ги Трите Поглавја.³¹ Притоа, во контекст на наведените настани сметаме дека како најсоодветен заклучок може да послужи мислењето на Џудит Херин³² која,

²⁷ *Constitutum de tribus capitulis* содржи вкупно 60 точки со кои се дава толкување на делата на Теодор Мопсуестијски квалификувајќи ги за догматски исправни (*Constitutum Vigilii Papae De Tribus Capitulis*, col. 0067C – col. 0114B [PL 69]; *Sacrorum Conciliorum Nova Amplissima Collectio, Constitutum*, t. IX, 173).

²⁸ *Constitutum Vigilii Papae De Tribus Capitulis*, col. 0067C – col. 0114B (PL 69); *Sacrorum Conciliorum Nova Amplissima Collectio*, t. IX, 173.

²⁹ *Sacrorum Conciliorum Nova Amplissima Collectio*, t. IX, 191; Фанула Папазоглу, *Македонски градови у римско доба*, Скопје 1957, 447; Анета Шукарова, *Јустинијана Прима...*, 122; Анета Шукарова, „Јустинијана Прима како црковен, политичко-административен и воено-стратешки центар“, *Гласник ИНИ*, год. XXXIV, бр. 1–2, Скопје 1990, 73; Милан Бошкоски, „Скупската епископија – митрополија...“, 25.

³⁰ *Sacrorum Conciliorum Nova Amplissima Collectio*, t. IX, 371-389.

³¹ *Epistola Decretalis Vigilii Papae Pro Confirmatione Quintae Synodi Oecumenicae*, col. 0121 – col. 0127 (PL 69); *Sacrorum Conciliorum Nova Amplissima Collectio, De Vigilii Decreto Pro Confirmatione V. Synodi*, t. IX, 219-432. На патот од Константинопол за Рим, во 555 година во Сиракуза умрел папата Вигилиј (Theophanis, *Chronographia*, A.M. 6045, 194, col. 502 [PG 108]). Неговиот наследник Пелагиј I (555–560) веднаш по хиротонијата изјавил дека ги прифаќа сите одлуки од Петтиот Вселенски Собор.

³² Judith Herrin, *The Formation...*, 124.

анализирајќи ги одлуките донесени на Петтиот вселенски собор, вели дека нивната имплементација е „пример за императорски интервенционализам“.³³ Според неа станува збор за пресвртница која резултирала со „конечна поделба на културното единство на античкиот свет“.

Одлуките донесени на Петтиот Вселенски Собор предизвикале отпор и во Илирик, вклучително и Македонија. Според мислењето на Рајко Братој³⁴ веќе во 559 година отпорот на епископите од Илирик кон одлуките на Петтиот Вселенски собор бил надминат. Тие согласно со политиката на Рим се согласиле да го признаат вселенскиот карактер на соборот од 553 г. прифаќајќи ја осудата на Трите Поглавја. Сепак, поради фрагментарноста на изворниот материјал, освен наведеното, не можат да се понудат повеќе и поконкретни податоци за епископите од провинцијата Македонија, за нивните меѓусебни релации, а особено за нивниот поединечен однос кон одлуките од Соборот во Халкедон.

³³ Сосема спротивно мислење изнесува Јован Мајендорф кој вели дека мешањето на Јустинијан и Теодора во црковните прашања и догматика било условено од желбата за единство во Империјата, но и од желбата и верувањето во нивното лично спасение. (John Meyendorf, *Imperial Unity...*, 245).

³⁴ Рајко Братој, „Ранохристијанската црква...“, 70.

УДК 355.3(495.02:497)''05''

ВИЗАНТИСКИОТ ВОЕН СИСТЕМ НА БАЛКАНОТ КОН КРАЈОТ НА VI ВЕК

Драган Галевски

Научен соработник во Институтот за национална историја – Скопје

Abstract

The imperial Army by the end of the Sixth century is a continuation of the earlier period. It was a mixture of different types of military units and officer ranks, which vividly shows its complex evolution. The mobile armed forces represented a unique blend of old military units that had their own regimental identity, and of newly created units named according to general terminology. The maintenance and supply of the imperial army with military equipment and other materials required for its effective action on the field, as well as replenishment of empty ranks with new recruits were one of the major responsibilities of the central government. For the logistical needs of the army during the second half of the Sixth century the State used institutions and laws that were established several centuries earlier. Although the Byzantine military system was based on the principle of maintaining high professionalism of its administrative and military personnel, during the second half of the Sixth century it faced with significant challenges. The lack of resources, both fiscal and human, that had emerged as result of frequent epidemics and wars on the imperial borders, demonstrated its age and rigidity. Maurice's attempt for army reforms, as well as the future events during the reign of Heraclius, suggests that it was no longer able to successfully respond to the new situation on the field and the needs of the central government.

Keywords: Byzantine Empire, Byzantine military system, Byzantine Army, The Balkans, Mobile Army, Emperor Maurice, Strategikon.

Империјалната армија од крајот на VI век претставувала континуитет од претходниот период. Таа била мешавина на различни видови воени единици и офицерски чинови, што сликовито ја прикажува нејзината комплексна еволуција. Поделбата на погранични трупи (*limitanei*) и мобилни армиски сили (*comitatenses*) сè уште постоела, иако таа веќе не била толку изразена. Воените единици што влегувале во рамките на мобилните армии биле поделени на пешадија и коњаница, и ја имале истата големина како и претходно: 1.000 војници за пешадиските легии и 500 за коњаничките и помошните одреди. Тие биле

уникатен спој на стари воени единици што имале сопствен полков идентитет, и на новосоздадени единици именувани според неколку општи поими. Претходно, без разлика дали се работело за пешадиски или коњанички одреди, на секоја воена единица и било доделено сопствено име, кое можело да произлегува од владетелот што ја формирал, потеклото на војниците, или пак, од провинцијата од каде потекнувала.¹ Врховните команданти на мобилните армиски сили го носеле истиот чин на *magister militum* и поседувале административна канцеларија идентична како нивните претходници од минатото.

Индивидуалното именување на воените единици било задржано и во текот на втората половина на VI век,² но *Стратегиконот*, воен прирачник кој потекнува од овој период, известува дека кон крајот на истиот век започнало издначување во начинот на нивното именување, без разлика дали тие претставувале составен дел од пограничните трупи или од мобилните армии. Па така, во текот на последните децении од VI век воените единици биле познати под еден општ термин, *arithmos*, *numerus* или *katalogos*.³ Истовремено била извршена и постепена промена на официјалниот јазик во империјалната армија и воената терминологија. Поточно, се овозможила паралелна употреба на латинскиот и хеленскиот јазик. Овој прирачник укажува дека во византискиот воен систем од крајот на VI век биле користени и офицерски чинови и титули што потекнувале дури од пред Константиновата реформа.⁴ Поради ваквата шареноликост, најверојатно императорот Маврикиј (582–602) или пак неговиот претходник Тибериј Константин (578–582), презеле иницијатива за создавање на еден основен тактичко-административен модел на воен одред кој би бил употреблив за сите армиски единици.⁵

Кон крајот на втората половина на VI век византиските мобилни сили биле групирани во вкупно осум армии, и тоа: две на границата со Сасанидската империја, познати како армии на Ориент и Ерменија, на Балканот се наоѓале армиите на Тракија и Илирик што ги обезбедувале не само провинциите туку

¹ Во Нотицијата се дадени сите воени единици кои ги сочинувале мобилните армии, како на пример легија *quinta Macedonica*, *Germaniciani seniores* и сл., или коњанички одред *primi Theodosiani*, *Illyriciani* итн. За називите на воените одреди види подетално во *Notitia Dignitatum accedunt Notitia urbis Constantinopolitanae et Latercula prouinciarum*, (ed. O. Seeck), Berlin, 1876, Partibus Orientis, V, VI, VII, VIII, IX. Исто така и кај John F. Haldon, “Administrative Continuities and Structural Transformations in East Roman Military Organisation c.580-640”, *L’Armée romaine et les barbares du 4e au 7e siècle*, CNRS, Paris 1993, 11-12, 14.

² *The History of Teophylact Simocatta*, II.6, (tr. Michael Whitby and Mary Whitby), Oxford University Press, 1986.

³ Види во *Maurice’s Strategikon, Handbook of Byzantine Military Strategy*, (tr. George T. Dennis), University of Pensilvania press, 1984, I.3, XII.B.4, XII.B.7.

⁴ *Strategikon*, I.3, XII.B.9.

⁵ Според John F. Haldon, “Administrative Continuities...”, 4, и John F. Haldon, *Warfare, State and Society in the Byzantine World 565-1204*, UCL Press, 1999, 108, оваа стандардизација била успешно имплементирана кај двете *praesental* армии што се наоѓале стационирани во околината на Константинопол.

и Константинопол, по една армија имало распоредено во Италија, Африка и Шпанија, како и две *praesental* армии стационирани во Мала Азија кои за време на Маврикиј биле префрлени во Тракија под команда на единствен воен заповедник и имале задача да се грижат за безбедноста на византиската престолнина.⁶ Пограничните одреди и градските гарнизони што биле дел од составот на *limitanei* ја задржале истата тактичко-административна организација од претходниот период, ги имале истите задолженија и се наоѓале под команда на воени заповедници со чин *dux*. Кон крајот на VI век тие биле стационирани на Балканот како и претходно, во провинциите Скитија, Дакија, Мизија Прима и Мизија Секунда. Иако важноста на одредите *limitanei* постепено опаѓала уште од времето на Јустинијан I (527–565), сепак овие воени трупи останале во активна функција сè до војната со Сасанидите во почетокот на VII век.⁷

Во изворите не постојат конкретни податоци што со сигурност би укажале за структурата и големината на византиската воена флота во втората половина на VI век. *Стратегиконот* површно посведочува дека таа била составена од брзи борбени бродови именувани како *δρομόν*, тешки борбени бродови, други помали пловила, како и транспортери за пренос на војска, опрема и други материјали. Освен за нејзината тактичка поставеност во време на воена кампања, овој воен прирачник не дава јасна слика за организираноста и големината на византиската флота. По сè изгледа поморските сили на Византиската империја кон крајот на VI век биле ограничени и раштркани низ целата нејзина територија. На Балканот неколку ескадри биле поставени на реката Дунав. За безбедноста на Константинопол се грижела една империјална флота, како и неколку помали ескадри стационирани низ околните пристаништа. Поморски флоти имало и на осторовите Родос, Крит и Кикладите. И на бреговите на Црното Море биле стационирани воени бродови, и тоа во градот Одеса. Транспортните бродови што биле користени за време на воените кампањи од овој период најверојатно биле времено позајмувани од византиската житна флота.⁸

Административната област *quaestura exercitus*, формирана во првите години од владеењето на Јустинијан I, продолжила да ја извршува својата задача на Балканот во текот на втората половина од VI век како логистичка подршка на пограничните одреди од дунавскиот лимес. Таа успешно функционирала за време на императорот Јустин II (565–578). Меѓутоа, наредбите што и ги издал Маврикиј на империјалната армија, за време на воените кампањи против Словените

⁶ John F. Haldon, *Byzantium in the Seventh Century, The Transformation of a Culture*, Cambridge University Press, 1990, 209-211.; Warren Treadgold, *Byzantium and its Army 294-1204*, Stanford University Press, 1995, 63.

⁷ John F. Haldon, *Byzantium in the VII Century...*, 209-210.; Warren Treadgold, *Byzantium and its Army...*, 60.

⁸ За постоењето на дунавската флота и нејзините дејствувања, кај *Strategikon*, XII.B.21.; Teophylact, VII.10-11. Види исто така и кај Hélène Ahrweiler, *Byzance et la Mer: La marine de guerre la politique et les institutions maritimes de Byzance aux VIIe-XVe Siècles*, Presses Universitaires de France, 1966, 11-14.; John H. Pryor & Elizabeth M. Jeffreys, *The Age of the Dromon: The Byzantine Navy c. 500-1204*, Brill Leiden, 2006, 19.; John F. Haldon, *Warfare, State and Society...*, 68-69.; Warren Treadgold, *Byzantium and its Army...*, 92.

и Аварите да се одржува од локалните ресурси, упатува на заклучокот дека *quaestura exercitus* најверојатно не можела во целост да ја изврши поставената задача. Со почетокот на VII век на оваа административна област лоцирана на Балканскиот Полуостров и се губи секаква трага во византиските документи.⁹

Главниединствен извор што изнесува детални информации за организацијата на византиската армија во втората половина на VI век е *Стратегиконот* на Маврикиј, кој најверојатно бил составен од еден од неговите генерали.¹⁰ Покрај тоа што дава слика за воената структура од крајот на VI и почетокот на VII век, овој прирачник ги признава и до некаде ги презентира промените што настанале во тактичката организација на византиските воени сили. Поточно, била прикажана структурната еволуција на империјалната армија.¹¹ Сепак, оние промени што биле извршени, а се посведочени во *Стратегиконот*, веројатно претставуваат еден природен еволутивен континуитет низ којшто поминала армијата во текот на изминатите векови. Според овој воен прирачник, кон крајот на VI век примарната единица на регуларните коњанички и пешадиски одреди во византиската мобилна армија била позната под терминот *arithmos*. Паралелно со него биле користени и поимите *tagma* или *bandon*, кои во почетокот се користеле да означат одред поставен во формација, односно воена единица што ја извршувала својата должност под определено знаме. Меѓутоа, во времето кога бил составен *Стратегиконот* овие термини по сè изгледа започнале да имаат идентично значење, односно со сите нив била означувана примарната единица во армијата, но само за време на воена кампања.¹² Степенот на распространетоста на оваа реформа е мошне тешко да се определи. Најверојатно новоформираните и реорганизираните елитни единици – *optimates*, *foederati*, *bucellarii* и *illyrikianoï*, биле најзасегнати од оваа реформа. Но постоела можност и регуларните *comitatenses* исто така да биле опфатени, односно оваа стандардизација да била извршена врз двете *praesental* армии стационирани во околината на Константинопол.¹³

Кон крајот на VI век, основната армиска единица *arithmos* била предводена од воен заповедник со чин *komes*, односно *tribounos*. За негов заменик во единицата бил поставен офицер кој имал чин *bikarios*.¹⁴ Следен според рангот

⁹ Последниот веродостоен податок за постоењето на оваа административна област потекнува од 575 г. и се наоѓа во новелата 162 на императорот Јустин II. Sergey Torbatov, "Quaestura Exercitus: Moesia Secunda and Scythia under Justinian", *Archaeologia Bulgarica 1*, Sofia, 1997, 85.; Florin Curta, "Quaestura exercitus: The Evidence of Lead Seals", *Acta Byzantina Fennica Vol. I* (N.s), Helsinki, 2002, 17.

¹⁰ Според мислењето на John F. Haldon, "Administrative Continuities...", 4, тоа примарно се однесувало за балканскиот фронт.

¹¹ John F. Haldon, "Administrative Continuities...", 5.

¹² *Strategikon*, I.3, XII.B.7.

¹³ Види кај John F. Haldon, *Byzantine Pretorians: An Administrative, Institutional and Social Survey of the Opsikion and the Tagmata, c.580-900*, Poikila Byzantina 3, Bonn, 1984, 110, 112.

¹⁴ Кај некои полкови во Египет кои најверојатно биле дел од регуларните *comitatenses* сили, заменик командантот имал чин *bikarios*, што упатува на можноста за

бил *ilarch*, првиот од неколкутемина *hekanotarches*, кои претставувале офицери што командувале со 100 војници. Под нив се наоѓале *dekarches*, помлад офицер кој водел вод од 10 војници, составен од *pentarch*, *tetrarch* и војниците, *stratiotes*.¹⁵ Првиот помлад офицер познат како *pentarch* имал под своја команда четири војници, додека вториот, именуван како *tetrarch*, четири војници вклучувајќи се и себе. Освен нив, во одредот се наоѓале и други офицери. Еден од нив бил *kampidouktor*,¹⁶ кој ја имал функцијата на строев офицер. Војниците познати како *mandatores*, *bandophoroi* и *drakonarioi*, кои биле по двајца во *arithmos*, како и *ornithoborai* кај пешадиската единица, претходно биле знаменосци и носители на хералдичките грбови на воениот одред,¹⁷ но најверојатно во времето кога бил составен *Стратегиконот* имале улога на курири, гласници, извидници или на аѓутанти.¹⁸ Хирургот на полкот бил именуван како *deputatoi*,¹⁹ додека војникот познат како *boukinator/toubator* ја имал функцијата трубач на единицата.²⁰ Многу често командантот на одредот имал своја сопствена гарда и асистенти, кои носеле чин *spatharios* и *stratores*.²¹

Колкава била вистинската воена сила на основната единица *arithmos* е мошне тешко да се утврди, најмногу поради малиот број на релевантни податоци што можат да се најдат во изворите. Во основа, анонимниот автор на *Стратегиконот* презентира постоење на *arithmoi*, *tagma* или *bandon*, кои вкупно броеле од 200, 300, 310 до максимум 400 војници, во чии редови освен командантот *komes/tribounos* се наоѓале и други помошни офицери, како на пример знаменосците *drakonarioi*, *bandophoroi* и трубачот на одредот *toubator*.²² Ваквата разновидност всушност укажува дека овие одреди претставувале борбени формации што се користеле само во период на кампања или за време на битка. Податокот во *Стратегиконот* дека величината на одредот требало да варира помеѓу 200 и 400 војници за да не ја дознае непријателот вистинската бројност на византиската армија, само ја потврдува оваа теза.²³ Веројатно одредите што броеле помеѓу 200 и 400 војници, во суштина претставувал

постоење на овој офицерски чин за време на императорот Маврикиј. Види кај John F. Haldon, "Administrative Continuities...", 5-6, n.11.

¹⁵ *Strategikon*, I.3.

¹⁶ *Измомо*, XII. В.7, XII.В.11, 143.

¹⁷ За офицерските титули на *mandatores*, *bandophoroi* и *drakonarioi* кај *Strategikon*, I.3, I.5, III.5, IV.3. За чинот *ornithoborai* во *Strategikon*, XII.В.7. За идеалниот број на заднински персонал во составот на *arithmos* види *Strategikon*, I.5, XII.В.7.

¹⁸ За нивната улога како армиски курири и извидница за време на воените кампањи во *Strategikon*, I.5, II.19, VII.16, XII.В.11, XII.В.22. За време на лов во *Strategikon*, XII.В.11.

¹⁹ *Strategikon*, I.3.

²⁰ *Измомо*, XII.В.7, XII.В.11.

²¹ John F. Haldon, *Byzantine Pretorians...*, 108. За нивната улога во време на тренинг на пешадиска дивизија види во: *Strategikon*, XII.В.11.

²² *Strategikon*, I.4, III.2. За големината на пешадискиот *arithmos* трактатот не дава прецизни информации, но бројноста варира во зависност од силината на армијата.

²³ *Strategikon*, I.4, XII.В.8.

регуларен *arithmos* од 520 војници со офицери, без да се земат во предвид 100 до 300 припадници на одредот кои не биле дел од воената кампања.²⁴

Анонимниот автор на *Стратегиконот* укажува дека за време на кампања воените единици биле групирани во поголеми воени формации. Повеќе одреди *arithmoi* формирале поголема воена единица позната како *moira*, *chiliarchia* или *drouggos*, која била командувана од *moirarch* односно *dux*, или *chiliarches*.²⁵ *Стратегиконот* сведочи дека нормалната големина на *moira* била помеѓу 2.000 и 3.000 луѓе, но не смеела да ја надмине бројката од 3.000 војници.²⁶ Три воени формации од овој вид понатаму биле групирани во поголема воена единица позната како *meros*, која се наоѓала под команда на заповедник со чин *merarch* или *stratelates*. Кај коњаничките единици таа е именувана како *drounggoi*.²⁷ Според анонимниот автор, големината на *meros* не требала да ја надминува бројката од 6.000 или 7.000 војници, иако веројатно нејзиниот воен заповедник во просек командувал со околу 5.000 борци.²⁸ Три еднакви по големина *meros* ја сочинувале византиската мобилна армија на воена кампања, која се наоѓала под врховна команда на *magister militum* или *strategos*. Втор по команда во мобилната *comitatenses* армија претставувал заменик генералот, кој заповедал со централната *meros* дивизија и поседувал воен чин *hypostrategos*. Во зависност од ситуацијата на теренот, тој ги преземал сите должности што ги имал врховниот командант на мобилните сили.²⁹

Покрај регуларните пешадиски и коњанички одреди, мошне значаен дел од империјалната армија биле елитните воени сили формирани за време на Тибериј Константин и Маврикиј. Во нивниот состав влегувале одредите *optimates*, *foederati*, *bucellarii*, *illyriciani* и *vexillationes arithmoi*. За прв пат одредот *optimates*³⁰ како засебна дивизија се појавува во рамките на империјалната армија во времето на императорот Маврикиј, формирајќи го притоа елитниот елемент

²⁴ Пред реорганизацијата на Маврикиј старите пешадиски единици теоретски броеле вкупно 501, додека коњаничките 499 војници. Но, според Warren Treadgold, *Byzantium and its Army...*, 93-95, кон крајот на VI век големината на овој одред најверојатно изнесувал 520 војници, како за пешадиските така и за коњаничките единици.

²⁵ *Strategikon*, I.3. Иако терминот *chiliarch* укажувал на команда над илјада војници, сепак тој командувал многу поголема војска. Warren Treadgold, *Byzantium and its Army...*, 94.

²⁶ *Strategikon*, I.4. Како и кај: Michael Whitby, "The Army, c.420-602", *The Cambridge Ancient History Vol. XIV*, (eds. Averil Cameron, Bryan Ward-Perkins and Michael Whitby), Cambridge University Press, 2007, 301. Веројатно бројноста на византиската воена „бригада“ *moira* била помеѓу 1.000 и 3.000 војници. Warren Treadgold, "Standardized numbers in the Byzantine Army", *War in History Vol. 12*, Dumbarton Oaks, 2005, 9.

²⁷ *Strategikon*, I.3, I.4, II.2.

²⁸ За големината на византиската дивизија *meros* види *Strategikon*, I.4. Исто и Michael Whitby, "The Army, c.420-602...", 301.; Warren Treadgold, *Byzantium and its Army...*, 94, и Warren Treadgold, "Standardized numbers...", 9.

²⁹ *Strategikon*, I.3, I.4.

³⁰ *Истото*, II.6.

на воените сили што се наоѓале под команда на *magister militum in praesenti*.³¹ Тој бил формиран и организиран различно од другите воени единици. Можноста да имаат свои слуги и робови, како и штитоносци кои по потреба можеле да бидат и помошни борци, укажува дека воената единица *optimates* била составена од благородници или пак од војници со среден или висок општествен статус.³²

Коњаничките одреди *foederati* претставувале уште еден сегмент од елитните воени сили на византиската армија. Во VI век овој термин повеќе не означувал припадник на племе сојузено со Империјата, туку член на платенички одред привремено најмен за извршување на определени воени услуги кој најчесто бил варварин, но можело да биде и византиски граѓанин. Елитните *foederati* се наоѓале под команда на врховниот заповедник во дадената област каде што биле стационирани, иако за нив можело да биде назначен и посебен *comes foedoratorum*.³³ Кон крајот на VI век овие елитни единици биле реорганизирани во една единствена воена дивизија, ставена под врховна команда на *magister militum praesentalis*.

Стратегиконот на Маврикиј ги споменува припадниците на *bucellarii* како дел од елитните единици на византиската армија. Но, како и во случајот со поимот *foederatus*, така и значењето на *bucellarius* се променило кон крајот на VI век. Постоеле два вида *bucellarii*: едни формиран од разни приватни и службени лица како нивна лична гарда, и *bucellarii* мобилизирани од страна на Византиската империја како елитна воена единица која се состоела од две или повеќе *tagmata* и се наоѓала под команда на *magister militum praesentalis*. Тие имале задача да служат како гарда на врховниот командант на *praesentalis* армијата за време на кампања, но и повремено да се грижат за безбедноста на престолнината под команда на *comes excubitorum*.³⁴

Како составен дел на елитните воени единици на византиската армија од времето на Маврикиј се спомнуваат и коњаничките дивизии *illyriciano*

³¹ Иако постојат неколку претпоставки за потеклото на овој елитен одред, сепак, најверодостојно е да се поврзе создавањето со големото регрутирање преземено од Тибериј кога значаен број на странски варварски платеници, меѓу кои и Готи, како и други воинствени групи биле примени во редовите на византиската армија како *foederates*. Види кај John F. Haldon, *Byzantine Pretorians...*, 97.

³² Поради способноста и воената вештина на припадниците на *optimates* овој одред бил поставен на бојното поле во формација која била длабока само пет до седум реда, за разлика од другите елитни и регуларни воени одреди, како *foederates*, *illyricano* и *vexillationes*, кои имале формациска длабочина помеѓу седум и десет реда. *Strategikon*, II.6. Но за разлика од нив, одредот *optimates* по сè изгледа броел многу помалку војници во своите редови. Според авторот на *Strategikon*, I.4.2, одредот *optimates* бил колку една *taxiarcheia* или *moira*, односно броел околу две до три илјади војници. За анализа види кај John F. Haldon, *Byzantine Pretorians...*, 98-99.; John F. Haldon, *Byzantium in the Seventh Century...*, 211.

³³ John F. Haldon, *Byzantine Pretorians...*, 100.; Michael Whitby, "The Army, c.420-602...", 301-302.

³⁴ Дека во византиската армија постоел посебен одред *bucellarii* види во *Strategikon*, I.9. За *bucellarii* и кај John F. Haldon, *Byzantine Pretorians...*, 102, n.48-49.; John F. Haldon, "Administrative Continuities...", 10-11.; Michael Whitby, "The Army, c.420-602...", 309.

и *vexillationes arithmoi* кои имале повисок ранг од редовната коњица.³⁵ Кон крајот на VI век во изворите е посведочено постоење на петнаесет *bandon* или *arithmos* на *illyriciano*i, додека *Стратегиконот* потврдува постоење на една мобилна „дивизија“.³⁶ За разлика од одредите *illyriciano*i, *vexillationes arithmoi* биле лоцирани на Балканот и претставувале главни коњанички воени единици на врховниот заповедник на тракиската и на двете *praesental* армии. Постоеле пет одреди во првата армија, шест во втората, како и три во армијата на *magister militum per Thracias*.³⁷

Не постои сочуван извор кој би презентирал конкретни официјални податоци за големината на секоја од мобилните армии во втората половина на VI век, како и точниот број војници што биле стационирани на Балканот. Според податоците од византиските извори од времето на императорот Јустинијан и претходно, како и од административниот документ *Notitia dignitatum*, може да се заклучи дека во текот на втората половина на VI век на територијата на Балканскиот Полуостров биле стационирани две мобилни армии. Тоа била армијата на Илирик која броела помеѓу 15.000–17.500, армијата на Тракија со околу 20.000–23.500 војници, додека *praesental* армијата била повремено распоредена во областа на Тракија. Овие вооружени сили освен што се грижеле за безбедноста на балканските провинции, истовремено ја обезбедувале и сигурноста на византиската престолнина. Освен нив, не броејќи ги притоа пограничните одреди кои најверојатно изнесувале околу 44.000 војници, како составен дел од безбедносниот систем на Балканот се наоѓала и областа *quaestura exercitus*, која по сè изгледа поседувала сопствени воени сили распоредени низ пограничните подунавски провинции.³⁸ Ако претходно изнесените податоци за големината на мобилните армиски сили се прифатат како приближно точни, може да се заклучи дека стационираните армии на Балканот претставувале помеѓу една петтина и една четвртина од вкупните воени мобилни сили со коишто располагала Византиската империја. Во овие пресметки не е вметната и *praesental* армијата затоа што таа многу често била испраќана како помош и резерва на армиите на источната граница, како и неколкуте легии распоредени во Далмација. Доколку би ги вклучиле и нив, процентот на армиските трупи стационирани на Балканскиот Полуостров би бил многу поголем.³⁹ Најверојатно големината на воените трупи во овој период

³⁵ John F. Haldon, “Administrative Continuities...”, 12.; Warren Treadgold, *Byzantium and its Army*..., 96.

³⁶ *Notitia dignitatum*, Partibus Orientis, XXXII-XXXVII.; *Strategikon*, II.6, III.8. Таа по сè изгледа била формирана преку трансфер на овие одреди од пограничните сили во мобилната армија, кои потоа биле групирани во воена единица. Види и John F. Haldon, “Administrative Continuities...”, 12.

³⁷ Во делото *Notitia dignitatum*, Partibus Orientis, V, VI, VIII, овие одреди се именувани како *vexillationes palatinae*. Види и Warren Treadgold, *Byzantium and its Army*..., 96.

³⁸ John F. Haldon, *Byzantium in the Seventh Century*..., 254.

³⁹ За поставеноста на *praesental* армијата во времето на Маврикиј види John F. Haldon, *Byzantium in the Seventh Century*..., 209. Исто и John F. Haldon, *Byzantine Praetorians*..., 176-177.

се движела од 35.000 до 41.000 војници, односно некаде помеѓу 33 и 39% од целокупната сила на империјалната армија.

За да може да ја задржи армијата својата ефикасност, државата одделувала значителен дел од сопствениот буџет за воени потреби, што е посведочено во воениот трактат *За Стратегијата*.⁴⁰ Меѓутоа во византиските извори не постојат никакви конкретни податоци кои со сигурност би укажале за распределбата на државниот буџет на Византиската империја, или пак за големината на нејзините расходи. Тоа што може да се дознае од изворите се всушност само фрагменти кои сведочат за трошоците што Византија ги поседувала по неколку основи, а тоа биле платите и дополнителните парични награди на цивилната администрација и воените трупи, како и трошоците за различните воени кампањи што таа ги водела. Иако освен овие ставки државната благајна одделувала средства и за разни други потреби, како на пример набавка на воена опрема и други потребни материјали, храна и фураж, кои понекогаш биле собирани во вид на данок во натура, сепак претходно изнесените расходи го опфаќале најголемиот дел од државниот буџет.⁴¹

Во зависност од чинот и статусот што го поседувале во армијата, зависела и големината на платата на нејзините припадници. И покрај тоа што постоеле и специјални елитни единици, сепак мнозинството од војниците биле претставници на регуларните одреди кои добивале ниски примања. Основниот приход што го добивале воените трупи претставувала платата која била пресметувана на годишно ниво преку таканаречени „следувања“, или *annonae*. Воените припадници на коњицата, како и офицерите што поседувале коњ, добивале од државата дополнителен паричен надомест за фуражот, кој бил именуван како *capitus*. Кон крајот на VI век овие „следувања“ биле пресметувани и исплаќани во златни монети – *nomismata*. Вредноста на една *annonna* била поставена во вредност од 5 *nomismata*, додека висината на *capitus* на 4 *nomismata*.⁴² Припадниците на мобилните *comitatenses* армии на Илирик и Тракија стационирани на Балканот ја добивале својата сума на *annonnae* и *capitus* од благајната (*trapeza*) на преториската префектура. Во првиот случај тој центар бил Тесалоника, додека во вториот Константинопол. Воените трупи на *quaestura exercitus* ја добивале својата плата од сопствената благајна која исто така била лоцирана во византиската престолнина.⁴³ Во зависност од позицијата, офицерите биле исплаќани помеѓу 2 и 5 *annonae*, што изнесувало минимум од 8 до 10 *nomismata* за најнискиот, и максимум од 20 до 25 *nomismata*

⁴⁰ *On Strategy*, 2.18-21.

⁴¹ Warren Treadgold, *Byzantium and its Army...*, 188-189.

⁴² Така, според мислењето John F. Haldon, *Warfare, State and Society...*, 120-121, висината на една *annonna* изнесувала помеѓу 4 и 5 *nomismata*, во зависност од провинцијата или фискалниот регион каде единицата била стационирана, додека вредноста на *capitus* била 4 *nomismata*. За разлика од него, Warren Treadgold, *Byzantium and its Army...*, 142, 149, ја поставува висината на *annonna* на постојана вредност од 5 *nomismata*, додека на *capitus* на 4 *nomismata*.

⁴³ Michael Henny, *Studies in the Byzantine Monetary Economy c300-1450*, Cambridge University Press, 1985, 646.

за највисокиот чин во воената единица. Доколку офицерите биле припадници на коњанички одред, тие имале право во зависност од воениот чин да добијат од државата дополнително еден или максимум две следувања на *capitus*, со вкупна вредност која изнесувала помеѓу 4 и 8 *nomismata*.⁴⁴ За разлика од војниците на регуларните единици *comitatenses*, припадниците на елитните единици имале поголеми примања. Иако изворите од VI век не сведочат за висината на нивните плати, сепак, преку неколку податоци кои потекнуваат од периодот помеѓу IV и VII век може да се даде определена претстава за можната големина на нивните приходи. Според нив тие биле за неколку пати повисоки од приходите на војниците на одредите *comitatenses*, поточно, три до четири пати повисоко следување на *anonnae*, а фураж најмногу до шест пати *capitus*.⁴⁵

Покрај основната плата, војниците добивале и дополнителни хонорари што биле доделувани за време на империјалните родендени или при стапување на новиот император на престолот. Тие биле поголеми доколку војниците поседувале повисок офицерски чин. Дополнителниот приход што го добивале подеднакво сите припадници на империјалната армија без разлика на нивниот чин, претставувал регуларниот додаток *quinquennial*, познат и како *augustaticum*. Според традицијата тој им бил разделуван на војниците при стапувањето на императорите на престолот, и изнесувал 5 *nomismata* и една фунта сребро вкупно. Понатаму, на секој петгодишен јубилеј од стапувањето на власт на императорот, припадниците на византиската армија го добивале овој приход, но во износ од 5 *nomismata*.⁴⁶ Освен платите на војниците, во трошоците на буџетот влегувале и примањата на офицерите од одредите *comitatenses*, како и платите на припадниците на елитните и гардиските единици, кои најверојатно во просек добивале помеѓу 3 или 4 пати повисоки примања од останатите војници. Разликата помеѓу сумата дадена за платите на војниците и вкупната сума предадена за исплата на целата воена единица била околу 34,6%.⁴⁷

Не постојат информации што директно би посведочиле за висината на вкупните расходи кои Византија ги имала спрема воените сили во текот на втората половина на VI век. Но и покрај тоа, од постоечките податоци може да се направи приближна пресметка за финансиите што биле одвојувани од државниот буџет за потребите на империјалната армија. Доколку се земе висината на *annonna*-та да биде 5 *nomismata*, *capitus*-от 4 *nomismata*, за воените сили стационирани на Балканот, поточно за армиите на Илирик и Тракија без припадниците на *quaestura exercitus*, по сè изгледа на годишно ниво биле издвојувани најмалку 941.581 *nomismata* од државниот буџет. Се разбира, во случај армиите да броеле 15.000 војници за Илирик и 20.000 за Тракија, да биле во целосна борбена готовност и истите да имале во своите редови нешто

⁴⁴ John F. Haldon, *Byzantine Pretorians...*, 123.

⁴⁵ *Истото*, 120-122, 137.

⁴⁶ Овој дополнителен приход за време на императорот Тибериј Константин бил целосно исплатен во злато, и тоа во износ од 9 *nomismata*. Повеќе за *quinquennial* додатокот види Michael F. Hendy, *Studies...*, 175-177, 481, 646-647.; John F. Haldon, *Warfare, State and Society...*, 121.; Warren Treadgold, *Byzantium and its Army...*, 145, 153.

⁴⁷ Види подетално кај Warren Treadgold, *Byzantium and its Army...*, 151-152.

помалку од 20% коњаница.⁴⁸ Исто така, потребно е да се напомене дека во оваа сума за плати не се внесени издатоците за офицерите од воениот врв, како и за нивните помошници, бидејќи во изворите од втората половина на VI век не е евидентиран ниту еден таков податок.⁴⁹

Освен честата појава на финансиска неликвидност во која периодично се наоѓала, друг проблем со кој постојано се соочувала Византија во текот на својата историја претставувало надополнувањето на армиските редови со искусни и високо професионални војници. Во времето на императорот Маврикиј, но и претходно, регрутирањето било најчесто на доброволна основа. Регуларните *comitatenses*, но и елитните и гардиските единици, биле пополнувани од византиските граѓани и воините од околните варварски племиња, но најмногу од воинствените народи што живееле во границите на самата Империја и биле привлечени од дарезливите парични награди.⁵⁰ Кон крајот на VI век Маврикиј започнал да го користи и задолжителното регрутирање преку наследна воена служба наметната на синовите на војниците кои паднале во битка.⁵¹ Во истиот период, надополнувањето на воените редови било извршувано и преку определени даночно-популациони листи. Но како и во случајот со наследната воена служба тоа било најверојатно само привремена мерка.⁵² За разлика од нив, воените сили на *limitanei* биле главно одржувани преку регрутирање на локалното население каде биле стационирани овие погранични единици или преку употребата на наследното право на воена служба наметнато на синовите на воените лица, кои притоа го наследувале чинот на својот татко и неговата заработувачка.⁵³ Кон крајот на VI век минималната старосна граница за поединец кој можел да стапи како воен регрут во империјалната армија била 18 години, додека максималната старосна граница изнесувала 40 години.⁵⁴

Во текот на еден подолг период од византиската историја, припадниците на варварските племиња претставувале мошне силен елемент во империјалната армија. Но за разлика од крајот на IV и почетокот на V век, византиските императори од VI век регрутирале војници кои потекнувале вон границите на Византија само доколку тоа било неопходно, или пак доколку постоеле доволно финансиски средства во државната благајна.⁵⁵ Последен посведочен

⁴⁸ Според податоците од *Notitia dignitatum* двете армии вкупно имале 4.500 коњаница.

⁴⁹ Warren Treadgold, *Byzantium and its Army...*, 152.

⁵⁰ John F. Haldon, *Recruitment and Conscription in the Byzantine Army c. 550-950: A Study on the Origins of the Stratiotika Ktemata*, Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 1979, 21, 28. За процесот на регрутирање во елитните и гардиските единици види John F. Haldon, *Byzantine Praetorians...*, 103-105, 119, 137.

⁵¹ Оваа наследна служба била воспоставена во текот на 594 год. од императорот Маврикиј. Theophylact, VII.1.7. Види и Warren Treadgold, *Byzantium and its Army...*, 148.

⁵² John F. Haldon, *Recruitment and Conscription...*, 27.

⁵³ *Истото*, 28.

⁵⁴ *Strategikon*, I.2.

⁵⁵ Michael Whitby, "The Army, c. 420-602..." , 306.

пример за регрутирање на поголем контингент варварски војници е извршен од Тибериј Константин кога биле регрутирани 15.000 војници во новата дивизија *foederates*.⁵⁶ Меѓутоа, кон крајот на VI век овој извор на човечки ресурси постепено пресушил. Недостатокот од варварски платеници, но и од доволно финансиски средства, го натерало Маврикиј при регрутирањето поголеми контингенти на војници во империјалната армија да се насочи кон локалните извори, кое било на доброволна и задолжителна основа. Дека голем дел од населението гледало во армијата можност за успех и кариера, претставуваат податоците кои покажуваат дека Маврикиј мошне лесно успеал да формира нови воени одреди со регрути од локалното население на Исаврија, Кападокија, Илирик и Тракија.⁵⁷

Одржувањето и снабдувањето на империјалната армија со воена опрема и други материјали потребни за нејзиното ефективно дејствување на теренот претставувало едно од најголемите обврски на Византиската империја. За логистичките потреби на армијата, во текот на втората половина на VI век централната власт ги користела институциите и законите што биле воспоставени неколку века претходно. Во текот на целиот рановизантиски период постоеле два суштествени начини за снабдување на војниците со потребните залихи. Првиот бил преку различните монетарни приходи кои им биле дополнително исплаќани при стапување на власт на новиот император или за време на императорските родендени, како и дополнителниот хонорар *quinquennial* што на редовна основа им бил дистрибуиран секоја петта година на припадниците на армијата.⁵⁸ Покрај овие парични приходи, војниците стационирани во градовите и воените гарнизони добивале редовни следувања во вид на опрема и храна познати како *annonae*, додека припадниците на коњицата имале право и на *capitus* за сточна храна.

Потребните залихи за армијата биле купувани од локалните пазари или директно од производителите од страна на *actuarium*, кој претставувал офицер за набавка во воената единица. Потоа тој ги распределувал земените залихи во одредот според потребите на војниците.⁵⁹ За време на воена кампања, преку издавање на потврда, офицерите за набавка можеле да ги повлечат потребните залихи од приходите на провинцијата во којашто моментално биле стационирани, или пак биле само на поминување. Овој систем на Балканот бил контролиран и извршуван преку центарот на преториската префектура, односно преку Тесалоника за Илирската, и Константинопол за Источната. Набавките биле обезбедувани на ниво на град, провинција или диоцеза, така што залихите земени од армијата потоа се одбивале од регуларните даночни побарувања на префектурата на годишно ниво. За да се подобри овој процес, често на армиите што се наоѓале на воена кампања

⁵⁶ John F. Haldon, *Recruitment and Conscription...*, 22.; Warren Treadgold, *Byzantium and its Army...*, 61.

⁵⁷ Michael Whitby, "The Army, c. 420-602...", 306-307. Види и кај John F. Haldon, *Recruitment and Conscription...*, 22, 25-26.

⁵⁸ John F. Haldon, "The Army and the economy: the allocation and redistribution of surplus wealth in the Byzantine state", *Mediterranean Historical Review*, Vol 72, London, 1992, 140.

⁵⁹ *Strategikon*, I.2. Види и John F. Haldon, "The Army and the economy...", 140.

им бил доделуван по еден *ad-hoc* преториски префект кој се грижел за нивните севкупни набавки. Тој однапред испраќал известување до провинциската власт за армиските потреби од храна и други материјали, кои понатаму требале да бидат поставени на определени места на нејзината маршruta.⁶⁰

Залихите во опрема, храна и други материјали побарани од провинциските службеници во име на централната власт биле познати под поимот *embole*. Големината на оваа давачка била посебно определена за секој даночен обврзник и се однесувал на делот од годишниот данок што требало да и го предадат на државата во натура, а не во пари. Податоците поврзани со количините на производите и другите материјали што даночните обврзници и го предавале на државата требале да се чуваат, за да можат подоцна да се одземат од нивниот годишен данок во натура. Финансиските средства за оваа намена биле земани од приходите што конкретната провинција ги собрала претходно преку годишниот данок во пари. Оваа постапка била позната како *coemptio* на латински, односно *synone* на грчки, и всушност претставувал еден вид присилен откуп. Доколку провинциските благајни немале доволно средства или биле празни, тогаш овој откуп бил исплаќан преку буџетот на преториската префектура. Ако и таа не ги поседувала потребните средства, тогаш вредноста на дополнително откупените залихи се одбивал од годишниот данок во натура што Византиската империја требала да го собере од даночните обврзници за наредната година.⁶¹

Војничката опрема која се состоела од униформа, опрема за јавање, оружје, оклоп и коњ доколку бил припадник на коњаницата, армијата најчесто ја снабдувала од државните работилници или преку данок во натура. Потребите за оружје и оклоп Византија ги задоволувала од сопствените империјални оружарници, кои на Балканот биле лоцирани во Константинопол, Адријаноупол, Наисус, Ратиарија, Маркијаноупол и Тесалоника, додека за униформи од работилницата во градот Хераклеја во Тракија.⁶² Византиската коњаница своите коњи најчесто ги добивала од империјалните штали (на Балканскиот Полуостров тие се наоѓале во Тракија) преку одговорниот службеник *comes stabuli* и неговите помошници *stratores*. Но поради тоа што овие империјални штали не успевале целосно да ги задоволат армиските потреби, коњаницата често се снабдувала со потребните коњи и од разни приватни лица преку данокот во натура *embole*, додека остатокот преку претходно определена цена, која била воспоставена на висина од 23 *nomismata*.⁶³

Транспортот на воената опрема и другите потребни материјали претставувал мошне тежок и скап процес. За да ги намали трошоците на транспорт, Византиската империја најчесто ги пренесувала залихите преку море. Но доколку се работело за транспорт на опрема до воени единици што се наоѓале стационарни во внатрешноста на Балканот, тој се одвивал преку јавната

⁶⁰ John F. Haldon, "The Army and the economy...", 140-141.

⁶¹ John F. Haldon, "Synone: re-considering a problematic term of middle Byzantine fiscal administration", *Byzantine and Modern Greek Studies*, 18, Birmingham, 1994, 116-122.

⁶² John F. Haldon, *Byzantium in the Seventh Century...*, 239, n.95.

⁶³ John F. Haldon, "The Army and the economy...", 141.; John F. Haldon, *Byzantine Praetorians...*, 117-118.

пошта (*curcus publicus/demosios dromos*) која била под управа на преторискиот префект и неговите заменици, викарите од диоцезите и провинциските гувернери. Во зависност од потребите била активирана „брзата“ (*curcus velox/oxys dromos*) или „спората“ (*curcus clabularis/platys dromos*) верзија. Првата од нив користела коњи и мазги, додека втората волови.⁶⁴ За транспортот на оружјето биле воспоставени посебни правила и прописи. Државниот службеник на империјалните оружарници, веројатно *comes fabricarum*, ја информирал канцеларијата на преторискиот префект за големината на пратката на оружје и времето на тргнување. Службениците на префектот понатаму ги известувале локалните службеници *moderatores* низ чиешто провинции ќе поминувала пратката да го обезбедат потребниот транспорт. За заштита на овие пратки на оружје византиската армија поставувала свое сопствено обезбедување.⁶⁵

Византискиот воен систем од крајот на VI век претставувал континуитет од доцноримскиот период. Институциите што биле задолжени за негово функционирање и одржување, некои од нив воспоставени уште од времето на Диоклецијан и Константин I Велики, па дури и претходно, а други, како *quaestura exercitus*, од поблиското минато, останале непроменети. Иако овој систем се темелел врз принципот на одржување висок професионализам на неговиот административен и воен кадар, тој во текот на втората половина на VI век се соочил со значајни предизвици. Недостатокот од ресурси, како финансиски така и човечки, што се појавиле како резултат на честите епидемии и војни на империјалните граници, ја покажале староста на византискиот воен систем и започнале постепено да ги поткопуваат неговите темели. Обидот на императорот Маврикиј за реформи во армијата, но и настаните што се случиле за време на владеењето на Ираклиј, укажуваат дека тој повеќе не бил во можност успешно да одговори на новонастанатата ситуација на теренот и потребите на централната власт.

⁶⁴ Michael F. Hendy, *Studies...*, 603.; John F. Haldon, “The Army and the economy...”, 142.

⁶⁵ John F. Haldon, *Byzantine Pretorians...*, 114.; John F. Haldon, “The Army and the economy...”, 142.

УДК 94(=163.2:497)''09''

БУГАРСКИОТ ЕТНОС И МУЛТИЕТНИЧКА БУГАРИЈА:
КОНСТАНТА И ЕВОЛУЦИЈА НА СФАКАЊАТА ВО
ВИЗАНТИСКИТЕ ИЗВОРИ ВО X ВЕК

Стојко Стојков

Доцент во Институтот за историја и археологија на Факултетот за образовни науки
при Универзитетот „Гоце Делчев“ – Штип

Abstract

The article is dedicated to the ways the Byzantine authors in X century saw Bulgaria and its people from the point of view of ethnicity. According to them Bulgaria was a multiethnic state in which easily differ two ethnicities – Slavs and Bulgars and the second until the end of the century are defined as Turkic people similar to the Hazars, Cumans, Avars and Huns. The term Bulgar(ian)s is used as a general term for the whole population of the state and at the same time as an ethnic term for the population on the territory of nowadays Dobrudzha. It is followed the evolution in the way in which Bulgaria and its population is seen from the moment of the Christianization till the growth into Empire. During this time, the state is seen in a way similar to the way in which the Byzantines are perceived, and the two up-ethnic formations – Byzantines and Bulgarians started to be accepted as the two parts of the God's people – Israel and Judea. In all moments, parallels are given with the Slavic, Latin and Arab sources.

Keywords: Byzantine source, Bulgarians, Slavs, ethnicity, ethnonym, politonym, multiethnicity, up-ethnicity, Empire, laos, koinon.

Уште од своето создавање во 681 г. бугарското канство претставувало етнички хетерогена држава. Големото проширување во текот на IX в. уште повеќе ја засилила етничката разноликост. Во почетокот на X в. Бугарија опфаќала голема територија од Бесарабија до Јужна Албанија и од Срем до Црното море, а на север од Дунав владеела опширни територии во Трансилванија кои постепено ги губела во корист на Унгарците. На целиот овој голем простор живееле населенија кои зборувале различни јазици и имале различно потекло и етничка припадност. Дел од нив ни се познати – Бугарите,

Словените,¹ Власите, Сикулите и др.² По својот мултиетнички состав Бугарија не правела исклучок од останатите рано средновековни држави во Европа. Но, макар што претставувала етнички конгломерат, бугарската држава во текот на IX в. се трансформирала во политички хомогена држава и затоа природно нејзините поданици започнале доминантно да бидат именувани во изворите со единствен политоним – „Бугари“, или негов архаичен еквивалент.³ Под

¹ За нив зборуваат и византиските (види подолу), но пред сè современите словенски извори – Пофалба за св. Кирил Философ, Пространото житие на св. Методиј, Пролошко житие за св. Методиј, Пространо житие на св. Кирил Философ, Службата за св. Методиј, Службата за св. Кирил, Прогласот кон Евангелието, Црноризец Храбар, Триоден циклус за великите пости, Пофалба за св. Кирил и Методиј и сл. (Климент Охридски, *Събрани съчинения*, т. 1, БАН, София, 1970, с. 426, 427, 468, Климент Охридски, *Събрани съчинения*, т. 3, Жития, София, 1973, г. БАН, 89, 104, 187, 188, 301, 303, 426, 427, Йордан Иванов, *Български старини от Македонија*, БАН, София 1970, 289, 291, 307, 328-331, 339-341, Йоан Екзарх, *Шестоднев*, София, 2000, 31, 146, Георги Попов, Триодни произведения на Константин Преславски, *Кирило-методиевски студии*, кн. 2, София 1985, 235, 236, Стојко Стојков, *Поимите Словени и Бугари од VII до XIII в. во Македонија и Бугарија (појава и значење)*, докторска дисертација, ракопис, Скопје 2013, 182-192).

² За различните народи (Авари, Гепиди, Словени, Власи, Бугари и др.) во Трансилванија во раниот среден век според археолошките наоди види Ioan Marian Țiplic, *Transylvania in the Early Middle Ages (7th – 13th C.)*, Heidelberg, 2006, 17-23, 31-40, 43-45), кој констатира дека на почетокот на X в. Трансилванија е не само етничко, но и културно шаренило (43). Спореди и кај Џорџ Џорџи, Заселване на унгарците и създаване на уседнало общество, *Исторически преглед*, год. LI, кн. 6, 1996, 3, 4, Е. Шьес, *Ethnic continuity in the Carphato-Danubian Area*, Hungary, 1992, 5. За Власи, Словени и Сикули во Бугарија северно од Дунав во X в. соопштуваат унгарските извори од следните векови – *Латински извори за българската историја* (понатаму ЛИБИ), т. 5, част 1, София, 2001, 23, 25, 26, 33, 35, 54). За Власите на Балканот до X в. види Милош Цветковић, Уклучување Словена и Влаха у систем византијске провинцијске организације на југу Балкана до XI в. Сличности и разлике, *ЗРВИ*, XLIX, Београд, 2012, 30 и бел. 51, 52.

³ За поимот Бугари користен главно како политоним во X в. види Йордан Заимов, Словяне и Българе в старобългарската книжнина и в българската топонимия, во *Константин Кирил Философ, юбилеен сборник по случай 1100 годишнината от смъртта му*, София 1969, 134, Драган Ташковски, *Кон етногенезата на македонскиот народ*, Скопје 1974, 42, 155, 156, Цветелин Степанов, *Власт и авторитет в раносредновековна България*, София 1999, 175, Наде Проева, во *Вовед кон Алфред Делакулонш, Лулката на македонската државност*, Охрид, 2000 г., 8-15, Стојков, *Поимите...*, 115-235. Според некои автори „Бугари“ има политичка конотација уште во почетокот на IX в. (Д. И. Польшванн, Словяне и болгары в восточноримском имперском пространстве: проблемы различения, *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*, Петроград, 2008, № 2 (4), 62). Во бугарската историографија политонимот Бугари се третира често како етноним: Иван Божилов, България при цар Симеон, *История на България*, т. 2, Първа българска държава, БАН, София 1981, 321-324, Димитър Ангелов, *Формиране на българската народност и развитието ѝ в българска нация*, во *Из средновековното ни минало*, София 1990, 121, 122, Истиот, „Българска земя“, „българска страна“, „българско царство“, „българска държава“, „България“ (терминологични проучвания),

политонимот Бугари често се кријат популации за кои тој не се јавува сопствен етноним. На пример од почетокот на X в. имаме граничен столб во Солунско со натпис „граница на Ромеи и Бугари“, а паралелно и истовремено Јоан Каменијат соопштува дека границата во Солунско дели всушност некои измешани словенски населби.⁴ Дека Бугари не се јавува сопствено име за Словените во Бугарија ни го демонстрираат и словенските извори настанати таму во крајот на IX и во X в. (види понатаму). Во фокусот на интерес овде, меѓутоа, не е толку политонимот „Бугари“ сам по себе, колку еволуцијата во неговото разбирање под влијание на христијанизацијата и прераснувањето на Бугарија во царство. Второто прашање што овде ќе се разгледа се византиските сфаќања во X в. за етницитетот⁵ во Бугарија во два основни аспекти – етничка употреба на поимот Бугари и восприемањето на Бугарија како етнички хетерогена, мултиетничка земја.

Постоенето на повеќе етноси во Бугарија им било познато на византиските автори во X в. Арета Кесариски ќе му напише на Роман Лакапин дека преку свадбата на неговата внука со бугарскиот цар Петар ќе се облагородат „сите варварски етноси“,⁶ што подразбира постоење на поголем број етноси во Бугарија. Донекаде слични тврдења наоѓаме и кај Лав Мудри⁷ и Јоан Геометар,⁸ а се забележани и кај некои западни автори.⁹ Освен општи посочувања на постоењето на повеќе етноси во Бугарија во изворите наоѓаме податоци и за конкретни етноси во неа.

Очекувано најмногу информации наоѓаме за Бугарите кои се јавуваат и како владејачки елемент, и од чии редови потекнувале династијата и елитата. Византиските автори во X в. имале доста јасна претстава за етничката припадност на Бугарите и на повеќе начини зборуваат за нивното потекло, јазик и обичаи. Важна информација содржат како поимите користени како замена за

во *Из средновековното ни минало*, Софија 1990, 135-137 (при што ја смета за етничка категорија дури и „бугарска земја“), Д. Петканова-Тотева, Кирил и Методиј в някои легендарни книжовни паметници, во *Константин Кирил Философ, юбилеен сборник по случаи 1100 годишнината от смъртта му*, Софија 1969, 75, 76.

⁴ Веселин Бешевлиев, *Първобългарски надписи*, Софија БАН, 1979 г., 171, Ioannis Caminiatae, *De expugnatione Thessalonicae*, Verolini, 1973, 8 (& 6).

⁵ Во оваа статија поимот етнос ќе се употребува како аналитичка категорија во смисла на етницитет, на претстава за постоење идентитет базиран врз идејата за општо потекло и културната различност, а изразуван и преку (само)именување со одреден општ поим. Потребно е да се избегнува опасноста во средновековните категории да ставаме современо разбирање и така да ги осовременуваме изворите.

⁶ *Грџки извори за българската история* (понатаму ГИБИ), т. 5, БАН, Софија 1964, 70.

⁷ *The Taktika of Leo VI*, Washington, 2010, 459, & 64, ^{310–314}, се тврди дека етносот им е непостојан и составен од повеќе племиња, зборови посветени на Унгарците, но и на Бугарите за кои тврди дека скоро во сè се слични со нив.

⁸ Migne J.-P., *Patrologiae Graecae*, vol. 106, Paris 1863, col. 919 B (φῦλα Βουλγάρων).

⁹ Спореди зборовите на кнезот Борис кажувани пред папските легати: „*Cum præneci et cume народи на бугарската земја*“ (*Omnes primates et cucti populi vulgarum terrae*. ЛИБИ 2, 199, Писмо на Анастасиј Библиотекар до папа Адријан).

зборот Бугари, така и поврзувањето на Бугарите со различни народи (и во вид на архаизација, и како актуализација).

Најчестите архаизми кои ги користат во X в. византиските автори за Бугарите се Скити, Мизи и Хуни. За жал „Скити“ и „Мизи“ се премногу неодредени поими за да можат да ни дадат информација за етницитетот припишуван на Бугарите.¹⁰ За сметка на тоа Хуни е поретка идентификација и се користи кон поограничен круг од турски номадски народи.¹¹ Византиските автори во IX в., на пример, ги именуваат како Хуни Аварите,¹² со кои, исто така, ги поврзуваат и Бугарите. За „Пријателите кои доаѓаат откај Хуните, односно Бугарите“¹³ се зборува во Клиторологиот на Филотеј. За продолжителната употреба на оваа идентификација на најофицијално ниво во Византија сведочи и Константин Порфирогенит, во чие дело *За церемониите* повторно го наоѓаме изразот „Пријателите кои доаѓаат откај (Хуните) или Бугарите“.¹⁴ Оваа претстава се потпира на силна традиција, која била

¹⁰ Скити е прилично широк поим кој се користи за широк круг народи со „скитски“ начин на живот, населени (или дојдени од) „Скитија“. Обично така биле нарекувани: Хуни, Кутригури, Оногури, Утигури, Турки, Авари, Хазари, Бугари, Унгарци, Печенег, Узи, Кумани Селџуци, Монголи, Татари, Османлии (Gjula Moravcsik, *Byzantinoturcica*, II, Berlin 1983, 279-283), но понекогаш се употребувал и за Словените (*Geographi Graeci minores*, Carolus Mullerus, vol. secundum, Parisiis, 1861, 574). Мизи пак е географски поим кој само ни покажува дека Бугарите се асоцирани со Мизија.

¹¹ Хуни несомнено се користи како архаизација (Ангелов, *Образуването...*, 322), но пак претставува и класифицирање кон одредена група на „хунски“ народи. Во неа византиските автори во различните периоди вклучувале: Хуни, Акацири, Савири, Оногури, Утигури, Кутригури, Бугари, Авари, Турки, Унагрци, Узи, Кумани, Селџуци, Османлии (Moravcsik, *Byzantinoturcica...*, II, 233-236), но во која византиските извори никогаш не ги вбројуваат Словените. Слична на „хунската“ класификација е тврдењето во *За темите* од 30-тите години на X в., дека пред населувањето на Бугарите на Балканот „ги нарекувале Оногондури“ (*Costantino Porfirigenito de Thematis*, ed. A. Pertusi Roma, 1952, 85). Идентично поврзување во X в. со Оногондурите правеле изгледа и Унгарците. Анонимен арапски опис на народите на Северот (кр. IX в.) ги нарекува дунавските Бугари Нандор – име преземено од Унгарците во времето пред нивното преселување во Панонија. Името доаѓа од унгарската форма на Уногондур. (Д. Е. Мишин, *Сакалиба, Славјане в исламском мире*, РАН, Институт востоковедения, Москва, 2002, 56, 59, 60).

¹² Види на пример кај Теофан Исповедник (*Theophanis Chronographia*, Carolus de Boor, vol. 1, Textum graecum continens, Lipsiae, 1883, 315, 7-11, Οἰνωος οὐδς Ἀβάρους καλοῦσιν) и истото во *Сronographia tripartita* на Анастасиј Библиотекар („Хуните од запад наречени Авари“); во Вестаинската хроника, Покрстувањето на Баварците и Карантанците, „Аварите наречени Хуни“ во Делата на Дагоберт (*ЛИБИ 2*, 54, 254, 303).

¹³ *ГИБИ 4*, Софија 1964, 124 (понатаму). Петър Ангелов, *България и българите в представите на византијците (VII–XIV) в.*, Софија 2012, 92 смета дека употребата на Хуни овде не е етничко, туку има за цел да ги понижи Бугарите. Но зборот „пријателите“ покажува дека Хуни не е употребено pejоративно.

¹⁴ Constantine Porphyrogenetos, *The book of ceremonies*, vol. 2, Canberra 2012, 740; Constantini Porphyrogeniti, *De ceremoniis, Aulae byzantinae libri duo*, Rec. I.I. Reiskii,

раширена во сите сфери на општеството.¹⁵ Идентификацијата Бугари – Хуни во X в. била вообичаена¹⁶ и се однесувала како спрема минатото, така и спрема современоста. Таа не била ограничена само во Византија. Ја наоѓаме во словенски¹⁷ и во латински извори.¹⁸ И самите Бугари го изведувале своето потекло од Хуните (или барем го изведувале од Атила потеклото на власта).¹⁹

На границата меѓу архаизмот и актуелноста е споредувањето на Бугарите со Аварите. Никола Мистик во едно свое писмо до бугарскиот владетел Симеон му пишува: „аварските родови... од кои потекнувате“ (τῶν Ἀβάρων γένη, ὧν ὑμεῖς ἀποσπλάδες ... γεγονάτε).²⁰ Слична врска се прави и во Монемвасиската хроника (втора половина на X и(ли) XI в.)²¹ каде Бугарите освен со Аварите се поврзуваат и со Хуните: „Аварите биле по род хунски и бугарски етнос“ (Γένος οἱ Ἀβάρες ἔθνος Οὐνικὸν καὶ Βουλγαικόν).²² Врската е доста актуелна ако се земе

CSHB, Bonnae, 1829, 740, ^{2,3}, 768, ⁸, 771, ²², 772, ³.

¹⁵ На пример во житието на Јоаникиј од Сава Бугарите на Крум се наречени Хуни, во житието за истиот напишано од Петар директно е кажано: „Хуните, т.е. Бугарите“, а истата идентификација ја наоѓаме и во житието со автор монахот Петар во крајот на IX в. (*ГИБИ* 4, 134, 136). Генезиј ги нарекува Бугарите од времето на Омуртаг „Хуните“ (Iosephi Genesis, Regum libri Quattur, *Corpus fontium historiae byzantinae*, vol. XIV, series Beroliensis, ed. H.-G. Beck, A. Kambylis, R. Keydell, 1978, 20, ²⁷ – 21, ³). За „Хуни наречени Бугари“ (Οὔνοις ... καλομένοις Βουλγάροις) во врска со мирот заклучен во 815 г. зборува во 60-тите години на X в. продолжувачот на Теофан во својата Хронографија (Theophanes Continuatus, Ioannes Cameniata, Symeon Magister, Georgius Monachus, Rec. I. Bekker, *CSHB*, Bonnae, 1838, 31, ^{10, 11}).

¹⁶ Веројатно на Бугарите се однесува и една стихотворба посветена на стратегот Катакалон од ср. на X в. во која се зборува за τῶν Σκυθῶν Οὔνων, *ГИБИ* 5, 306, бел. 5

¹⁷ Врска Бугари и Хуни наоѓаме кај Григорий Мних базиран на Малала „Сјј Ахилеусъ имуй воя своя, иже нарицахуся тогда Муръмидинос, нуня Болгаре и Унну.“ (Калайдович, *Иоаннь эскархъ Болгарскій*, Москва, 1824, 181), која ја нема во оригиналот, cf. Ioannis Malalae, ed. Dindorf, Bonnae, 1831, p. 97, ¹⁹⁻²¹.

¹⁸ Христијан Дуртмар ги посочува Бугарите како еден од хунските народи, *ЛИБИ* 2, София 1960, 118).

¹⁹ Во Именикот на бугарските канови, О. А. Мудрак, Заметки о языке и культуре дунайских болгар, *Orientalia et Classica VI*, Аспекти компаративистики 1. Москва, 2005, 89-94.

²⁰ Migne, *PG CXI*, col. 81 C.

²¹ Оваа компилирана хроника зачувана во ракописи од XVI в. во науката е датирана различно – според Лемерл пред 932 г., Кодер – по 932 г., Дујчев меѓу 972 – 1018 г. Во нејзиниот текст се наоѓаат спомнувања на настани меѓу 1082 – 1339 г. (види *The Oxford dictionary of Byzantium*, New York – Oxford, 1991, v. 1, 445).

²² Ангелов, *Образоването...*, 142 мисли дека во Хрониката се прави поврзување на Словени, Бугари и Авари. Директно поврзување Словени = Бугари во текстот не постои. Имаме претпоставено издначување Словени – Авари (кое поново не е директно, туку се извлекува од споредба на различни делови на компилираниот текст, базирани на различни извори: Пелопонез е освоен од Авари, а подоцна таму живеат Словени) и директното идентифицирање на Авари со Хуни и Бугари. Смеслата на оваа споредба се изјаснува од продолжението: „Тие (Аварите СС) имале многу долга коса, врзана со

предвид дека остатоци на Аварите се забележувани во изворите до крајот на IX в.,²³ а врска меѓу Бугари и Авари се прави и во однос на облеката (види подолу) и преку нивното именување како Хуни.

Многу поважни се оние случаи во кои византиските автори употребуваат современи етноними. Јосиф Генезиј ќе напише: „предводителот на Бугарите, кој по род потекнува од Аварите и Хазарите“ (ὁ δὲ ἀρχηγὸς Βουλγαρίας, οἷς τὸ γένος ἐξ Ἀβάρων τε καὶ Χαζάρων).²⁴ И додека овде потеклото е однесено спрема владетелот Лав Ѓакон, кој пишува во последната декада на X в. и чија информација е уште повредна поради неговиот личен престој во Бугарија, таквото потекло ќе го однесе кон народот: „Кажуваат дека Мизите се одвоиле од северните Котраги, Хазари и Кумани... и по името на својот племенски водач Булгар ја нарекле областа Бугарија“ (λέγεται γὰρ Μυσοὺς ἀποίκους τῶν ὑπερβορέων Κωτράγων, Χαζάρων τε καὶ Χουμάτων ὄντας... ὁμώνυμος δὲ τὴν χώραν ἀπὸ Βουλγάρου (τῶν σφῶν φυλάρχου) Βουλγαρίαν καλέσαι).²⁵ Зборовите „кажуваат“, „за тоа постои и друг расказ“, покажуваат дека напишаното од Лав Ѓакон го одразуваат раширеното, кон крајот на X в., мислење меѓу Ромеите за етничкото потекло на Бугарите.

Може да се резимира дека византиските автори во IX и X в. под поимот Бугари во етничка смисла разбираат народ сроден со Аварите, Хазарите, Котрагите и Куманите, а како еден од архаизмите за него употребуваат Хуни. Во тоа Ромеите не биле осамени. Слични информации доаѓаат и од запад,²⁶

панделки и сплетена, а нивната носија, била слична на носијата на останатите Хуни. Тие биле народ измеѓу оние номади, што живееле во рамниците од другата страна на Кавказ (ГИБИ 6, Софија, 1965, 66, 67).

²³ Јован Ковачевић, *Аварски каганат*, Београд 1977, 99, Walter Pohl, *Conceptions of ethnicity in Early Medieval studies*, Archaeologia Polona, vol. 29, 1991, 44.

²⁴ Iosephi Genesisii, 61,⁹¹⁻⁹³

²⁵ Leonis Diaconi Caloensis, *Historiae libri X*, rec. Hasii C. B., CSHB, Bonnae, 1828, 103,¹⁸⁻²³.

²⁶ Во втората половина на IX в. Christiani Drathamari ги поставува Бугарите во една група со Хазарите: Nam et in Gog et in Magog, quae sunt gentes Hunorum, quae eb eis Gazari vocantur, iam una gens ... Bulgari quoque, qui et ipsi ex ipsis gentibus sunt, quotidie baptizantur, Christiani Druthmari Corbeiensis monachi, *Expositio in Matthaem evangelistam*, Patrologia Latina, 106, 1851, col. 1456 AB.

од словенските текстови од Бугарија,²⁷ од Хазарите,²⁸ од еврејски²⁹ и некои арапски³⁰ извори.

Освен потекло во изворите со поимот Бугари се поврзуваат и други елементи како јазик, облека и обичаи. За тоа дека Бугарите имале свој јазик зборува уште патријархот Никифор кога тврди дека зборот *onglos* е на нивниот јазик.³¹ Подоцна во житието на Еварест се спомнува некој монах „Скит“ во византиска Тракија, кој имал прекар на „јазикот на Бугарите“ (*βουλγάρων διάλεκτον*).³² Во еден извор од X в. посветен на чудо извршено од св. Ѓорѓи со едно заробено од Бугарите византиско момче, се спомнува сад за вода „наречен на локалниот диалект кукумиј“.³³ Во азбучникот Свидас се одбележува дека „Хонза – така се нарекуваат кај Бугарите крадците“ (*Χόνσα – παρὰ Βουλγάρους οἱ κλέπται*).³⁴ Наспроти ширењето на словенската богослужба во Бугарија нема податок дека бугарскиот јазик бил сметан за словенски (а ниту словенскиот за бугарски). Ниту еден од посочените како бугарски зборови не е словенски. Информации за јазикот на Бугарите имаме и надвор од Византија. Кон крајот на X в. Ибн Хаукал

²⁷ Словенскиот превод на Синаксарот на Цариградската црква (со не многу сигурна хронологија): **Вангрџ Бѣлгарѣ / при Угрѣхъ Бѣлгарѣ** (*Μοναχσικ, Byzantinoturcica*, II, 283) кое во грчкиот оригинал го нема (таму стои *Σκουθοβουλαροι, ГИБИ 5, 291*). Извесна макар и релативна споредба на Бугарите со Хазарите според начинот на наследување по линија татко – син, брат – брат прави и Јоан Екзарх во Шестоднев (Јоан Екзарх, *Шестоднев*, Софија, 2000, 159).

²⁸ Хазарскиот каган Хосиф IV во писмо до шпанскиот рабин Хасадај од средината на X в. „Ти соопштувам дека потекнувам од синовите на Јафет, од потомството на Тогарма ... Тогарма имал десет синови ... првиот Авијар, вториот – Турис ...четвртиот – Угуз ... седмиот – Хазар ... деветиот – Б-л-г-р, десеттиот Савир...“, Всил Гюзелев, *Средновековна Бѣлгария в светлината на нови извори*, Софија 1981, 123.

²⁹ Во средновековната еврејска енциклопедија Сефер Јозефон, напишана во Шпанија во втората половина на X в.: „Тогарма опфаќа десет родови, а тие се Хазари, Печенези, Алани, Бугари (*bwlgr*), Варјаги, Турки, Буз (Егузи), Савири, Угри ... Угрите, Бугарите и Печенезите живеат близу до големата река наречена Дунав, т.е. Дунај“, Гюзелев, *Средновековна Бѣлгария...*, 126.

³⁰ Според Ал Масуди Бугарите „се потомци на Јонан син на Јафет“, за разлика од „Словените произлегуваат од Мар, син на Јафет, син на Ној, од кој произлегуваат сите словенски народности и со него го поврзуваат своето потекло.“ Ал Истахри во првата половина на X в. изгледа ја вбројува земјата Булгар заедно со таа на Хазарите во земјите на Турките (Рајна Заимова, *Арапските извори за бѣлгарите*, Христоматия, Софија, 2000 г., 36, 49, 71, 75).

³¹ *Nicephorī, Archiepiscopi Constantinopolitani, Opuscula Historica*, ed. Carolus de Boor, Lipsiae, 1880, 34, ⁸⁹. Се смета дека зборот *doaga* од турското *agal* – заградено место.

³² *ГИБИ 4, 316*.

³³ ἡ ἐπιχώριος διάλεκτος καλεῖν κουκούμιον. Зборот е од латинско потекло, но поминат низ грчка и бугарска транскрипција (*ГИБИ 5, 65*, бел. 1). Важното во случајот е што се спомнува локалниот говор, кој е најверојатно бугарски – момчето било облечено во „бугарска“ носија.

³⁴ *Suidae Lexicon*, graece et latine, ed. Thoman Gaisfordum, Godfedus Bernhardy, tomus prior, Halis et Brunsvigae, 1853, 1129.

објаснува дека бугарскиот јазик е „како јазикот на Хазарите“.³⁵ Постоеле и обиди за пишување на бугарски јазик со грчки букви, за што се сочувани и натписи.³⁶

За постоење на посебна препознатлива бугарска облека се зборува во Чудото на св. Ѓорѓи со Бугаринот: ромејското момче – бугарски роб наеднаш се нашло дома облечено во „бугарска облека“ (βουλγαρικὴν στολήν).³⁷ По смртта на Симеон, според Продолжувачот на Теофан, двајцата браќа на царот Петар – Јоан и Венијамин „уште се облекувале во бугарска облека“.³⁸ Според византискиот церемонијал забележан во Клиторологиот на Филотеј (899 г.) при описот на облеката со која треба да бидат облечени различните гости е одбележано: „Бугарите во нивните сопствени облекувања“,³⁹ а истото се наоѓа и во *За церемониите* на Константин Порфирогенит: „Бугарите во своите сопствени алишта“,⁴⁰

Каква поконкретно била бугарската облека ни кажуваат други извори – според Свидас таа е идентична со аварската. Под референцата „Бугари“ во него пишува „на Бугарите им се бендисала носијата на Аварите; тие ги замениле своите алишта со нивните и досега така облечени одат.“⁴¹ Според Монемвасиската хроника: „нивната носија (на Аварите, СС), била слична на

³⁵ Заимова, *Арабските извори...*, 76. Од некои негови забелешки за Бугарите (дека граничат со „Грците“, „многубројни се и во минатото ги отфрлале одредените им од Рум даноци и налози“), може да се заклучи дека текстот е пишуван по падот на Бугарија во 972 г., а информацијата се однесува на Дунавските Бугари.

³⁶ Бешевлиев, *Надписи...*, 186-190. Затоа не е во право Фајн кога тврди дека бугарскиот јазик во тоа време веќе исчезнал (John Fine, *The early medieval Balkans, A Critical Survey from the Sixth to the Late Twelfth Century*, Michigan, 2008, 129).

³⁷ ГИБИ 5, 65.

³⁸ Theophanes Continuatus, 412, ⁶⁻⁸, ἔτι στολή ἑκοσμοῦντο Βουλγαρικῇ

³⁹ ГИБИ 4, 128.

⁴⁰ *The book of ceremonies*, vol. 2, 768, 772, Constantini Porphyrogeniti, *De ceremoniis*, 182 768, ^{12, 13}, 772, ⁶

⁴¹ *Suidae Lexicon*, col. 1016, ⁹⁻¹¹ ὅτι οἱ Βούλγαροι ἠρέσθησαν εἰς τὴν στολήν τῶν Ἀβάρων καὶ μετημφιάσαντο αὐτὴν καὶ ἕως νῦν περιβέβληται. За облеката на Бугарите и нејзината сличност со унгарската, аварската, киргиската и останатите Турки види кај Геза Фехер, *Ројата и културата на прабългарите*, Софија, 1997, 144, 147-147. За истото види и кај Веселин Бешевијев, *Првобългарите бит и култура*, Софија, 1981, 99-101, кој цитираните примери за облеката на Бугарите ги сместува во својата монографија за несловенските Бугари. Спореди и Петър Ангелов, *България...*, 67-71.

носијата на останатите Хуни.⁴² Податоци во врска со тоа наоѓаме и во западни⁴³ и во арапски⁴⁴ извори, а и во археолошките наоди.⁴⁵ Макар во текот на X в. да течел брз процес на ромеизација на елитата, и поспецијално династијата, во однос на облеката⁴⁶ Бугарите сепак си останувале традиционалисти.

Во изворите се наоѓаат податоци и за специфични практики и обичаи на Бугарите. Многу значајна во тој однос е Тактиката на Лав Филозоф (пишувана меѓу 904–912 г.) во која повеќе пати се подвлекува сличноста до идентичност во многу аспекти меѓу Бугарите и Унгарците: „уредувањето и борбениот поредок на Турките... малку или никако не се разликуваат од бугарските“;⁴⁷ Бугарите

⁴² ГИБИ 6, 66, 67. Оваа информација е идентична со таа што ја наоѓаме кај Теофан, и пренесено кај Анастасиј Библиотекар, дека на Аварите „облеката им била иста како на останатите Хуни“ (Anastasio Bibliotecari, *Chronographia tripartita*, ed. Carolus de Boor, vol. II, Lipsiae, 1885, 146, 8). Затоа е во грешка Ангелов, (*Образуването...*, 305, 306) кога смета дека под бугарска облека се мисли на специфична облека на новоформирана словенска бугарска народност. Дека словенската облека била нешто посебно за византиските автори може да се заклучи од спомнувањето на „словенски забратки“ (σθαβρινικῶν φακιῶλων), во Книгата на епархот, *Византијска книга Епарха*, Москва 1962 г., 57, VIII § 1.

⁴³ Сличноста на бугарската со унгарската фризура ја забележал Лиутпранд кај еден бугарски пратеник аристократ во Константинопол во 968 г., *Bulgarorum nuntium, Ungarico more tonsus, aenea catena cinctus, et ut mens mihi sugerit, catechumenus ... patricium tamen nest* (Liudprandi, *Relatio de legatione, Monumenta Germanica Historiae*, SS, v. III, ed. G. Pertz, Hannoverae, 1839, 351, 15-29). Бешевлиев (*Първобългарите...*, 100) го поврзува со податокот во Именикот на бугарските канови за првите канови со „избричени глави“. За некои специфики во облекувањето на Бугарите од втората половина на IX в. информација наоѓаме во Одговорите на папа Никола I на прашањата на Бугарите (нивните жени носеле некој вид шалвари исто како мажите, и забратка или турбан (*ЛИБИ 2*, 103, 107, Бешевлиев, *Първобългарите...*, 99).

⁴⁴ Со информацијата за земањето на тесната аварска облека кореспондира известието на Ибрахим Ибн Јакуб, кој во 965 г. ги сретнал пратениците на бугарскиот цар: „Тие носеа тесни алишта и се имаа опашано со долги појаси на кои беа поставени копчиња од злато и сребро“, Semen Rapoport, *On the Early Slavs. The Narrative of Ibrahim-Ibn-Yakub, The Slavonic and East European Review*, Vol. 8, No. 23 (Dec., 1929), 337, 338. Ибн Хаукал општо констатира дека „облеката на Хазарите, Булгар и Буџанак е целата од обработена кожа (како) кадифе“ (Займова, *Арапските извори...*, 75, 76).

⁴⁵ На пример појавата во крајот на IX и почетокот на X в. во Бугарија појаси во унгарски стил, Mariela Inkova, *A contribution to the problem of producing the Old Bulgarian belt fittings from the X century, Die archäologie der frühen Ungarn chronologie, technologie und methodik*, Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, Mainz, 2012, 275-279.

⁴⁶ Веќе цитираното тврдење за браќата на Петар е значајно и со тоа што се наведува носењето на бугарската облека во владетелското семејство како куриозитет и нешто изживеано („уште“), а Симеон Магистер дури и не разбрал дека станува збор за бугарска облека туку го протолкувал како бугарско писмо (ετι στολη е изтолкувано како еπιστολη), Symeonis Magistri, *Annales*, Rec. I. Bekker, CSHB, Bonnae, 1838, 740, 12-14). За конзерватизмот на Бугарите во облекувањето види и Степанов, *цит. дело*, 132.

⁴⁷ *The Taktika* 463, & 73, 350, 351, Leo Imperator, Tacitca, *Patrologiae Graecae*, CVII, J.-P. Migne, Paris, 1867, (понатаму Leo Imperator, PG CVII), col. 956 D – 958 A, 958 A – B,

и Унгарците се вбројуваат во номадските „скитски“ народи“.⁴⁸ Тие „често ги врзуваат непотребните коњи назад претворајќи ги во заштита“ и за нив е штетно отсуството на пасишта „поради големиот број коњи што ги водат со себе“.⁴⁹ Коњите на благородниците се покриени однапред со железни панцири, а пак сите „обраќаат големо внимание и многу се вежбаат да стрелаат од своите коњи.“ Ги придружуваат многу коњи и добиток, кои им даваат храна и млеко, а истовремено ги прават да изгледаат многубројни. Логоруваат без утврден логор распрснати по племиња и родови. Ги пасат „без прекин своите коњи и летно и зимно време. Во време на војна тие ги задржуваат коњите што им се неопходни и сопнувајќи ги нивните нозе околу турските шатори, ги чуваат дури до времето на битката“.⁵⁰ Податоците на Лав Филозоф за Унгарци и Бугари се потврдуваат и од други извори (Ал Масуди,⁵¹ Легенда за железниот крст),⁵² и од графити на коњаници вооружени со лакови, пронајдени во Североисточна Бугарија.⁵³

Во X в. Бугари живееле не само на Дунав. Изворно познати се и т.н. Црна Бугарија на Бугарите во Хазарија, а пак на Волга никнало друго силно бугарско. Изворите обично не прават разлика меѓу народите во овие три Бугарии – употребуваат за нив ист поим. Понекогаш во еден извор се наоѓаат податоци за две или три од овие групи Бугари. На пример Константин Порфирогенит зборува за Бугарија и Бугарите на Балканот, нарекувајќи ги соодветно Бугарија и Бугари, а истовремено зборува и за Бугарија во Хазарија, без да најде за потребно да направи некакво етничко, или друго разграничување меѓу двете групи освен додавањето на зборот „црн“ за Бугарија до Хазарија.⁵⁴ Односно

960 D, 964 B. За сличноста според начинот на војување меѓу Бугари и Унгарци види и кај Геза Фехер, *Рољата...*, 139-143.

⁴⁸ *The Taktika*, 453, § 41, 221 – 226.

⁴⁹ Leo Imperator, PG CVII, col. 960 B.

⁵⁰ Leo Imperator, PG CVII, col. 957 C – 960 A.

⁵¹ Бурџан (т.е. Бугарите) имаат воени коњи, кои никој не смее да ги јава во време на мир. При војна напред ги ставаат стрелците со лакови, а позади децата. „Ако меѓу нив и Ромеите се заклучи мир Бурџан (т.е. Бугарите) плаќаат водејќи им слуги од Словените и други како нив“ (Займова, *Арабските извори...*, 36).

⁵² „Сказание за железниот крст“ и епохата на цар Симеон, Анчо Калоянов, Мариа Спасова, Тодор Моллов, Велико Търново, 2007, 178, 179, 185. Чудото со св. Климент што се наоѓа во овој извор го потврдува тврдењето на Лав Мудри за големата сличност меѓу Унгарци и Бугари. Климент бил истакната личност, живеел во Дрстар и опишува масовна битка меѓу Унагрци и Бугари во која учествувал; после поразот бегајќи со својот коњ тој забележал „четворица мажи на коњи. И кога ме видоа, се пуштија кон мене. И познав дека не се наши, туку Угри“ („Сказание за железниот крст“, 186). Во првиот момент Климент не ги распознавал какви се (што зборува за сличноста во облеката и вооружувањето меѓу Унгарци и Бугари) и дури откако тргнале да го напаѓаат разбрал дека не се Бугари туку Унгарци.

⁵³ Јанко Христов, *Щрихи към „Сказание за железниот крст“*, Благоевград 2011, 50.

⁵⁴ Constantine Porphyrogenitus, *De administrando imperio*, Washington, 1967, 64 (& 12, 1), 186 (& 42, 77).

– терминолошки се разграничуваат териториите, но не и нивното население. Единствената врска меѓу овие три земји е името и етносот што ги создал и одржувал, а имено Бугарите, а не целото население кое е прилично различно по состав.⁵⁵ Меѓу овие три „носители на државноста“ изворите во X в. не правеле етничка разлика, што зборува против тезата дека Бугарите на Балканот во тоа време се имаат асимилирано.

Всушност и во самата Бугарија доста византиски автори во X в. правеле разлика меѓу Бугарите во етничка смисла и останатото население во Бугарија, а понекогаш под Бугарија / бугарска земја мислеле конкретно на територијата населена од Бугарите во Мизија, а не на целата територија на државата. Така при описот на унгарскиот упад во Бугарија од североисток во 896 г. при што била опустошена Добруџа⁵⁶ византиските автори тоа го нарекле опустошување на „целата бугарска земја“ (πασᾶν τὴν Βουλγαρικὴν ... γῆν).⁵⁷ Во *Словото за мирот со Бугарите* Бугарија се асоцира со „Хемус и Дунав.“⁵⁸ Во *За темите* се констатира дека „Бугарија и самиот Истар и прочуената планина Хемус, која стигнува до Понт се делови на Тракија, но сега веќе не спаѓаат кон неа.“⁵⁹ Овде под Бугарија не се мисли на целата територија на државата зашто поголемиот дел од неа никогаш не била во Тракија. Константин Порфирогенит во *De administrando imperio*, опишувајќи го патот на Русите до Константинопол наведува дека откако ќе се помине устието на Дунав се влегува „во Бугарија“, а потоа дека од устието на Дунав до р. Тичина „сето тоа е бугарска земја“.⁶⁰ И „од источната страна со Турките граничат Бугарите, каде ги дели реката

⁵⁵ Во арапските извори во X в. се набљудува мешање на информациите за различните Бугарии (особено е забележливо тоа при Ал Масуди и Ибн Хаукал, Заимова, *Арапски извори*, 36, 44, 45, 75-77, види и Стојков, *Поимите*, 215-217), а дури и подоцна руските извори правеле само географска разлика меѓу двете Бугарии (Бугарија на Волга и Бугарија на Дунав), при што Бугарите на Дунав ги сметале за насилници на Словените (Повест времених лет, *Полное собрание русских летописей*, т. 1. Лаврентьевская летопись. – Ленинград, 1926–1928. – VIII, 5, 7, 11, 19, 21, 28, 29, т. 2, Ипатьевская летопись, Санкт Петербург 1908 г., 5, 14).

⁵⁶ Константин Порфирогенит го опишува реонот на борбените дејствија на следниот начин – Мацарите ја „преминале (р. Дунав, СС) ... стигнале дури до Преслав ... тврдината наречена Мундрага и се вратиле во својата земја“ (Porphyrogenitus, *De administrando...*, 176, & 40₇₋₁₂). За унгарската инвазија и нејзиниот опфат види кај Dmitri Obolensky, *Byzantium and the Slavs*, New York 1994, 50, Христо Димитров, *Българо-унгарски отношения през средновековието*, София 1998 г, 29-35, Иван Божилов, Цар Симеон Велики (893–927); от „варварска“ држава до христијанско царство, во *История на средновековна България VII – XIV в.*, *История на България*, т. I, София, 1999, 248.

⁵⁷ Theophanes Continuatus, 358, ^{21, 22}. Истото го наоѓаме и кај Лав Граматик: „Турките поминале од оваа страна и ја опљачкале цела Бугарија“, а Симеон поразен се сокрил во Дристра, Leonis Grammatici, *Cronographia*, ed. Im. Bekkeri, CSHB, Vonnae 1842, 268, ¹⁰⁻¹².

⁵⁸ ГИБИ 5, 93.

⁵⁹ *De Thematis*, 84.

⁶⁰ Porphyrogenitus, *De administrando...*, 62, 63, & 9, ^{96, 97, 101}.

Истар нарекувана уште Дунав⁶¹. Меѓутоа при описот на просторот од Солун до Белград и од Унгарија до Печенезите повеќе Бугари и бугарска земја кај него не се спомнуваат.⁶² За Лав Гагон „земјата на Мизите“ е расположена кај Хемус и Родопа⁶³. Слично именување и разграничување наоѓаме и во некои невисантиски извори.⁶⁴ Овие случаи не можат да се објаснат само со асоцирање на државата со нејзиниот центар.

Потврда за последното е и фактот што во X в. во Византија е сосема жив споменот каде поточно се населиле Бугарите. Јосиф Генезиј како место на населување на Бугарите посочува: „Доростол и Мизија“.⁶⁵ На тврдењето на Симеон дека Ромеите се навикнале Бугарите да владеат со „Доростол и други места“ Роман Лакапин одговара дека соодветните императори многу биле укорувани „затоа што дозволиле вие да се заселите во таа земја“.⁶⁶ Според Лав Гагон „Мизите“ (кај него еквивалент за Бугарите) „ја добиле областа, што се наоѓа меѓу Истар и Македонија. Таму се преселиле тие“, при што под Македонија се мисли на темата.⁶⁷ Притоа не станува збор за констатации кои се однесуваат само на далечното минато туку и на современа состојба. Во житието на Еварест (пишувано во првата четвртина на X в.) наоѓаме дека: „Постои еден скитски етнос кој живее во планината Хемус покрај реката Дунав, нив ги викаат Бугари“,⁶⁸ а слични констатации има и во некои невисантиски извори.⁶⁹ За тоа сугерира

⁶¹ ГИБИ 5, 215.

⁶² Според Геннадий Литаврин, Константин Багрянородный о Болгари и Болгарах, *Сборник в чест на акад. Димитър Ангелов*, БАН, София 1994, 34, причината е во тоа што Византија не ги признавала бугарските освојувања на просторот меѓу Солун и Белград.

⁶³ Leonis Diaconi, 62, 19, 20.

⁶⁴ Во Видението на Исаја, директно е посочено дека Бугарите се Кумани (**третјо част отъ Кюмани, рекомн Блгаре**), кои се населиле во „Карвунската земја, наречена бугарска“. Понатаму се зборува за опширна бугарска земја на Балканот, но во никој дел од неа не се спомнуваат Бугари (напротив се тврди дека откако запустела била населена од византискиот император со луѓе од Западните страни), Йордан Иванов, *Богомилски книги и легенди*, София 1970 г., 281, Заимова В.Т. и Милтенова А. *Историко-апокалиптичната книжнина във Византија и в средновековна Бџлгария*, София, 1996, 199-201. Види и кај Идриси кој во XII в. идентификува „земја на Бурџаните“ (вообичаен поим за дунавските Бугари кај Арабјаните) во Добруџа (Б. Недков, *Бџлгария и съседните ѝ земи през XII век според Географията на Идриси*, София, 1960, 18, 93, 105). Можеби во иста категорија спаѓа една глоса за Бугарите во словенскиот превод на Јудејската војна на Јосиф Флавий: **Дакѝи нарицааѝемъи Блгаре въ Истре живѝщѝи**, *История Юдейской войны Йосифа Флавия древнерусский перевод*, т. 1, РАН, Москва 2004, 185, Димитър Пеев, Глоса за бџлгарите в славянскиот текст на Јудејската војна на Йосиф Флавий, *Старобџлгарска литература*, 33-34, София 2005, 485-491.

⁶⁵ Iosephi Genesisii, 61, 3-6, Δορυστόλου καὶ τῆς Μυσίας.

⁶⁶ ГИБИ 4, 303.

⁶⁷ Leonis Diaconi, 104, 8, 9.

⁶⁸ ГИБИ 4, 315 ἔθνος ἐστὶ σκιθικὸν ἔνδον τοῦ Αἴμου ὄρους παρὰ τὸν Δανούβιον ποταμὸν φικισμένον, οὗς καλοῦσι Βουλγάρους.

⁶⁹ Во едно писмо на хазарскиот хаган се тврди дека избеганите од Хазарите

и појавата на практиката да се употребува Мизи/Мизија како архаизација, како еквивалент и замена на *Бугарија* / *Бугари* од втората половина на X в.

Во цитираните случаи се испреплетуваат претставите на византиските автори за идентичноста на Бугарите во X в. со дојдените со Аспарух, нивната територијална ограниченост во почетно заселените територии во Мизија, користење на „бугарска земја“ (и поретко Бугарија) за етничката територија (за државата изгледа претпочитале „Бугарија“), а истовремено и јасно укажување на мултиетничноста на државата, во која етничките Бугари населувале само еден релативно мал дел.

Во изворите наоѓаме и етничко разграничување меѓу владеачи и владеени. Никола Мистик во својата кореспонденција со Симеон повеќе пати прави разлика меѓу Бугарите или (на)родот на Симеон и народот што му е потчинет. Во писмо од 920 г. тој пишува: „ниту за целиот бугарски род (genos), ниту за потчинетиот ти народ (laos)“.⁷⁰ Или во писмо № 18 во кое еднаш пишува дека Симеон добил власт од Бога да управува со ethnos, а потоа дека заповеда на еден laos, којшто му е потчинет за на крајот да одбележи: „многумина од твојот laos и твојот genos постојано ја хулат војната“.⁷¹ Во друго писмо го прославува Бог дека му дал на *бугарскиот genos* таков маж за глава и архонт ... да не прекине *твоето* (на Симеон, СС) *семе* да владее над *бугарскиот ethnos*“.⁷² И во словенските извори се набљудува слично термилошко разграничување меѓу власт (бугарска) и поданици (небугари): наспроти категориите „словенски јазик“, „словенски народ“, „Словени“ наоѓаме „бугарски кнез“, „бугарски екзарх“, „бугарска земја“ и сл.⁷³

Бугари „До денешниот ден тие живеат по реката Дунав, во близина на Кустанда“ (цит. по Петър Петров, *Образување на бугарската држава*, София 1981, 133), а иста информација има и во еврејската енциклопедија Јозефон од X в.: Угрите, Бугарите и Печенезите живеат близу до големата река наречена Дунав (Гюзелев, *Средновековна Бугарија...*, 126). Во некои латински извори во однос на минатото: *Vulgarorum gentem, quae est super Danubium*, *Chronicon Vedastinum*, ed. G Waitz, MGH, SS, XIII, 699, 48; *Vulgarum gens ... circa Danubium occupant* Анастасиј Библиотекар писмо до папата Адријан II, *ЛИБИ 2*; 198, *Vulgarum gentem quae est super Danubium* Ландолф Сагак *ЛИБИ 2*, 343 (кр. на X в.).

⁷⁰ Migne J.-P., *Patrologiae Graecae*, tomus CXI, Paris, 1863 (понатаму Migne, PG, CXI), 112 В – С: καὶ παντὶ τῷ Βουλγάρων γένει καὶ ὑπὸ δὲ τελοῦντι λαῷ.

⁷¹ *Истото*, 136 С τοῦ σοῦ λαῷ, τοῦ σοῦ γένος.

⁷² *ГИБИ 4*, 192.

⁷³ На пример кај Црноризец Храбар: „Словени“, „род словенски“, „словенска реч“, „словенски јазик“, „словенски писмена“, „словенски букваре“, категории поврзувани со „нас“, „ние“, наспроти неутралното „кнез бугарски“ (даден после византискиот, а пред моравскиот и блатненскиот владетел (*Старословенски кирилometодиевски извори*, ед. Ѓорѓи Поп-Атанасов, Скопје 2011, 122-125). Особено карактерна е терминологијата кај Григориј Мних: „словенски јазик“ наспроти „бугарски кнез“ „цркви бугарски“ и „Мирмидонци“ наречени „Бугари Хуни“, Калајдович, *Иоаннь ексархъ Болгарскій...*, 178, 181. Спореди и кај Тотева, *Кирил и Методиј...*, 76. Во единствениот случај кога наоѓаме самоидентификација со бугарски народ (*ѠТ ПАЗЬКА ЕСМЪ НОВОПРОВЕШТЕНАГО БЪЛГАРЬСКА*, „Сказание за железният крст“, 178) е во прашање етнички Бугарин

Претставата за власта во Бугарија во византиските извори се врзува со идејата за Бугарите и нивното турско потекло. Тоа е видно кај Генезиј кој потеклото од Хазарите го однесува имено на владетелот на Бугарија, а пак Лав Ѓакон го прави истото само на различен начин (името на народниот водач).⁷⁴ Тоа е демонстрирано и во практиката да се именуваат во византиските извори со прекарот *Бугари* луѓе од владејачкиот род и елитата.⁷⁵ Во ниту еден случај кога некој е наречен „Бугаринот“ тој не е носител на словенско име. Сите луѓе од елитата на бугарската држава во византиските извори во X в. имаат христијански (често со додаден прекар Бугаринот) или бугарски имиња.⁷⁶

Резимирајќи го до овде наведеното може да се каже дека кај византиските автори во X в. поимот Бугари во етничка смисла се употребувал за означување на турски народ чии делови живеат на Балканот (Мизија), крај Волга и во Хазарија, различен од останатото население во бугарската држава, со свој јазик и обичаи.

Макар да било познато дека во Бугарија има и други етноси тие обично остануваат анонимни. Патријархот Никола Мистик, на пример, спомнува и бугарски поданик, кој не бил од родот на Бугарите, но без да посочи од каков народ е.⁷⁷ Како што беше веќе посочено Арета Кесариски исто зборува за постоење на повеќе етноси во Бугарија. Некои од нив, како Власите, ќе излезат од таквата анонимност по падот на Бугарија.⁷⁸ Дотогаш и тие и останатите етноси

од денешна Добруца. Ангелов, *Образуването...*, 327-328, случаите на употреба на придавката „бугарски“ со категории на власта неосновано ги интерпретира како израз на етничка (само)свест.

⁷⁴ Спореди со Именикот каде власта се поврзува со потекло од Атила (Мудрак, *Заметки...*, 90-94).

⁷⁵ Практиката да се нарекуваат луѓе со прекарот „Бугаринот“ постоела и порано (на пример патријархот Никифор пишува за „Бугаринот Тот, брат на Вајан“, *Свод* 2, 82), но е особено карактерен за X в. Така се нарекувани: „Бугаринот Тервел“, „Михаил Бугаринот“, „Бугаринот Теодор“, „Петар Бугаринот“, „Симеон Бугаринот“ (царот), Петар Бугаринот“ (царот), „Теодор Бугаринот, близок човек на Симеон“, „Стефан Бугаринот“ (учесник во преговорите по смртта на Симеон) Theophanes Continuatus, 359, 15, 413, 17, 18, Constantine Porphyrogenitus, *De administrando*, 73, & 13, 148, 149, *De thematibus*, 75, Арета Кесариски, *ГИБИ* 5, 74, Leonis Grammatici, *Cronographia*, 168, 12, 232, 1, 244, 6, 269, 3, 311, 22, 23, 316, 15, 20, 320, 10, Symeonis Magistri, *Annales*, Rec. I. Bekker, CSHB, *Vonnae* 1838, 678, 11, 721, 10, 722, 14, 735, 15. Можно е имено христијанизацијата и христијанските имиња да ја предизвикале потребата за дополнително уточнување потеклото на конкретниот човек.

⁷⁶ Во елитата ги среќаваме следните имиња: Сурсувул, Алогоботур, Ицвоклија, Умар, Есхач, Батај, Бојан, Борис, Теодор Сигрица, Дистра, Вулија, Имник, Книн, Мармаис, Маготин Крон, Алцег, Бутаул, Лоборчи, а во унгарските извори: Менуморут, Салан, Глад, во словенските: Докс, чргубилја Мостич, во натписи – Тупај. Некои имиња е можно да се титули, но повеќето очигледно се лични. Види и Ташковски, *Кон етногенезата...*, 48, Йордан Андреев, Иван Лазаров, Пламен Павлов, *Кой кой е в средновековна Бџлгария*, София 1994 г.

⁷⁷ Бегалецот „како што кажува, не е ниту од родот на Бугарите, ниту пак бил служител на некој во Бугарија.“ Migne, PG, CXI, col. 44 D).

⁷⁸ Ioannis Scylitzae *Synopsis Historiarum*, Berlin, 1973, 329, 79, 80.

во Бугарија се скриени под политонимот Бугари. Единствениот небугарски етнос во Бугарија кој макар и инцидентно ќе го најдеме кај византиските автори во X в. се Словените. Во почетокот на X в. Јоан Каменијат кажува дека дел од словенските населби во Солунско му плаќаат данок на „соседниот скитски народ“, т.е. дека под бугарска власт живеат Словени.⁷⁹ Отприлика од исто време во Тактиката на Лав Филозоф се зборува за Словените и нивните обичаи. Изгледа во прв ред се имаат во предвид Словени во Византија, но веројатно – и оние под Бугарија. За тоа може да се суди од тврдењето на василевсот дека некогаш Словените живееле на север од Дунав, а потоа ја поминале реката, а поголемиот дел од јужниот дунавски брег со добар дел од Балканот во негово време се наоѓа во Бугарија.⁸⁰ За тоа дека дел од Бугарија е населен со Словени сведочи Страбоновиот Епитоматор: „сега Скитите Словени ги населуваат целиот Епир, скоро (цела) Елада, Пелопонез и Македонија.“⁸¹

Под Словени во Бугарија во овие случаи не се мислело на Бугари и поимот Словен не е употребен како друго име за бугарски етнос како што понекогаш се претпоставува.⁸² *Словени* и *Бугари* во византиските извори во X в. се јавуваат како различни категории. Тоа е сосема очигледно кај Каменијат (*словенски населби*, кои плаќаат данок на *скитскиот етнос*). Лав Филозоф зборува за Бугарите посебно од Словените.⁸³ Под Бугари тој мисли на етничките Бугари (и елитата во државата) што е очигледно од тоа што ги споредува во секој однос со Унгарците. Единствената разлика меѓу Унгарци и Бугари што ја наоѓа Лав Филозоф е во тоа што тие малку се приближиле кон ромејските обичаи.⁸⁴ Од друга страна тој е категоричен дека „словенските етноси имаат ист начин на живот и еднакви обичаи“.⁸⁵ Освен кај него *Бугари* и *Словени* се јавуваат како различни категории и во Лексиконот Свидас⁸⁶ и во делата на Константин

⁷⁹ Caminiatae, 8 (& 6), спореди и 10 (& 9), 58-60.

⁸⁰ *The Taktika*, 465, & 75, ³⁷⁰⁻³⁷³, p. 471, & 93, ⁴⁴¹⁻⁴⁴⁹. Ангелов, *Образуването...* 321, смета дека поимот Словени кај Лав Мудри и Каменијат се однесува само за византиска територија. Ако случајот со Лав Мудри е спорен, за Каменијат таквото тврдење е очигледно неточно. Тој зборува за размешани словенски населби кои плаќаат данок на двете држави, т.е. се посочуваат Словени во Бугарија.

⁸¹ *Geographi Graeci minores...*, 574. Овој извор се датира различно. Според А. Василев, *Славяне в Грeциjа, Византиски временик*, т. 5, в. 3, 1898, 430, Б. Крекић, *Византиски извори за историју народа Југославие, I*, Београд, 1955, 295 и Ј. Ѓончев, *ГИБИ* 5, 311, изворот е од втората половина или крајот на X в. Според други изворот е од IX в. (*The Oxford dictionary of Byzantium*, 3, 1961).

⁸² Заимов, *Словяне и Българе...*, 130-133, Ангелов, *Образуването...*, 286, 292-294, Истиот, *Формиране на българската народност, Историја на България т. 2*, Първа българска држава, БАН, София 1981, 277, Fine, *The early medieval Balkans...*, 165.

⁸³ *The Taktika*, 453-459 (& 41-64), 471-475 (& 93-101).

⁸⁴ Leo Imperator, *PG* CVII, col. 956 D – 958 A, 958 A– B, 960 D, 964 B.

⁸⁵ *The Taktika*, 471, & 93, ⁴⁴¹, Leo Imperator, *PG* CVII, col. 968 D.

⁸⁶ *Suidae Lexicon, ex recognition Immanuelis Bekkeri*, Berolini, 1854, 960, 1129.

Порфиригенит.⁸⁷ Всушност *Бугари* и *Словени* никаде не се поврзуваат во византиските извори во X в.⁸⁸ Оваа состојба кореспондира со она што го наоѓаме во изворите настанати во Бугарија. Спротивно со хипотезата дека Словени и Бугари веќе се имаат измешано и во X в. претставуваат еден народ,⁸⁹ во изворите настанати во тоа време во Бугарија поимите *Словени* и *Бугари* се јасно разграничени и означуваат различни, а не иста група население.⁹⁰

Информациите за Словени во Бугарија во византиските извори од X в. се доста поретки од оние што ги имаме до средината на IX в. Тоа е и очекувано – после централизацијата на Бугарија во средината на IX в. и одземањето на автономијата на склавиниите, Словените повеќе не се јавуваат како автономен

⁸⁷ Moravcsik, *Byzantinoturcica...*, II, 278. Константин Порфиригенит зборува за Словени во Пелопонез, Македонија, Западниот Балкан и Русија. Нема проблем да именува повеќе од еден политички субјект како словенски (спореди Србија и Хрватска), но тоа со Бугарија не го прави. Дури ќе ги изедначи Словените со Аварите, но не и со Бугарите. Навистина тој не зборува за Словени во Бугарија во неговото време, а и нема зашто – неговото дело претставува актуелен прирачник за политика, а Словените одамна не се политички фактор во Бугарија. Но според него Бугарите не живеат на целата територија на државата, туку во Мизија крај Дунав и не прави разлика меѓу нив и Бугарите во Хазарија и на Волга.

⁸⁸ Единствениот пример за поврзувањето на овие поими, кој понекогаш неосновано се цитира во историографијата е изгубената повелба на Роман II од 963 г. (*ГИБИ* 6, 38). Издавачите на *Документи и материали за историјата на българският народ*, БАН, София 1969, 13, овој пример го толкуваат во смисла дека Словените започнале да се нарекуваат Бугари). Овој пример меѓутоа не се однесува на X в. Повелбата не е сочувана, а она што го имаме е краток опис – резиме направено од солунскиот судија Лав од средината на XI в. (во 1059 или 1074 г., Иван Божилов, *Българите във Византијската империја*, София 1995, 44). Лесно се докажува дека тој е и авторот на формулацијата Σκλάβων Βουλγάρων преку споредување со терминологијата во византиските текстови. Додека во X в. не може да се открие ниту еден сличен случај, во средината и втората половина на XI и во XII в. имаме мноштво такви примери кај Теофилакт Охридски, св. Григориј Агиорит, Зонара и сл. (Александър Милев, *Гръцките жития на Климент Охридски*, БАН, София 1966, 81, 83, 111, Iohannis Zonarae, *Lexicon*, tomus posterior, ed. Iohannes Augustus Henricus Tittmann, Lipsiae, 1808, col. 1653, Никос Чаусидис, Контактот меѓу културата на Јужните Словени и Византија, *Цивилизации на почвата на Македонија*, „Историја на културата на Македонија“, МАНУ, Скопје 1995, 98, 99).

⁸⁹ Васил Златарски, *Образуването на българската народност*, *Избрани произведения*, том 1, София 1972 г., 313-358, Димитър Ангелов, *Образуване на българската народност*, София, 1971, Истиот, *Формиране*, 277, Станислав Станилов, *Славяните в първото царство*, София 2002, 111, 112, *The Oxford dictionary of Byzantium*, vol 1, 338, Fine, *The early medieval Balkans*, 129, 129.

⁹⁰ Ставот дека овие поими се однесуваат на исто население е застапуван од Fine (*The early medieval Balkans*, 128, 129), меѓутоа без конкретни аргументи. Всушност *Бугари* и *Словени* освен што не се поврзуваат меѓу себе (Тотева, *Кирил и Методиј...*, 76), но и се поврзуваат со различни народи. Види на пример Сјј Ахилеус и муј воя своя, иже нарицахуся тогда Муръмидинос, нуня Болгаре и Унну (Калайдович, *Иоан Екзарх...*, 181) или *Вангры Българе / при Угрѣхъ Българе* (Moravcsik, *Byzantinoturcica...*, II, 283), етноними со кои Словените не се поврзуваат во словенските извори во X в.

политички фактор и поради тоа разбирливо престануваат да се спомнуваат. Примерите што ги цитирам за спротивното се јавуваат како исклучоци од правилото – тоа се главно случајни спомнувања или индиректни сведоштва. За византиските автори Бугарија е мултиетничка земја, но во нивната визија тоа е изразено на специфичен дуалистички начин – од една страна владејачки етнос – елита кои се Бугари (етнички) и едно анонимно мултиетничко потчинето, различно од Бугарите население, именувано општо со политонимот Бугари.

Сфаќањата на византиските автори за мултиетничноста на Бугарија оставиле свои траги во користените за нејзиното население термини. По христијанизацијата на Бугарија и во X в. византиските автори започнуваат да го категоризираат нејзиното население со поимот којнон, а подоцна и лаос – неетнички категории, кои сугерираат внатрешна хетерогеност и обединување на населението на надетнички принцип.

Првиот пример доаѓа непосредно по покрстувањето – патријархот Фотиј во писмо му дава совети на канот Борис-Михаил како да владее со којнонот, а тоа се сите поданици, при што добробитот на којнонот, се јавува и крајна цел на управувањето.⁹¹ Кај Јоан Каменијат Бугарите и Ромеите се „двата којнона“.⁹² А според продолжувачот на Теофан по покрстувањето Бугарите се поврзале со Ромеите „во нераскинлив којнон“.⁹³

Макар поимот лаос во византиските извори да бил резервиран обично за Ромеите (надвор од употребата во смисла на војска или на црквата)⁹⁴ после прогласувањето на Симеон за василевс на Ромеите⁹⁵ тој започнува да се

⁹¹ Димитър Ангелов, *Византиски влијанија върху средновековна Бџлгария, Исторически преглед*, IV, 4-5, Софија, 1948, 405, во *Проучвания по византиска историја*, Софија, 2007, 361.

⁹² Caminiatae, 10, & 9,⁵⁸⁻⁶⁰ *Две византиски хроники X века*, Москва, 1959, 165.

⁹³ Theophanes Continuatus, 165, ^{1, 2, 8-10} Век подоцна Скилица при расказот за востанието против Борис по покрстувањето востаниците ги нарекува тоѓ ἔθνους ἄρχοντες καὶ το κοινόν, Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum, Berlin, 1973, 91, ⁸⁶ Таква формулација во постарите извори нема. Кај Продолжителот на Теофан наоѓаме „целиот негов ethnos“ (*ГИБИ*, 5 117), а кај Псевдосимеон „целиот негов genos“ (*ГИБИ* 5, 175). Скилица веројатно ја позајмил од изгубен извор од првата половина на X в., кога слични формулации се карактеристични.

⁹⁴ Но понекогаш Лаос е употребуван и за хетерогено мноштво обединето од различни народи, дури и пагански како Печнезите (De administrando, 54, ⁵, & 8), и Монголите (Georgii Pachymmeris, *De Michaele et Andronico Paleologis, libri XIII*, rec. Immanuel Beckerus I – II, Bonnae, 1835, 345, ^{3,9}).

⁹⁵ Спротивно со раширеното во науката мислење (види Острогорски, Автократор и самодржац, во *Византија и Словени*, Београд, 1970, 310, 311, Божидар Ферјанчиќ, *Византија и Јужни Словени*, Београд 2009, 55, 56, *The Oxford dictionary of Byzantium*, New York – Oxford 1991, vol. 3 1984, Божилов, *Цар Симеон Велики*, 254, 255, Paul Stephenson, *Byzantium's Balkan Frontier, A Political Study of the Northern Balkans*, 900–1204, 2006, 19-22) Симеон не се прогласил за цар на Бугарија, туку за василевс на Ромеите, што е

употребува и за населението на Бугарија. Имаме неколку такви примери во кореспонденцијата на Никола Мистик со Симеон („нито ти, нито твојот лаос, да не излегувате од својата област“),⁹⁶ и во писмо на Роман Лакапин до Симеон од 925 г.⁹⁷ Потоа ќе го најдеме во *За церемониите* каде термините *којнон* и *лаос* ќе се обединат и бугарските пратеници (и пред и по давањето на титула василевс на Петар) ќе бидат прашувани за положбата на τὸ κοινὸν τοῦ λαοῦ.⁹⁸

Употребата на терминот *којнон* за населението на Бугарија е поврзано со покрстувањето, а *лаос* – со прераснувањето во царство. Последното е симптом дека Ромеите во текот на X в. постепено почнувале да гледаат на Бугарија и на нејзините жители како на нешто слично на Византија и Ромеите, без, се разбира, да им признаваат иста положба и статус. Тоа се воочува и во појавата на рамнопоставено користење на поимите Ромеи и Бугари и нивното наведување во иста категорија (лаос, генос, етнос). Повеќе такви примери наоѓаме во кореспонденцијата на патријархот Никола Мистик со Симеон каде за Ромеи и Бугари се зборува како за „двата етноси“, „двата рода“, „двата лаоса.“⁹⁹ Овие претстави дури ќе се развијат до степен да се гледа на Ромеи и Бугари како на еден народ. Никола Мистик зборува за „толку долгото така да се каже смешување на двата етноси“ (ἀμφοτέρων ἔθνῶν), „тоа толку големо Божјо дело – соединувањето на Ромеи и Бугари.“¹⁰⁰ Истиот му пишува на архиепископот на

потврдено со голем број зачувани негови печати со натпис Συμεὼν Βασιλεὺς ἰσχυρὸς ἐν Χριστῷ (τῷ) Βασιλεὺς Ῥωμέων (Иван Ѓорданов, *Корпус на печатите на средновековна Бугарија*, Софија 2011, 48 – 53). Види и Obolensky, Byzantium 52, Fine John, *The early medieval Balkans*, 155, Ivan Biliarsky, *Word and power in medieval Bulgaria*, Leiden – Boston, 2011, 203, Петър Мутафчиев, *История на българския народ*, БАН, Софија 1992, 194, Влада Станковић, *Путовања кроз Византију*, Београд, 2014, 28 бел. 1, 32, Истиот, *Цариградски патријарси и цареви македонске династије*, Београд, 2003, 105.

⁹⁶ Migne, PG, CXI, col. 77 D, види и col. 89 D.

⁹⁷ ГИБИ 4, 312.

⁹⁸ *The book of ceremonies*, vol. 2, 681, 682.

⁹⁹ Среќаваме *бугарски род – ромејски род* (4 пати); *бугарски етнос – ромејски етнос* (4 пати); *бугарски лаос – ромејски лаос* (2 пати); *бугарски етнос – ромејски лаос* (1 пат). Разбирливо никогаш не се среќава опозиција ромејски етнос наспроти бугарски лаос. Види на пример: ἀμφοτέρα ἔθνη, ἀμφοτέρα τὰ γένη Ῥωμαίους τέ φημι καὶ Βουλγάρους (Migne, PG, CXI, col. 56 D – 57 C) ἀμφοτέρων τῶν ἔθνῶν, ἑκάτερον ἔθνος (col. 61 D, 68 C), τῶν Βουλγάρων γένος ... τῷ Ῥωμαϊκῷ γένει, ἐκ τοῦ ὑμετέρου γένος, ἃ δὲ ἐξ ἡμῶν (col. 68 C, 109 D, 112 B-C, 113 A), Бог сакајќи да го утврди мирот во светот го „приопштил кон Себе родот (genos) на Бугарите, го поврза во братство со ромејскиот род (genos)“ (col. 69 A) „едни од вашиот род (genos), други од нашиот“ (col. 69 B); „цел народ против цел народ“ (ἄλλ’ ἔθνος ὅλον πρὸς ὅλον ἔθνος col. 99 D); „бугарскиот и ромејскиот род“ (col. 105 D).

¹⁰⁰ Migne, PG, CXI, 64 A. Сепак суперлативите на патријархот имале за цел и да го одоброволат Симеон, така што би требало да се примат со извесна резерва. Во други писма патријархот знае да зборува и за „омразениот на Бога бугарски народ“ (види Станковић, *Путовања...*, 32, бел. 3). Слично и Роман Лакапин знае да му каже на Симеон дека е на чело на народ жеден за крв и туѓ (ГИБИ 4, 307), сепак позитивните квалификации се далеку пораспространети.

Бугарија за „единствениот христијански лаос, односно Ромеите и Бугарите“,¹⁰¹ а Роман Лакапин ќе му напише на Симеон (925 г.) за „лаосот на нас двајцата“ (Ἦνα τί ἀμφοτέρων ἡμῶν ὁ λαός).¹⁰²

Во Словото за мирот со Бугарите судирот меѓу двете полиетнички заедници се определува како конфликт меѓу: „не другородци против другоплемењаци, ниту другојазични против другојазични (μὴ ἀλλογενεῖς ἀλλοφύλοις μηδὲ ἀλλογλῶσσοις ἀλλόγλωσσοι), но синови против татковци и браќа против браќа и татковци против синови“; „ројбата се отуѓи од родителот, го отфрли од една страна таткото а, од друга, го отфрли духот – којшто е залогот на синовноста“. Особено силно е тоа изразено во сликата на Ромеи и Бугари како древниот Израил: „сега ние слично на Израил станавме Јуда и Ефрем, го поделивме меѓу себе имотот и ние, кои бевме пријатели и ближни, станавме по непомирливи од непомирливи непријатели“; а заклучувањето на мирот: „распрснатиот Израил го обнови“, „Ерусалим и Самарија – пријатели“. ¹⁰³ Така Ромеите и Бугарите се јавуваат како единствениот Божји народ поделен во две царства. Тие не се разликуваат по јазик, ниту пак се туѓи по потекло и етничка припадност едни на други (веројатно како две мултиетнички и мултијазични заедници). Продолжувачот на Теофан му го припишува тоа сфаќање уште на Борис (и секако го изразува своето сфаќање), а имено дека Бугарите и Ромеите „веќе претставувале едно цело, а не две.“¹⁰⁴

Ниту тајфуноот на Симеоновите војни не успеал да го уништи таквото гледање спрема Бугарија. А можеби Симеоновите претензии се јавиле како резултат токму на тоа убедување? Ако двете политии се еден народ зошто бугарскиот владетел да не стане ромејски василевс? Зошто двата дела на Божјиот народ да не се обединат? И тоа прашање било дискутирано во современите извори. Симеон ја претставувал целта на своите барања кон византиската круна меѓу другото и како „обединување“, кое според Лакапин всушност било „не обединување, туку раскинување“. ¹⁰⁵ Симеон сметал дека крунисувањето на Роман Лакапин е незаконско бидејќи е тој туѓинец, што претпоставува дека себе си не се сметал за таков. ¹⁰⁶ Конфликтот ќе стави ограничување пред можните претензии на бугарските владетели за византискиот престол, формулирано во правилото „не е дозволено неромеј да владее со Ромеите“. ¹⁰⁷ За да можат да бидат василевси на Ромеите Бугарите прво треба да станат Ромеи – односно поданици на василевсот. Таквите погледи веројатно имале свое влијание при „враќањето“ на политичката целост на поделениот „Израил“ во 972 г.

¹⁰¹ Migne PG, CXI, col. 89 D, τὸν ἕνα μὲν Χριστοῦ λαὸν, Ῥωμαίους φημί καὶ Βουλγάρους.

¹⁰² ГИБИ 4, 312.

¹⁰³ ГИБИ 5, 85, 89, 94, 96 „зи излечи раскинатите делови на вселената и ги доведе кон целост и единство“.

¹⁰⁴ Theophanes Continuatus, 165, ^{1, 2, 8-10}. Таквото гледање ќе постои и во Трновското царство – Веселина Вачкова, *Въображаеми и реални граници в ранносредновековна Европа (III – X)*, Софија, 2001, 187, 190-192.

¹⁰⁵ ГИБИ 4, 302.

¹⁰⁶ *Истото*, 307.

¹⁰⁷ Говор за мирот со Бугарите, ГИБИ 5, 94, εἰ μὴ Ῥωμαῖων Ῥωμαίους ἀπόμωτον.

Прераснувањето на Бугарија во царство и тенденцијата во Византија да се гледа на Бугарија и нејзините жители на начин сличен со оној на кој Ромеите гледале на себе, нашол израз и во неколку други појави.

Првата е прекинувањето Бугарите да се нарекуваат варвари после 927 г. Тие биле условувани така пред и после покрстувањето.¹⁰⁸ Но декларацијата на Теодор Дафнопат во Словото за мирот: „повеќе да не се нарекуваме *Скит* и *Варварин*“,¹⁰⁹ се покажало точно претскажување. По 927 г. генерално намалува и негативизмот спрема Бугарија и Бугарите во византиските извори. Ретко среќаван тој ќе биде поврзан или со паганското минато или со војните на Симеон, но со еден исклучок¹¹⁰ нема да биде насочен спрема сегашноста.¹¹¹ Како слични на Ромеите, често нарекувани *пријатели* и *браќа* Бугарите и не можеле да се третираат негативно и навредливо како варвари.

Поважна и индикативна е појавата во втората половина на X в. на идејата дека поимот Бугари потекнува од епоним – името на предок, основач, по име Булгар. Паралелата со Ромул основачот на градот – држава Рим од кој го добиле името и државата, и самите Ромеи е сосема очигледна. Византиските автори немале на што да се потпрат во тоа свое тврдење – ништо во постарата византиска литература не давала основа за тоа – напротив за постарите византиски автори немало дилема од каде потекнува поимот Бугарија – од името на бугарскиот етнос.¹¹² Но сега Генезиј ќе напише: „предводителот на Бугарите.... *името го добил од својот господар Булгар*“ (ὁ δὲ ἀρχηγὸς Βουλγαρίας... ἀπὸ Βουλγάρου κυρίου ὄνομα).¹¹³ А според Лав Гакон: „Мизите ... по името на Булгар (својот

¹⁰⁸ Во житието на Власиј Аморијски на пример се зборува за „благочестив варварин“ во Бугарија и неговиот „варварски гнев“, а според Слово за мирот со Бугарите Симеон „зборувал многу на варварски“ (*ГИБИ* 5, 15, 16. 95).

¹⁰⁹ *ГИБИ* 5, 89.

¹¹⁰ Станува збор за острата критика на Константин Порфиригенит против женидбата на внуката на Роман Лакапин со царот Петар, која дури ја нарекува „нешто недостојно и недолично за благородната ромејска држава“ и дури „спротивно со каноните и црковната традиција“ која забранува христијани да се женат за нехристијани (Constantine Porphyrogenitus, *De administrando*, 73, 74, & 13,^{142, 143, 167, 168}). Тој, меѓутоа, бил лично мотивиран за таквите непремерени тврдења – бракот на Ирина Лакапина со Петар и нејзините синови во Бугарија се јавувале како потенцијална опасност за македонската династија. Види и Литаврин, *Константин Багрянородный...*, 35, 36.

¹¹¹ Дури Лав Гакон после пропаста на Бугарија ќе стави во устата на Никифор Фока навредливи квалификации спрема Бугарите (Leonis Diaconi, 61,²³ – 62,⁹ ἔθνεϊ παρυστάτω καὶ παρῶ), за кои, меѓутоа, не знаеме колку се реални, а колку изразуваат негативен однос на авторот од времето на конфликтот со комитопулите.

¹¹² Тоа го наоѓаме кај Теофани и Никифор. Уште подиректен е Анастасиј Библиотекар: „која земја се нарекува Бугарија по името на овие Бугари“. *Liber pontificalis, Historia de vitis Rmanorum pontificum*, J.-P. Migne, *PL*, CXXVIII, Parisii 1880, col. 1393 & 636,⁶ Личност со име еднакво на етнонимот Бугари во византиските извори не е забележано. Таква наоѓаме кај Анастасиј Библиотекар, но не како епоним. Тој пишува за двајца бугарски рексови Vulger scilicet et Drogo, под 558 г., Anastasii Bibiotecari, 140,¹⁰⁻¹².

¹¹³ Iosephi Genesisii, 61,⁹¹⁻⁹³.

племенски водач) ја нарекле областа Бугарија (Μουσούς ...ὁμωνύμως δὲ τὴν χώραν ἀπὸ Βουλγάρου (τῶν σφῶν φυλάρχου) Βουλγαρίαν καλέσαι).¹¹⁴

И во двата случаи има јасно изразено сфаќање за турско етничко потекло на владетелот или на „Мизите“, но паралелно со тоа и преосмислување на самиот поим Бугари. Поранешниот етноним добива неетничко толкување соодветно за името на една империја, се издвојува од етносот и се употребува како политоним од типот на „Ромеи“. Една преодна фаза во која се знае дека Бугарите се турски народ, но пак „Бугари“ е веќе и имперска припадност. Оваа еволуција е природна последица од промените во самата Бугарија која започнала да се преосмислува и преуредува себе си следејќи го византискиот модел.

Основната промена што ја одбележуваат византиските автори во X в. во однос на Бугарите (било во етничката било во етатичката смисла на поимот) не се однесува на нивна етничка трансформација. Напротив, како што веќе видовме, до крајот на X в. е зачувана јасна претстава за турското етничко потекло на Бугарите и за мултиетничноста на населението на Бугарија. Промената што ја забележуваат византиските автори е во друга насока, а имено во приближување на Бугарите кон Ромеите, преку покрстувањето и прераснувањето во царство. Особено добро тоа е искажано кај Јоан Каменијат: „откако преку купелот на божественото крштење скитскиот етнос се уподоби на христијанскиот лаос и млекото на благочестието се подели порамно меѓу двата коинона“. ¹¹⁵ Во истиот дух се искажува Лав Филозоф: „Унгарците се разликуваат од Бугарите само по тоа, што последните ја имаат примено верата на христијаните и малку се имаат приближено кон ромејските обичаи, загубувајќи заедно со безверието и дивотијата и скитничкиот начин на живот“, ¹¹⁶ а на истото мислење биле и Унгарците.¹¹⁷ Дека Бугарите имале „обичаи на чергари и номади“ кои ги заборавиле откако се покрстиле, се тврди и во Слово за мирот со Бугарите.¹¹⁸ Лав Филозоф одбива да дава совети како да се војува против Бугарите зашто тие се јавуваат браќа на Ромеите и војната со нив е против Бога, а изгледа истото го мотивира и Константин Порфирогенит, кој избегнува да зборува директно за Бугарите во *За управувањето со империјата*.¹¹⁹

¹¹⁴ Leonis Diaconi, 103, ¹⁸⁻²³.

¹¹⁵ Caminiatae, p. 10, & 9,⁵⁸⁻⁶⁰ *Две византиски хроники*, 165, Овде алузијата со општото млеко подразбира и општа мајка или дојка.

¹¹⁶ *The Taktika...*, 458, ^{295 – 298}.

¹¹⁷ Од содржаното во Анонимен опис на народите на Северот (кр. IX в.) базиран на информации од Унгарците дунавските Бугари – Нандор се помногубројни од Унгарците, но послаби, христијани се и се вбројуваат меѓу Румијците, но не се јавуваат Сакалиба (Мишин, *Сакалиба...*, 56, 59, 60).

¹¹⁸ ГИБИ 5, 93, „Така беше некогаш нашата држава, а заедно со неа цутеше и државата на Бугарите. И зошто да не? Тие исто беа посинети од нашиот Бог и, откако ги заборавија обичаите на чергари и скитници го имаа примено благовестието на благодата.“ Божилев, *Цар Симеон Велики*, 250, 251.

¹¹⁹ *The Taktika*, 454, 455, ²²⁷⁻²³². Според Литаврин, *Константин Багрянородниј...*, 35, 36 отсуството на информации за Бугарите кај Константин Порфирогенит се должи на тоа што на нивната династија се гледало како на роднини на Лакапини и опасност за

Гледањето на населението во Бугарија на начин сличен со она во Византија било поврзано не толку со идеализирањето,¹²⁰ колку со третирањето на Бугарија како царство (империја), водена од василевс не само признат од Византија, но и роднина на династијата во Константинопол. Но, од важност била и реалната моќ на Бугарија. „Братот“ на ромејскиот василевс - Симеон, го заменил „синот“ на василевсот – Петар. Падот на Лакапините и слабењето на Бугарија наспроти византиското засилување ќе влијаат негативно и на односот спрема Бугарија во византиските извори.

Во X в. во Византија се набљудува еволуција во сфаќањата и на населението на соседна Бугарија започнува да се гледа како на заедница слична на ромејската и дури како на дел од една политички разделена целина со Ромеите. Поимот Бугари се употребува во две значења: како етноним – за етничките Бугари во Добруца и за произлезената од нив елита и како политоним за сите жители на државата. Политичката употреба се зацврстува со централизацијата на Бугарија во втората четврт на IX в. која довела до општо именување на поданиците со политонимот „Бугари“. Во византиската перцепција термилошко именување на сите поданици како Бугари не било поврзано со идеја за етничко единство на населението,¹²¹ напротив, за нив Бугарија е мултиетничка земја. Во етничка смисла за византиските автори барем до крајот на X в.¹²² Бугарите се турски¹²³ не словенски етнос, и живеат на само дел од територијата на мултиетничката држава. Еволуцијата во претставите на Ромеите за „Бугарите“ ќе биде поврзана со христијанизацијата и прераснувањето на Бугарија во царство, а не со етнички промени, за какви во византиските (а и останатите) извори нема податоци. Единствената промена што византиските автори од X в. ја забележале кај Бугарите не била етничка (словенизација, создавање нов народ и сл.) туку

македонската династија. Тоа не ја објаснува истата постапка кај Лав VI. Таквиот однос не се должи едноставно на примањето на христијанството зашто и двајцата императори даваат информација како да се постапува со други христијани.

¹²⁰ Ромеите секако не би можеле да го третираат бугарското царство како рамно на нив во вистинска смисла. Никола Мистик ќе зборува дека на земјата постојат само две вистински држави – на Ромеите и на Сарацените, кои се над сите (Види Станковиќ, *Путовања...*, 32, бел. 3).

¹²¹ Како што тоа понекогаш погрешно се интерпретира. Види Fine, *The early medieval Balkans*, 128-129, Ангелов, *Образоването...*, 321.

¹²² А ако се земе предвид дека барем дел од Монемвасиската хроника потекнува од крајот на XI в. тогаш последното идентификување на Бугарите со турски народи (Авари и Хуни) може да биде и од XI в.

¹²³ Големиот број примери посочени во овој текст за зачувана идеја за посебен бугарски етнитет и специфични етнички белези на Бугарите бара ревидирање на постоечкото мислење за исчезнување на Бугарите како специфичен етнос во X в. што е базирано на погрешни интерпретации и неточни тврдења (спореди на пример: „no signs of Bulgar identity are found in tenth-century sources“ кај Fine, *The early medieval Balkans...*, 164).

културна: нивното приближување и поголема сличност со Ромеите. Така Бугарија од хетерогена обединета од христијанството заедница (којнон), слична на лаосот Божји, по земањето на царската титула ќе започне да се нарекува лаос, да се сфаќа и како надетнички¹²⁴ империски тип општество слично со Византија.¹²⁵ Еволуција во перцепциите од *мултиетничка политика* кон *надетничка василија*. Еволуцијата во употребата на поимот Бугари во X в. во Византија од етнички (турски) кон надетнички, а не кон ново етничко значење. Во најкрајна форма на жителите на Бугарија ќе се гледа како на дел од единствениот Божји народ со Ромеите, а на Бугарија како на второто царство на Божјиот народ; Византија и Бугарија се Јуда и Ефрем, а Ромеи и Бугари – Израилот Божји.¹²⁶

¹²⁴ Сличен поим – веќе е користен кај Дјорфи, *Заселване...*, 4, 5), кој точно посочува дека „*Заедниците, кои вклучувале повеќе племиња, по неопходност биле хетерогени формации со наднационални институции*“. Сличен поим користат за Бугарија: Др. Петров (Към общата теория на митологичното поле (един опит за реконструирани на българският християнски пантеон и родословна легенда), *Литературна мисъл*, 8, 1991, 146, 147) и Цветелин Степанов (*Власт и авторитет...*, 120). Попов зборува за „наднационален“ бугарски модел – пандан на византискиот, кој го разбира како наднационален културен идентитет слично на именувањето на сите православни како „Грци“. Претпочитам *надетнички* поради несоодветноста на поимот „национален“ за раниот среден век.

¹²⁵ А. Лероа – Молинген, Синовите на Петар Бугарски и комитопулите, *Илјада години од востанието на комитопулите и создавањето на Самуиловата држава*, ИНИ, Скопје 1971, 70, Срђан Пириватрић, *Самошлова држава, Обим и карактер*, Београд 1997, 147, Biliarsky, *Word and power...*, 193 по покрстувањето „*The Bulgarian state ceased to be the “barbarian” state of the conquering tribe of Bulgars and eventually turned into a Christian state of an imperial type modelled after the Eastern Roman Empire.*“ Види и Радослава Станкова, Топоси за изобразување на владетеля светец и светеца войн в јужнославјанската книжнина от XIII в., *Slověne = Slověne. International Journal of Slavic Studies*, Vol. 2, No. 1, Moscow, 2013, 125.

¹²⁶ Или како добро се изразува Никола Мистик „*Господ жали за загнувањето на Неговиот народ (Негов народ сме и ние и вие)*“, Петър Ангелов, *България...*, 94.

УДК 94(495.02:450.341)“1081/1085”

УЛОГАТА НА ВЕНЕЦИЈА ВО ПРВИОТ ВИЗАНТИСКО-НОРМАНСКИ СУДИР НА БАЛКАНОТ (1081 – 1085)

Петар Стевковски

Асистент-истражувач во Институтот за општествени и хуманистички истражувања
при Универзитетот „Евро-Балкан“ – Скопје.

Abstract

This paper aims to present the role of Venice in the first Byzantine – Norman war (1081–1085) during the reign of Alexios I Komnenos. According to specific military and political conditions at the end of eleventh century in Byzantium, young emperor was powerless to solve the problem with the Norman raids inland the Balkans without foreign aid. Using diplomatic methods, bribes and other promises, Alexios I Komnenos managed to convince the venetian doge, to take part in the Byzantine - Norman war, and to fight on side of Byzantine empire.

Venice played one of the key roles in the sea battles against the Normans. As a successful guardians of the Adriatic sea in direction to stop possible reinforcements in the future, and the victories against the Normans in the sea battles, Venetian fleet has created the necessary conditions for the emperor to gain victory over the Normans inland the Balkan peninsula. Alexios I Komenos maintained his goal and stopped the Normans raids in the Byzantine territories. On the other hand, all guaranteed privileges for Venetian merchants in Byzantine territories according to the agreement, left strong long term consequences for the Byzantine economy.

Keywords: Alexios I Komnenos, Venice, Normans, Sea battle.

Политичката криза со која била зафатена византиската империја во текот на XI век, завршила во 1081 г. кога новиот император, Алексиј I Комнен ја преземал власта во Византија. Притоа, преку административните реформи кои ги спровел, Алексиј I успеал да наметне своја политика во водењето на државата, која му овозможила да ја зацврсти сопствената позиција на престолот, и да стави крај на политичката криза со која била зафатена Византија по смртта на Василиј II во 1025 г. Сепак, административните промени и крајот на политичката криза, не значеле и крај за проблемите со кои се соочувала Византија. Многу брзо откако императорот Алексиј I Комнен го преземал скиптарот во 1081 г. се соочил со нов воен предизвик

на Балканот, предизвикан од Норманите, предводени од Роберт Гвискард.¹ Воените планови на Норманите за освојување на територии на Балканот, се засновале на почетно освојување на градот Драч, кој, според П. Стефенсон, имал огромно значење за Византија на Балканот, односно веднаш по градот Тесалоника, бил вториот најзначаен град за византиската империја на Балканот.²

¹ Во врска со амбициите и намерите на Роберт Гвискард, Анна Комнена, *Алексиадаа*, прев. Я. Н. Любарскогo, Санкт-Петербург 1996, 79, го дава следниот извештај: „Роберт, выйдя из безвестности стал, знаменитым человеком, собрал вокруг себя большое войско, замыслил сделаться ромейским самодержцем и стал изобретать благовидные предлоги, чтобы поссориться с ромеями и начать войну против них.“ Оттука станува јасно дека намерата на норманскиот владетел, била да стигне до византиската круна отпочнувајќи воени операции на Балканот. Истражувачите кои го третираат проблемот од перспектива на Норманите, нудат поинакви аргументи за мотивот на Роберт Гвискард да започне воен поход на Балканот. Според Marjorie Chibnall, *The Normans*, Oxford 2006, 80, освојувањето територии на Балканот, на Роберт Гвискард требало да му овозможи сигурна заштита на поседите во Италија. Во својата најнова публикација Georgios Theotokis, *The Norman Campaigns in the Balkans, 1081 – 1108 AD*, Woodbridge 2014, 140-143, не го оспорува извештајот на Ана Комнена, но додава и уште неколку фактори кои влијаеле врз одлуката на Гвискард за отпочнување на воена кампања на Балканот. Меѓу другото Теотокис, нагласува дека со освојување поседи на спротивниот брег на Јадранот, норманскиот владетел требало да ја скрати можноста за византиско мешање во внатрешните работи на Нормандија преку поддршка на востанија. Понатаму, преку освојување на нови територии, тој требало да го зацврсти сопствениот авторитет кај останатите благородници, но и да ја задоволи нивната потреба од нови земјишни површини, со оглед на тоа што сите нормански противници на југот на Италија веќе биле поразени. И конечно, преку освојување на нови територии на Балканот, Роберт Гвискард сакал да обезбеди сигурна иднина и круна за својот син Боемунд Тарентски.

² Paul Stephenson, *Byzantium's Balkan Frontier*, Cambridge 2000, 160. Имајќи предвид дека градот Драч претставувал најистуреното пристаниште на западната византиска граница, како и тоа дека претставувал почетна точка на патниот правец *Via Egnatia*, и овозможувал лесен пристап кон империјалните територии во внатрешноста на Балканот, може да се заклучи дека ставот на Стефенсон е исправен, дотолку повеќе ако се земат предвид и ставовите на другите истражувачи. Така во однос на значењето на градот Драч за надворешната политика, John V.A. Fine, *The Early Medieval Balkans*, Ann Arbor 1991, 281, наведува дека токму од Драч било испратено византиското засилување во Италија, при норманската опсада на Бари во 1071 г. Според тоа, може да се заклучи и дека градот Драч, претставувал и место од каде Византија би можела да започне нова офанзива за повторно освојување на изгубените територии во јужна Италија. Значењето на градот Драч во однос на внатрешната политика на Византија, има дополнителна димензија. Неговото освојување им овозможувало на Норманите истурена база за понатамошно напредување кон срцевината на византиската империја, што отворало можност за освојување на територии во јужна и западна Македонија, како и во Епир и Тесалија. Michael Angold, *The Byzantine Empire 1025 – 1204. A political history*, New York 1997, 130, оценува дека ваквиот развој на настаните би бил погубен за Византија, бидејќи на посочениот простор, административниот систем сè уште бил ефикасен и со губењето на конкретните територии, би биле изгубени значајни приходи за византиската империја.

Имајќи ги предвид империјалните граници во моментот на почетокот на норманската инвазија на Балканот во 1081 г. станува јасно дека во новата констелација, Балканот го претставувал јадрото на Византија, притоа градот Драч имал клучна улога во зачувувањето на византиските владенија на Балканот. Оттука сериозниот однос на младиот император кон новиот империјален непријател, не претставува никакво изненадување. Алексиј I ги презел сите неопходни воени мерки и целосно го насочил својот фокус кон западниот фронт кој бил под закана на Норманите, и покрај тоа што опасностите од надворешниот воен фактор демнеле од сите страни.³ Меѓутоа ресурсите со кои располагал младиот император Алексиј I Комнен, биле ограничени и недоволни за да се спречи напредувањето на непријателот. Ваквата констатација, особено доаѓа до израз кога станува збор за поморската сила на Византија во дадениот момент. Имено, и покрај доказите за постоење на одреди кои биле дел од моќната византиска морнарица околу Тракија и Мала Азија на крајот од седумдесетите години на XI век, со доаѓањето на власт на Алексиј I Комнен, византиската флота практично целосно исчезнала и на неа не можело да се смета за далечни и тешки експедиции.⁴

За да го запре продорот на Норманите на Балканот, и да ги спречи нивните идни засилувања од Италија, на Алексиј I му била неопходна моќна морнарица со чија помош требало да обезбеди контрола над Јадранското Море, односно да извојува победа во поморските битки со Норманите. Со оглед на тоа дека во моментот Византија не располагала со неопходната флота, Алексиј I со помош на дипломатски активности, успеал да ги обезбеди услугите на исклучително моќната венецијанска флота. Содржината на *Алексијадата*, детално го открива начинот на кој Алексиј I успеал да ја придобие Венеција како воен сојузник. Имено, императорот упатил барање до Венецијанците веднаш да се вклучат во византиско-норманскиот судир во поморска битка против Норманите, и притоа за возврат им понудил извесни привилегии во моментот и ветувања за во иднина, независно од исходот на битката.⁵ Дадените ветувања, кои требало да бидат исполнети во моментот, се однеувале на одреден материјален надомест за ангажманот на Венеција во битката. Остатокот од ветувањата кои се однесувале за во иднина, всушност, биле мноштво трговски привилегии кои Венецијанците требало да ги добијат. Понатаму, како што известува византиската принцеза, императорот издал и хрисобул со кој гарантирал дека ќе ги исполни дадените ветувања кон Венецијанците.⁶ Поморската битка помеѓу венецијанската и норманската флота во 1081 г. завршила со победа на Венеција. Неколку денови подоцна, императорот го испочитувал дадениот збор и согласно претходниот договор ја исплатил

³ Анна Комнина, *Алексиада...*, 134, известува дека императорот го испратил Георги Палеолог во Драч, каде што тој требало да ја преземе улогата на нов предводник на градот. Освен тоа Алексиј I го засилил военото присуство во градот Драч, на сметка на источниот византиски фронт, и со сите сили се обидува да ја задржи лојалноста на локалното население.

⁴ John H. Pryor and Elizabeth M. Jeffreys, *The Age of ΔΡΟΜΩΝ, The Byzantine Navy ca 500 – 1204*, Leiden 2006, 86-87.

⁵ Анна Комнина, *Алексиада...*, 142.

⁶ *Истото*.

наградата ветена кон венецискиот дужд и нему потчинетите архонти.⁷ Според Н. Икономидес даночното ослободување кое Венецијанците го добиле во рамки на Византија, вклучително и во Константинопол како најголем пазар во дадениот момент, ги поставило –Венецијанците во повластена позиција во однос на своите византиски колеги. Освен даночните ослободувања, Венецијанците добиле свои стоваришта, пристаништа и право да отвораат свои дукани во Константинопол. Сето тоа значело почеток во воведувањето на слободна трговија во византиската престолнина.⁸ Во таа смисла, и М. Каплан го нагласува целосното даночно ослободување кое Венецијанците го добиле во 1082 г. заради нивната помош во борбата против Норманите.⁹

Со ангажманот на Венеција во војната, и нејзината победа во поморската битка против Норманите, Алексиј I успеал да го спречи лесниот продор на Норманите на Балканот, и да обезбеди контрола на Јадранот, преку контролата која ја воспоставила венецијанската флота помогната од византијците. На тој начин младиот византиски император, успеал максимално да го амортизира ударот од првиот нормански налет, но подоцна се покажало дека всушност договорот за воен сојуз со Венеција, имал мошне штетни последици за Византија. Во тој правец, Г. Острогорски, исправно забележал дека со помош на трговските привилегии и даночните олеснувања во рамки на византиската империја, Венеција станала нов трговски Хегемон на Исток. Истовремено, империјалниот економски систем целосно бил разнишан како последица на договорот, и понатаму во голема мера зависел од економските активности на Венеција.¹⁰ Оттука може да се заклучи дека Алексиј I, првично успеал да ја оствари зацртаната цел и ги ограничил можностите на Норманите за лесно и брзо напредување кон внатрешноста на Балканот. Сепак склучениот договор за воен сојуз со Венеција, подоцна негативно се одразил врз византиската економија.

Подлабоката анализа на дипломатските односи помеѓу Византија и Венеција, открива дека интересот на Венеција за вклучување во првиот византиско-нормански судир на Балканот, не бил само од финансиски карактер. Имено, речиси еден век порано, уште за време на владеењето на Василиј II, постоел сличен договор помеѓу двете средновековни држави. Согласно договорот склучен во 992 г. венециската флота била ставена на располагање на византиската империја за полесна комуникација со нејзините територијални поседи во јужна Италија, притоа, за возврат, договорот за Венеција обезбедил слободен пристап до источниот и јужниот дел на Медитеранот.¹¹ Овој договор бил во сила, сè до ликвидирањето на Самуиловото царство, односно неговото анектирање во рамки на Византија во 1018 г. Заради географската

⁷ *Истото*, 144.

⁸ Никос Икономидес, „Пословни човек“, *Византинци*, (уред. Гуљелмо Кавало), Београд 2006, 206. Сличен став во однос на истото прашање има и Жан-Клод Шене „Привреда, друштво и порески систем (од 8. до 13. века)“, *Византија, Историја и Цивилизација*, (Жан-Клод Шене и Бернар Флизен), Београд 2010, 151, кој нагласува дека просторот кој им бил отстапен на користење на Венецијанците, се наоѓал во најпрометното пристаниште „Златен Рог“.

⁹ Мишел Каплан, *Византија*, Београд 2008, 133.

¹⁰ Георгије Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1947, 175.

¹¹ Vera Von Falkenhausen, “Between two empires: Byzantine Italy in the reign of Basil II,” *Byzantium in the year 1000*, (ed. Paul Magdalino), Leiden 2003, 135.

местоположба на Венеција, на крајниот североисток на Апенинскиот полуостров, како и заради новата гранична линија на Византија на Балканскиот полуостров, Венеција целосно го изгубила својот интерес за соработка со византиската империја. Во дадената констелација, Венеција немала интерес од мокна Византија под чија контрола биле двата спротиставени брегови на влезот од Јадранот.¹² Со норманскиот напад над Византија, за Венеција постоела можност повторно да се соочи со истиот проблем како и во 1018 г. Единствената разлика за Венецијанците во 1081 г. од претходниот пат, била во потенцијалните противници – Норманите, кои несомнено биле способни да држат цврста контрола над протокот, доколку под своја контрола ги имале и двата спротивни брегови. Оттука, може да се изведе заклучокот дека освен финансискиот надоместок, почестите и трговските привилегии, за кои известува Ана Комнена, дополнителен мотив за Венеција за вклучување во војната бил и слободниот пристап на влезот во Јадранот.

Во текот на 1083 и 1084 г. Алексиј I успеал да извојува победи во неколку судири со Норманите, и речиси целосно ги протерал од Балканот по извојуваните победи кај Лариса, Костур, Полог и Скопје.¹³ П. Стефенсон нагласува дека извојуваната победа во оваа војна, била силно условена од помошта на Венецијанците за контролата на Јадранско Море.¹⁴ Како последица на силните стражи над Јадранот, спроведени од Венеција, византискиот император бил сигурен дека Норманите нема да добијат помош од нивната матична земја во Италија, и на тој начин успеал полесно да се справи со норманските трупи кои веќе биле на Балканот. Сепак, тоа не значело и целосен крај на проблемите предизвикувани од Норманите, за време на неговото владеење, бидејќи есента 1084 г. Роберт Гвискард повторно се вратил на Балканот со нови сили. Поучен од претходниот пат, Алексиј I итно воено се мобилизирал. На

¹² *Истото*, 159.

¹³ Откако го освоиле градот Драч, Норманските освојувачи, се упатиле во нов поход кон византиските територии. Кон крајот на 1082 г. и во текот на 1083 г. тие успеале да воспостават сопствена управа врз неколку значајни градски центри во внатрешноста на Балканот, меѓу кои Охрид, двата Полога, Скопје, Меглен, Пелагонија, Трикала и Костур. Пресвртот во војната се случил при опсадата на градот Лариса во 1083 г. кога предводникот на градот, Лав Кефала, успеал да издржи шест месечна опсада и притоа целосно да ја задржи внатрешната контрола на градот, и да одолее на нападите на противниците. По вклучувањето на империјалната армија предводена од Алексиј I во битката, и применетата нова тактика со поставување заседи од негова страна, Норманите биле принудени да се повлечат кон Трикала и Костур. Со ваквата констатација е согласна цела група истражувачи меѓу кои: Ralph Bailey Yewdale, *Bohemund I, The prince of Antioch*, Princeton 1917, 22; Милан Бошкоски, *Македонија во XI и XII век (надворешни упади на територијата на Македонија)*, Скопје 1997, 85; Маја Ангеловска-Панова, „Македонија за време на византиско-норманската војна 1081–1085“, *Македонската Историска Наука – Достигнувања и Проблеми*, (уред. Крсте Битовски), Скопје 2000, 43; Paul Stephenson, *Byzantium's Balkan...*, 172; Georgios Theotokis, *The Norman Campaigns...*, 175. Понатаму, иницијативата во војната преминала на страна на Византија, по што следувала битката за Костур на самиот крај од 1083 г. и постепено протерување на Норманите од Балканот по пат на воен притисок на јужните делови на Балканот, односно преку поткуп и внесување раздор во нивните редови на северните делови од полуостровот.

¹⁴ Paul Stephenson, *Byzantium's Balkan...*, 171.

дипломатски пат тој успеал да издејствува сојуз со Венецијанците со ветувања за исплата на трошокот за ангажманот на нивната флота, зголемен неколкукратно.¹⁵ Согласно извештајот на Ана Комнена, норманските сили по извршениот напад, кон крајот на 1084 г. брзо и лесно ги освоиле Валона, Бутринт и островот Крф. Венецијанската флота која се борела на страната на Византија, претрпела тежок пораз и огромни загуби, и покрај тоа што првично Венецијанците ја имале иницијативата и успеале да го поразат Роберт Гвискард.¹⁶

По претрпениот пораз во поморската битка одиграна на крајот од 1084 г. Венеција набрзо организираше нова флота, и со поголеми сили се вклучила во византиско-норманскиот конфликт. Венецијанците излегле како големи победници од новата поморска битка која се случила пролетта 1085 г. кај Бутринт. Од содржината на *Алексијадата*, дознаваме дека по извојуваната победа, Венеција и нејзиниот дужд добиле големи почести, трговски привилегии и даночни олеснувања, но и голема сума пари како надомест за поддршката во војната.¹⁷ Доживеаните тешки порази на море и на копно, ги принудиле Норманите да се повлечат кон островот Кефалонија во Јонско Море, од каде во 1085 г. целосно се повлекле од Балканот заради ненадејната смрт на Роберт Гвискард и граѓанската војна која избила во Италија.

Веднаш по преземањето на власта во 1081 г. императорот Алексиј I Комнен се соочил со нова опасност на Балканот предизвикана од Норманите, чијашто цел била освојување на византиските територии и круна. Соочен со новиот воен предизвик на Балканот, во услови на недоволно консолидирана власт, но и немоќ да се справи со Норманите самостојно, Алексиј I по дипломатски пат успеал да ја придобие Венеција за сојузник. Потребата од коалицирањето со Венеција, била дотолку поголема, доколку се има предвид фактот дека во дадениот момент Византија не располагала со моќна флота која ѝ била неопходна за да се заштити од норманската инвазија на Балканот. Венецијанската флота била ставена на располагање за потребите на првиот византиско-нормански судир (1081–1085), откако императорот се обврзал дека ќе го исплати трошокот за ангажманот на флотата, и дека ќе им додели разни почести и огромни трговски привилегии на Венецијанците. Погледнато од перспектива на Венеција, мотивот за вклучување во конфликтот помеѓу Византија и Норманите, бил и непречен пристап до водите на Медитеранот. Ангажманот на Венеција во првиот византиско-нормански судир, одиграл клучна улога и краткорочно целосно ја постигнал целта на Алексиј I. Со помош на остварените победи на Венецијанската флота во поморските битки со Норманите, и обезбедената стража над преминот преку Јадранско Море, младиот византиски император ги спречил потенцијалните засилувања на Норманите од Италија, и успеал повторно да воспостави византиска доминација над Балканот. Од друга страна, гарантираните трговски привилегии согласно договорот помеѓу двете држави, овозможиле јакнење на позицијата на Венеција на долг рок и постепено преземање на приматот трговски хегемон на Медитеранот, што во иднина претставувало извор на дополнителни проблеми за Византија.

¹⁵ Анна Комнина, *Алексијада...*, 182.

¹⁶ *Истото*, 182-183.

¹⁷ *Истото*, 184.

УДК 94(497.2)''1903''

BULGARIA, FOR OR AGAINST THE ILINDEN UPRISING¹*Vančo Ćorgiev*

Full Professor at the History Department of the Faculty of Philosophy at the Ss. Cyril and Methodius University in Skopje

Апстракт

Кон крајот на XIX и почетокот на XX век, Бугарија за реализација на својата македонска политика, иницирала востанички дејствија во Македонија. Во тој контекст двапати (во 1895 и 1902 година), таа го искористила ВМК, кој претставувал организација на македонските емигранти во Бугарија. Од друга страна, кон крајот на 1902 и почетокот на 1903 година, Бугарија, ветувајќи помош, индиректно ја потхранила идејата за востание во Македонија под водство на Тајната македоно-одринска револуционерна организација (ТМОРО), која подолго време, самостојно, морално и материјално се подготвувала за востание. Поради својата македонска политика, Бугарија во 1903 година се соочила со опасност од војна со Османлиската Империја. За избегнување на таквата опасност и враќање на довербата кон Османлиите, Бугарија, најпрво, го забранила опстојувањето на ВМК, а потоа презела чекори за да ја убеди ТМОРО да се откаже од сопствената одлука за востание. Најпосле, откако тоа не успеало, Бугарија повеле директни преговори со Османлиска Империја, притоа, нудејќи ѝ договор за сојуз и пријателство, а како причини за востаничкото движење во Македонија ги посочила ослободителните тенденции на Македонците и слабостите на османлискиот систем.

Клучни зборови: Бугарија, Македонија, Илинденско востание, ТМОРО, 1903.

The Macedonian issue monopolized the foreign policy of the Principality of Bulgaria towards the end of the XIX and the beginning of the XX century. All of the Bulgarian governments, as well as the Prince Regnant, Ferdinand, strove to bring about unification of Macedonia with Bulgaria, and accordingly, all Bulgarian political factors had a single strategic objective. Various differences existed only in terms of the means to achieve this, the methods and tactics that were favoured and made use of. These differences are noticeable from one government to another, from the

¹ Статијата е објавена на македонски јазик под наслов „Бугарија, за ‘ или ‘против‘ одлуката за востание во Македонија во 1903 година“ во *Зборник на трудови* на Заводот за заштита на спомениците на културата и музеј, Струмица, 2014, 221-231.

government and the Prince Regnant, the coalition partners in the government, the governing and the opposing parties. Some favoured political-diplomatic activity, others – propaganda, others, yet, militarism. Often, all of these were combined and used together. The Macedonian issue in Bulgaria was exploited both as an instrument in the internal, as well as the external politics, while the means to bring this about varied.

Bulgaria often made use of the Macedonian revolutionary movement in order to bring the Macedonian issue to the forefront, at which time the two most well-known Macedonian organizations that were used were: the Supreme Macedonian Committee (SMC), with headquarters in Sofia, and the Secret Macedonian-Adrianopolitan Revolutionary Organization (SMARO), with headquarters in Thessalonica. The Bulgarian political subjects made constant attempts to control and direct the Macedonian movement in accordance with their interests, and the influence they exerted was much more obvious upon the SMC than the SMARO, which strove to maintain its independence in terms of decision-making and operating.

The first instance where the patriotic feelings of the Macedonian emigrants in Bulgaria became the object of manipulation occurred in the summer of 1895. At this time, the SMC, having obtained discretionary support from official Bulgaria, attempted to provoke an “uprising” in northeast Macedonia. The Bulgarian encouragement of this “uprising provocation” had a specific political background, namely, to gain international recognition of the Prince Regnant, Ferdinand, as well as to gain more advantages for the Bulgarian Ecclesiastical and educational propaganda in Macedonia.² Once the first signs indicating that things were moving along in the direction of the Bulgarian endeavours came to light, the authorities in Sofia undertook rigorous measures to quell and contain the Macedonian movement.³ Thus, once Bulgaria, having first initiated the unrests in Macedonia, realized that it would attain its objectives it began to represent itself as a constructive factor in front of the large powers, as well as the Ottoman Empire. In this way, the image that Bulgaria was able to project was that the key to peace and stability in Ottoman Macedonia could be found in Sofia.

Once the Macedonian revolutionary movement started to gain in having obtained the informal support of some government circles, and that of the Prince Regnant, Ferdinand, the SMC, under the leadership of president Stojan Mihajlovski and General Ivan Tsonchev, made another attempt to provoke an uprising in Macedonia. However, due to the opposition put forth by the SMARO, this attempt achieved only partial success, primarily in the northeast regions of Macedonia, bearing the name “the uprising of Gorna Dzhumaya”.⁴ Gjorche Petrov, one of the creators and thinkers of the SMARO, had two reasons why he felt that this “varhovist” (i.e., “supremist”) uprising had been carried out with the blessing from the Bulgarian Prince Regnant and the government. The Prince Regnant planned to make use of the SMC to convey on a diplomatic level the uprising that the SMARO was organizing, while the government saw it as an easy way to gather together all the patriotic factors in order to achieve

² See: Ванчо Ѓорѓиев, *Слобода или смрт, Македонското револуционерно националноослободително движење во Солунскиот вилает (1893-1903)*, Скопје 2003, 181-204.

³ *Националноослободителното движење на македонските и тракийските българи 1878-1944, т. 2*, София 1995, 83-84.

⁴ В. Ѓорѓиев, *Слобода или смрт...*, 400-453.

its political ends.⁵ Regardless of this, politically speaking, the uprising of Gorna Dzhumaya prompted the February reforms.⁶ In fact, these reforms represented an attempt to prevent the Macedonian uprising, which the SMARO had been preparing for both psychologically and financially. On the other hand, the uprising of Gorna Dzhumaya induced repercussions by the Ottoman authorities over the Macedonian Christian population in the vulnerable regions, which led to a wave of refugees fleeing to Bulgaria. The repercussions for the Macedonian revolutionary movement under the leadership of the SMARO were even more serious. Its networks were shaken, the majority of its activists were arrested and sentenced, and a significant amount of arms that the Organisation was illegally in the possession of was discovered and confiscated. On top of everything else, the plans for the internal uprising that the SMARO had long been preparing for were partially compromised.

The propaganda circulated by the SMC that a massive uprising was taking place in Macedonia, did not cause confusion in diplomatic circles. Almost everyone saw that this was a previously set up scenario from abroad, which was neither supported by the Macedonian population, nor by the SMARO. Furthermore, this made it clear that the revolutionary potential in Macedonia had not been depleted. Thus, the Russian representative in Thessalonica Girs, wrote the following in a report dated 7 October (o.s.) 1902: “the movement that has begun ... does not come even close to having the strength that has been ascribed to the Macedonian Committee (SMC, V.G.)”.⁷ The French consul in Thessalonica, L. Steeg, in his report dated 3 December, 1902, wrote: “Today we have managed to learn more about the last uprising attempt and it is clear that it has been instigated by the Committee in Sofia ... (The SMC, V.G.), by speeding up the events, intended to take control of the leadership of the Macedonian national movement. With regards to the Committee, it is clearly Macedonian, whose internal organization remains a mystery, and, bearing completely autonomous tendencies, it opposes the annexationist tendencies of the Committee of Tsonchev. The internal organization did not simply content itself by keeping its distance from the movement, but rather energetically opposed it as a foreign premature venture, cursed to failure”. Steeg noted that “the supporters of the Macedonian revolutionary organization are far more numerous and better organized than those of the Committee in Sofia. It is justified to suppose that when they feel that the time has come to take initiative ... the uprising movement, despite not having great chances of success, will, nevertheless, have serious consequences ... According to some pieces of information, it seems that that Organization has made significant preparations for an uprising in the upcoming spring”.⁸

On the other hand, the Bulgarian diplomatic representatives were also aware of the fact that an uprising provoked from abroad, not having the support of the Macedonian

⁵ *Горче Петров, Спомени. Кореспонденција*, (вовед, редакција и коментар: Љубен Лапе), Скопје 1984, 167.

⁶ *Документи за борбата на македонскиот народ за самостојност и за национална држава, т. 1*, Скопје, 1981, 412-413.

⁷ Симон Дракул, *Македонија меѓу автономијата и дележот, т. 1*, Куманово 1995, 473.

⁸ *Френската Жлта книга по македонскиот въпрос*. (Прѣвел отъ оригинала Д. Ризовъ), София 1903, 35-37.

people, would not achieve much for the Bulgarian policy concerning the Macedonian issue. As such, the Bulgarian diplomatic representative in Belgrade, K. Velichkov, wrote the following on 18 October (o.s.) 1902: "If an uprising is necessary to bring the Macedonian issue to the forefront ... this aim would not be achieved simply through an uprising, which would begin in Macedonia, and would be organized in such a fashion as to encompass the whole country, and over a longer period in order to oppose the enemy powers".⁹ His colleague from Constantinople, I. S. Geshov, in his report dated 25 October (o.s.) 1902, wrote that some of the European diplomatic representatives in Constantinople: "did not miss the event without noting that the results of such an insurgent movement, provoked from abroad, could not have been any different ... The truth is that all of the diplomatic offices of the great powers here (Constantinople, V.G.) have a clear and precise comprehension concerning the strenuous opposition put forth by the Internal Revolutionary Organization of Macedonia against the last insurgent attempts by the Supreme Committee in Sofia; yet, not everyone admits that that is the main reason why the movement did not manage to grow in popularity within the Macedonian population".¹⁰ Geshov summarized that had the "varhovist" uprising been accepted by the Macedonian population and had it received a "local national character" and lasted longer, then the great powers would have forced the Ottoman government to sit at the "green table", where the "uninvited guest: the Macedonian question"¹¹ would have been present.

The uprising of Gorna Dzhumaya, as well as the "varhovist" threat concerning another such adventure in the upcoming spring, in its own way managed to "coax" the decision brought by the Central Committee of the SMARO concerning the uprising in Macedonia in 1903. In the autumn of 1902, when the "varhovist" movement started to subside, the Central Committee of the SMARO and the External Representative Office launched the question regarding initiating the uprising from the inside. Despite the fact that no formal decision had been made, for the CC of the SMARO and the External Representative Office, there were no quandaries. As such, in December 1902, Dr. Hristo Tatarchev, as an external representative, informed the Bulgarian Prime Minister, Stoyan Danev, and the Prince Regnant, Ferdinand, that insurgent acts were "inevitable" in Macedonia in the following year.¹²

Soon afterwards, in January 1903, the CC of the SMARO held a congress where a resolution was passed concerning an uprising in Macedonia.¹³ The then-President of the CC of the SMARO – Ivan Garvanov, advocating the idea of an uprising, noted, amongst everything else, that should the uprising last two weeks, Bulgaria would enter into a war against Turkey.¹⁴ I. Garvanov supported this with a correspondence note

⁹ Христо Силянов, *Освободителните борби на Македонија, т. I*, (фототипно издание), Софија 1983, 183.

¹⁰ *Idem.*

¹¹ *Idem.*

¹² Д-р Христо Татарчев, *Вътрешната македоно-одринска револуционна организација како митологија и реална същност*, Софија 1995, 124-125.

¹³ Ванчо Ѓорѓиев, Солунскиот конгрес на ТМОРО од 1903 година и прашањето за востание, *сп. Историја*, г. 40, бр.1-2, Скопје 2004.

¹⁴ Манол Пандевски, *Македонското ослободително дело во XIX и XX век, т.2*, Скопје 1987, 188.

from the Bulgarian Minister of War, Stefan Paprikov, sent to Boris Sarafov, in which he persistently “begged” him to not miss the opportune moment for an uprising in Macedonia, and that Bulgaria would back him up by proclaiming war against Turkey.¹⁵ The delegate from Bitola, A. Lozanchev, acted in much the same fashion, claiming that he had been authorized by Nedelko Kulushev, the secretary of the Bulgarian trade agency in Thessalonica.¹⁶ This speculation, that Bulgaria would support the uprising in Macedonia by proclaiming war against Turkey, was further passed along by Boris Sarafov at the Congress of Smilevo (May 1903), when a resolution concerning the uprising was adopted in the Revolutionary district of Bitola.¹⁷

Right after the Congress in Thessalonica had ended, Ivan Garvanov and Velko Dumev set off for Sofia in order to elaborate the resolution before the external representatives and the local Macedonian activists who had been sitting regarding this issue.¹⁸ In Sofia, Ivan Garvanov, Hristo Matov and Hristo Tatarchev (the two external representatives), held a meeting with Dimitar Petkov, the Bulgarian Minister of Internal Affairs. He promised that they would receive “moral and financial support for the upcoming uprising, on the condition that they ceased compromising the Principality...”¹⁹

Up to now, the facts indicate that the Bulgarian political factors were able to provoke uprisings in Macedonia from abroad with the help of the SMC on two occasions (in 1895 and in 1902). With the uprising of Gorna Dzhumaya, a resolution had been extracted from the CC of the SMARO for an uprising initiated from the inside. And what is more, the Bulgarian bodies (the Prince Regnant and the Government), were sounded out by certain factions of the SMARO before the resolution for an uprising had been passed, and once passed, were immediately informed. Certain government circles had even gone so far as to promise support, even by having Bulgaria enter into a war against Turkey.

The resolution for the uprising, as well as the hasty preparations made for its realization complicated Bulgaria’s international standing, especially in the eyes of the Ottoman Empire, and particularly since Bulgaria had the burden of the uprising of Gorna Dzhumaya. In such circumstances, once the issue regarding the uprising had been resolved internally, the Bulgarian government, in order to distance itself from all responsibility, undertook measures to present itself in the light of peacekeeper, so as to avoid the threat of a war with Turkey. In that context, on 30 January (o.s.) 1903, the Bulgarian Council of Ministers, presided by the Prince Regnant, Ferdinand, passed a decision to ban the SMC.²⁰ Setting out from the fact that the SMC “is compromising the

¹⁵ Румен Пасков, *Борис Сарафов (1872-1907), Биография*, София 1996, 146-147.

¹⁶ *Idem*, 147.

¹⁷ Ванчо Ѓорѓиев, *Подземната република, Даме Груев и македонското револуционерно движење*, Скопје 2010, 293 f. 110.

¹⁸ *Д-р Христо Татарчев, Спомени, документи и материали*, съставител: Цочо Билярски, София, 1989, 233.

¹⁹ Жеко Попов, Димитар Петков за българската политика по македонския въпрос (1903-1907), *Македонски преглед*, XXI/2, София 1998, 59.

²⁰ *Княжество България и македонският въпрос. Протоколи од конгресите на Върховния Македоно-одрински комитет 1895-1905*, съставител: Цочо Билярски, София 2002, 333.

security of the Principality”, the government decided to: abolish the SMC and its folds in the state, to prosecute its members, and to undertake measures in order to prevent the units from crossing the borders and carrying out their weapons.²¹ The following day, the Prime Minister, S. Danev, informed the diplomatic representatives in Sofia of these measures.²² At this time, S. Danev told the Turkish commissary in Sofia, Ali Ferouk Bey, the following: “These measures serve to reaffirm our loyalty towards the Ottoman Empire”. In addition, Danev continued that Bulgaria had not undertaken, nor did it want to undertake any military preparations, but if the Ottoman Empire continued with their military preparations, then Bulgaria would not simply sit back idly and do nothing.²³

In confirmation of their decision, the Bulgarian authorities closed down the offices of the SMC that very same day, and confiscated all of its correspondence material. At the same time, they arrested Stojan Mihajlovski (the president of the SMC), Ivan Tsonchev (vice-president) and Lieutenant Anastas Yankov (a member).²⁴ These arrests were rather demagogical in nature since the afore-mentioned persons were soon afterwards released. On 8 February (o.s.) 1903, the Bulgarian Ministry of Foreign Affairs forbade all its employees and officials from having any contacts with the SMC, its branches or any of its members, as a result of the fact that it was illegal.²⁵ Following the accusations voiced by the opposition, that banning the SMC was an unconstitutional and illegal move, Prime Minister Danev replied that this had been done in order to protect the interests of the country, as well as to remove all doubts that Bulgaria was the centre breeding the Macedonian discontent.²⁶

However, some of the measures that were taken appear to be more of a farce than an actual political decision. This can be confirmed by the fact that the resolution to ban the SMC and to tighten up border control had been discovered even prior to its adoption, and that all affected sides had been duly informed. Thus, Pere Toshev (renowned leader of the SMARO) informed Nikola Maleshevski on 24 January (o.s.) 1903 that “rigorous measures” would be passed against the Komitadjis, which would in all probability also have an effect on the SMARO.²⁷ On 28 January (o.s.) 1903, Aleksandar Protogerov (SMC member) wrote to I. Tsonchev that the SMARO would organize an uprising in the spring, while the Bulgarian government would participate so that its activists would be able to enter Macedonia and announce the uprising from the inside, thus allowing the government to shift the responsibility from itself.²⁸ A.

²¹ *Idem.*

²² Величко Георгиев и Стайко Трифонов, *История на Българите 1878-1944 в документи, т. I, 1878 -1912, част втора*, София 1996, 402.

²³ *Idem.*

²⁴ *Idem.*

²⁵ Државен архив на Република Македонија (ДАРМ), фонд, Бугарски генерален конзулат – Солун (БГК), мф. 4278, №. 50, 8. II. 1903.

²⁶ Крсте Битоски, *Македонија и кнежеството Бугарија (1893-1903)*, Скопје 1977, 304.

²⁷ *Архив Христо Матов, Документален сборник*, съставител: Цочо Билярски, София 2004, 76-77.

²⁸ В. Георгиев и С. Трифонов, *История на Българите...*, 401.

Protogerov felt that the border controls would be weaker by 15 February (o.s.) 1903, and members of the SMARO would be able to bring the necessary materials into Macedonia. According to Protogerov, the government would immediately afterwards tighten up border control, begin to intern the members of the SMC, and even break up the Committee, in order “to prove to the great powers, mainly Russia, that it had carried out their demands, but that the uprising had been organized from the inside, by the people.”²⁹ On the basis of this information, several days later, the SMC issued an appeal to the officers of the Bulgarian army who were of Macedonian descent or from the vilayet of Adrianople to leave the army in order to participate in the upcoming uprising, giving them until 15 February (o.s.) 1903 to state their intentions.³⁰

It appears that the resolution to abolish the SMC was not discovered by accident. The discovery most probably had the aim to warn all the parties involved so that they had sufficient time to adapt to the newly-created situation. Hence, the afore-mentioned resolution is nothing more than an example of hypocrisy for the sake of the international world, and especially for the sake of the Ottoman Empire. Its aim was to reduce the political pressure that was exerted on Bulgaria, who was shown as the source in provoking the unrests in Macedonia, as well as a factor in compromising the peace in the region. On the other hand, with the resolution Bulgaria was hoping to display its loyalty towards the Ottoman Empire in order to decrease the Ottoman military presence on the Bulgarian border, as well as to avoid the danger of a war between Turkey and Bulgaria.

Banning the SMC did not decrease the pressure that was heaped on Bulgaria. Everyone felt that the threat of an uprising had not been eliminated since the internal preparations were progressing at full steam. As a result, Bulgaria found itself in a situation having to prevail on the leaders of the SMARO to abandon their planned uprising. As such, on 5 February (o.s.) 1903, the Bulgarian government tasked its trade agencies in Macedonia and Adrianople to make use of their powers of persuasion to convince to leaders of the SMARO to cease their preparations for the uprising. At the same time, they were supposed to categorically warn them that should they not abandon their plans regarding the uprising, they would not receive any support from Bulgaria.³¹ All the diplomatic representatives from the great powers stationed in Sofia were also made aware of this decision.³²

On 21 February (o.s.) 1903, the Bulgarian Ministry of Foreign Affairs delegated N. Kulushev in Bitola, to once again bring to the attention of the leaders of the SMARO, as well as the leaders in the Vilayet of Monastir, the possible consequences of continuing to pursue their plans for an uprising.³³ Regarding this, N. Kulushev in Bitola talked to representatives from the SMARO. They openly informed him that they were undaunted in their intentions to carry out an uprising, and that they could not, even if they had wanted to, do anything to prevent it since they had been instructed to do this by the Central

²⁹ *Idem.*

³⁰ *Княжество България и македонският въпрос...*, 334-355.

³¹ В. Георгиев и С. Трифонов, *История на Българите...*, 404.

³² К. Битоски, *Македонија и кнежеството Бугарија...*, 314.

³³ В. Георгиев и С. Трифонов, *История на Българите...*, 405.

Committee and that they would not abandon the plan without first receiving orders from them. The uprising could possibly be postponed only if there was serious evidence proving that the situation in Macedonia was improving. According to Kolushev, the leaders of the Organization were self-confident because they exerted authority over the population, who were their loyal subjects and saw them as a greater power than the Ottoman government.³⁴ In Bitola, N. Kolushev came across answers of the type: “We are Macedonians and the advice given by some Bulgarian minister is of no significance to us”.³⁵

This is just one side of the game called politics.

In any case, Bulgaria simply could not remain impassive towards Macedonia in light of the upcoming uprising. Hence, on 22 February (o.s.) 1903, the Bulgarian Council of Ministers adopted a resolution where the Bulgarian trade agency in Thessalonica had to delegate a military official as secretary. His salary was to be secured by the Ministry of War, whereas the expenses for his activities were to be covered by the Ministry of Foreign Affairs.³⁶ Racho Penov was soon assigned to this post.³⁷ In such a situation, the function of such personnel should not be debated.

The political games did not end here.

On 15 February (o.s.) 1903, in an effort to smooth over the strained Turkish-Bulgarian relations, Grigor Nachovich, an experienced Bulgarian politician, set off on a special mission to Constantinople as a personal envoy of the Prince Regnant, Ferdinand. His objective was to persuade the Sublime Porte in the friendly policy of Bulgaria towards the Empire, and in general, in Bulgaria’s attempts to relax the tensions in Macedonia, even suggesting the formation of a Turkish-Bulgarian alliance.³⁸

Apart from the negotiations with official Ottoman authorities, G. Nachovich also made attempts to even win over the Young Turks. In that context, he sent a detailed Memoir to the Young Turks of Bulgarian origin,³⁹ in which he explained that the unrests in Macedonia were not the result of Bulgarian policies, but rather that “the Macedonians are striving for independence, separate from the Bulgarians and from the Principality”, that “the Macedonians are against Bulgaria as defined by the Treaty of San Stefano... their aim is to achieve Macedonian autonomy”.⁴⁰ Nachovich also posed the question as to what advantage the Sublime Porte would get out of a war between Turkey and Bulgaria, even if the Turks did manage to trample over Bulgaria, all the way to the Danube. In that case, “the Macedonians will still remain Macedonians and after the war they will continue to carry out their assassinations in the vilayets, with even greater power ... The Macedonians would continue to organize their uprisings, just like they are doing now”.⁴¹

³⁴ *Idem*, 406-408.

³⁵ К. Битоски, *Македонија и кнежеството Бугарија...*, 315.

³⁶ ДАРМ, ф. БГК- Солун, мф. 4278, №. 96, 22. II. 1903, Поверливо.

³⁷ *Idem*, №. 205, 17. III. 1903. R. Penov arrived in Thessalonica on 25 March 1903, and remained at his post until 18 October 1903, at which time he was replaced.

³⁸ Валентин Китанов, *Принос към дипломатическата история на България. Глигор Начович и българо-турското споразумение од 1904 г.*, София 2004, 19; Ж. Попов, *Димитар Петков за българската политика...*, 59-60.

³⁹ В. Китанов, *Принос към дипломатическата история на България...*, 40-43.

⁴⁰ *Idem*, 40.

⁴¹ *Idem*, 41.

On the other hand, according to Nachovich, in the event of a potential Turkish-Bulgarian war, the Russians would enter Bulgaria and send the Prince Regnant into exile, while the Austrians would enter Macedonia. In such a scenario, both sides could make use of the Macedonians against the Ottoman state. Bearing all this in mind, Nachovich saw the solution in an alliance between Turkey and Bulgaria, as well as carrying out reforms in Macedonia. "Should that happen, the Macedonians, who are today appealing to Austria to occupy them, will fight neck and neck with the Turkish nizams against Austria, and Bulgaria even, should it dare to sink its claws into Macedonia".⁴²

In the context of avoiding a Turkish-Bulgarian conflict, in connection with the Macedonian issue there is the Memorandum of the Bulgarian Prince Regnant, Ferdinand, sent to the Russian Emperor Nicholas II on 8 June (o.s.) 1903. Ferdinand, addressing the Russian Emperor as "supreme patron of Slavicity", who has the desire "to maintain the peace on the Balkans" bearing in mind that "the revolutionary movement in this unfortunate country cannot be stopped" asks Nicholas II to use his authority to bring about reforms in Macedonia.⁴³ Furthermore, Ferdinand suggests five points of reforms,⁴⁴ which he believes will be accepted with "alacrity" by the Macedonian population, who is in no way led by pan-Bulgarian ideas".⁴⁵

Banning the SMC, the Bulgarian diplomatic initiative in Constantinople, as well as Bulgaria's insistence that the SMARO delay its plans for the uprising are all clear indications of the unpleasant situation that Bulgaria had found itself in with regard to the issue of the uprising in Macedonia. On the same day (15 February (o.s.) 1903), when Nachovich left for Constantinople, Vasil Paskov (a SMARO member) writes to the External Representative Office, saying that the Bulgarian initiative to postpone the uprising should not be accepted. According to Paskov "the early halt to that premature insurgent movement, while the preparation period is still underway, and while the uprising has still not been formally announced, is vital and of great importance. On the other hand, however, that would serve to support the diplomacy ... to confirm that the revolutionary movement in Macedonia and in the vilayet of Adrianople is being organized, supported and led by Bulgaria, which is displaying military objectives in the eyes of those circles whose sympathies lie with us, the internal organization will lose the traits of being independent and autonomous, and that will compromise the liberation act".⁴⁶ This estimate by V. Paskov is a clear indication that the Bulgarian game concerning the Macedonian liberation movement had been seen through by the members of the SMARO. In the

⁴² *Idem.*

⁴³ В. Китанов, *Принос към дипломатическата история на България...*, 32-33.

⁴⁴ These are: 1. Assigning a Christian head over the three vilayets in the Turkish Empire, where the Slavic element prevailed. The following were suggested as potential candidates: Prince Regnant Mirko of Montenegro, Prince Valdemar of Denmark, and Prince Franz Joseph von Battenberg; 2) The general-gubernator to reign over the region with the help of a local assembly which would be elected by the population; 3. A special local assembly to be formed which would uphold the law and order in the land; 4. The budget and the taxes in the region to be determined by the local assembly; and 5. To offer general and complete political amnesty to all political offenders.

⁴⁵ *Idem*, 33.

⁴⁶ Д-р Х. Татарчев, *Спомени, документи и материали...*, 239-240.

beginning, Bulgaria provided incentive to the movement, and then once it found itself placed in an awkward situation as a result it tried to stop it at an attempt at self-protection. However, the SMARO's refusal to postpone the uprising upon Bulgaria's request represents an expression of independent Macedonian character.

The manipulations caused by the Bulgarian circles in connection with the Macedonian uprising in 1903 were clearly understood by Hristo Matov and Hristo Tatarchev, both of whom were involved in the contacts with the government and the Prince Regnant. On 22 July (o.s.) 1903, when the uprising in Macedonia was under way, the Bulgarian Prime Minister, Racho Petrov, invited Hristo Matov to a meeting. At that time, Petrov noted that the SMARO was taking advantage of Bulgaria by announcing the uprising, and was trying to push it into war. Furthermore, he expressed displeasure that the uprising had not been postponed, since Bulgaria was not ready to go to war. H. Matov answered this in the following way: "We have informed you ... what you decide to do, that is not up to us ... We have got used to hearing and not believing all the promises made to us by ministers, who have said that they were lying and have wanted to disrespect the Macedonian work".⁴⁷ Towards the end of August 1903, the External Representative Office of the SMARO informed the Headquarters of the Revolutionary district of Bitola that "the Prince Regnant is scared to enter into a war" so as not to allow "some authoritative general-gubernator" to spoil his plans in Macedonia.⁴⁸

In the most difficult moments, the hope for help dies last, especially if that help has already been promised. The external representatives and the Headquarters, despite having received clear signals that Bulgaria had no intentions of entering into a war, during the fiercest moments of the Ottoman military initiative to suppress the uprising, though not really believing that Bulgaria would offer military intervention, nevertheless, did hope for it. As a result, on 22 August (o.s.) 1903, Hristo Tatarchev requested a meeting with the Prince Regnant, Ferdinand.⁴⁹ Soon afterwards, on 7 September (o.s.), H. Tatarchev requested a meeting with the Bulgarian Prime Minister, Racho Petrov.⁵⁰ Two days later, on 9 September (o.s.) 1903, the Headquarters of the Revolutionary district of Bitola sent a letter to the Bulgarian government, asking for concrete help by announcing war against Turkey.⁵¹ The initiator of this idea, Boris Sarafov, admitted that he expected nothing from this appeal.⁵² Obviously, the appeals for help from Bulgaria through direct military intervention were the result of previous promises. However, it is a fact that Bulgaria was more concerned about its own interests and image than the Macedonian insurgents and the fate of the insurgent Macedonian population.

⁴⁷ *Idem*, 243.

⁴⁸ *Idem*, 256.

⁴⁹ *Idem*, 254.

⁵⁰ *Вътрешната македоно-одринска револуционна организација (1893-1903). Документи на центр. раководни органи. Т. I, част I*, Софија 2007, 319.

⁵¹ *Македонија, Сборник от документи и материали*, Софија 1978, 489-495.

⁵² В. Ѓорѓиев, *Подземната република...*, 328-329.

УДК 94:725.51(=163.3:560.118)''18/19''

УЧЕСТВОТО НА МАКЕДОНЦИТЕ ВО ГРАДЕЊЕТО НА
БОЛНИЦАТА „ЕВЛОГИ ГЕОРГИЕВ“ ВО ЦАРИГРАД
(ДОПИСКИ ОД ЕГЗАРХИСКИОТ ВЕСНИК „НОВИНИ“)

Силвана Сидоровска-Чуповска

Научен советник во Институтот за национална историја – Скопје

Abstract

In the early 19th century in Constantinople lived many Macedonians. The conditions in which they lived were very bad. Already in the middle of the 19th century Macedonians living in Constantinople recognized the need of medical care.

At the beginning of 1895 was based company „Bratstvo“ to raise funds to build a hospital. Donations were made by the lot Macedonians. Largest amount was contributed by Evlogi Georgiev. After building on the hospital the largest part of the contingent taking cure at the hospital were poor Macedonians sent there by parish educational councils.

The hospital worked until 1925 when it was declared state property belonging to Turkey.

Keywords: Macedonians, Constantinople, health care, projects, hospital, Evlogi Georgiev.

Во Цариград, престолнината на Османлиската Империја, живееле голем број Македонци. Борејќи се за подобра егзистенција најголем број од нив работеле како млекари, градинари, абации, пекари, наемни работници и други тешки професии. До крајот на 19. век се претпоставува дека приближно живееле 25.000. Најголемиот број од нив живееле во изнајмени влажни, темни и студени простории. Изложени на лоши хигиенски и здравствени услови но и поради природата на работата, биле погодувани од тешки заболувања и без соодветна лекарска помош.

Ова е период кога во Цариград работеле неколку сериозни болници: германска, француска, италјанска, руска, австриска и англиска, финансирани и поддржувани од своите амбасади. За прием на болните во споменатите болници важело правилото да се прифаќаат само сиромашните поданици кои поради економската ситуација биле издржувани од болницата.¹ Во престолнината егзистирале и

¹ *Новини*, год.V, бр. 98, Цариградъ, 9 септември 1895 год., 1.

болници поддржувани од религиозни заедници и женски друштва во коишто се примале само припадници од нивната верска заедница. Од религиозните заедници најактивни биле грчката, ерменската и ерменско-католичката црква. За згрижување на сиромашните католици работеле и две мали болници помагани од неколку женски религиозни друштва. Во градот егзистирале и две болници, едната финансирана од државата и општа болница за прием на болни од секоја народност.

Споменативе болници за Македонците коишто живееле во Цариград и коишто биле организирани во рамките на бугарската црковна општина немале никакво значење. Затоа, многумина од нив храбро ја презеле иницијативата за градење на болница во која ќе можат слободно да се лекуваат заедно со нивните сонародници.

За реализација на поставената цел на почетокот од 1895 година било основано друштвото „Братство“, со задача да собира донации за градење на болницата.² Друштвото избрало претседател, двајца потпретседатели, касиер, сметководител, двајца секретари и еден советник. Во неговиот состав, каде најмногубројни биле Македонците, првите донации за болницата пристигнале од Куманово.³

Големината на донациите не била определена и истите се донирале во зависност од можноста на членовите. Летото 1895 година во собирање на донации активност покажале и млекарите од кварталот Кади-кој, сите од Костурско, кои собрале 911 гроша.⁴ Пожртвуваност покажале и Костурчани, населени во кварталот Пера, со собрани вкупно 5.580 гроша.⁵ Истата година, парични средства биле донирани од 792 лица, членови на „Братството“. Најголем број од лицата потекнувале од Битолско, Дебарско, Калјарско, Костурско, Леринско, Охридско, Малешевско, Солунско, Тетовско и селата од Реканскиот крај.⁶ Во весникот „Новини“ од август 1895 година е забележано дека „со средства за изградбата на болницата, 44-ца од сидарскиот, млекарскиот и лебарскиот еснаф со потекло од Дебар и околината учествувале со вкупно 1.232 гроша“.⁷

За изградба на болницата во Цариград во текот на 1895 година непрекинато се собирале средства и од митрополиите во Македонија. Поединечно по митрополија биле собрани следниве парични средства: Велешка 6.291; Битолска 1.443; Неврокопска 4.252 и Скопска митополија 9.221 гроша.⁸ Од Струмица, на иницијатива на егзархискиот епископ Герасим, биле донирани 611 гроша.⁹ За сето време кога се собирале средствата за градење на болницата во Цариград, се продолжило со помагање на болните, а во меѓувреме било закупено и местото за изградба.

² На 19 март 1895 година бил подготвен Уставот и Управниот совет на Братството.

³ *Новини*, год.V,бр. 65, Цариградъ,16 мај 1895 год., 1.

⁴ Во донацијата учествувале 24 млекари од кои 19 биле од селото Загоричани. Останатите биле од селата: Пателе, Сребрено, Царев Двор и други. Види повеќе: *Новини*, год.V, бр. 74, Цариградъ, 16 јуни 1895 год., 1-2.

⁵ *Новини*, год.V, бр. 78, Цариградъ, 30 јуни 1895 год., 1-2.

⁶ Илия Галчев, *Българската болница „Евлоги Георгиев“ во Цариград (1895–1925)*, София 1998, 27-28.

⁷ *Новини*, год. V, бр. 90, Цариградъ, 11 август 1895 год., 2.

⁸ *Истото*, 31.

⁹ *Новини*, год.V, бр. 79, Цариградъ, 4 јули 1895 год., 1-2.

Со последните донации биле собрани вкупно 109.814 гроша. Според членот 12 од Уставот на Братството, неговото настојателство било замолено да формира комисија која ќе ги прегледа сметките и ќе пристапи кон избор на нов Управен совет. Комисијата ја сочинувала пет члена во состав: К. Селџобалов (службеник), Господинов (трговец), Хр. Николов (од млекарскиот еснаф), Велев (градинарски еснаф) и Трифунов (лебарски еснаф). Управниот совет го сочинувале 25 членови, избрани со тајно гласање. Членовите на настојателството, кое раководело со Братството, се избирало по пат на тајно гласање и се состоело од претседател, двајца потпретседатели, еден касиер, 2 секретари, еден сметководител и 2 советници.¹⁰

Болницата „Евлоги Георгиев“ на почетокот од 20 век

До отпочнувањето со градбата на болницата требало да се води грижа и за болните. Летото 1895 година друштвото склучило договор со руската и германската болница во Цариград за згрижување на болните членови. За секој болен кој престојувал во руската болница се плаќало по 10 гроша на ден и по 13 гроша во германската болница. Руската болница понекогаш правела исклучоци и не наплатувала за лекувањето. Кон крајот на месецот јули и почетокот на август во руската и германската болница биле згрижени 40 болни.¹¹

Во егзрхискиот весник „Новини“ за лекувањето на Македонците во руската и германската болница во период од 1 август до 1 септември постои податок дека: „Во болниците се лекувале вкупно 28 болни (во руската 14 и германската болница 14). Од нив на градинарскиот еснаф припаѓале 11; млекарскиот 9; сидарскиот 2; лебарскиот 1; абаџискиот 1; алваџискиот 1 и 3 слуги. Според местото од каде доаѓале болните биле од: Ресенско 9; Костурско 9; Леринско 4; Дебарско 2; Битолско 1; Неврокопско 1; Тетовско 1 и Гостиварско 1“.¹²

Од зачувана архива на Братството за 1895 година и тоа одделно за периодот од 1.7. – 31.12.1895 година постојат и податоци за лекување на болни Македонци

¹⁰ *Новини*, год.V, бр. 79, Цариградъ, 1 август 1895 год., 3.

¹¹ Во руската болница биле згрижени 22, а во германската 18 болни. Види повеќе: *Новини*, год.V, бр. 87, Цариградъ, 1 август 1895 год., 2.

¹² *Новини*, год.V, бр. 99, Цариградъ, 12 септември 1895 год., 2.

во руската и германската болница во Цариград. Податоците за лекуваните се дадени по санцаи од каде тие водат потекло, местата од каде што доаѓаат, вкупниот број на прегледи, име на болницата и нивниот број:

Санцак	Места	Прегледи	Болници		Вкупно
			руска	германска	
Битолски	22	6	23	24	47
Велешки	1	-	-	1	1
Дебраски	2	-	1	2	3
Калјарски	1	-	1	1	2
Кожански	1	-	1	-	1
Костурски	11	3	11	13	24
Кукушки	1	-	-	3	3
Кумановски	1	-	-	3	3
Лерински	6	-	3	11	14
Неврокопски	1	-	-	1	1
Рекански	3	-	1	2	3
Скопски	1	1	-	-	-
Тетовски	11	-	3	1	4

Од горе изложената статистика се гледа дека Македонците во Цариград во овој период биле од 55 различни места од Македонија. Над нив биле извршени 10 прегледи. Во руската болница биле лекувани 51, додека во германската болница биле лекувани 62.¹³

На годишното собрание одржано во 1896 година било решено: „дел од приходите на Братството да биде распределено за лекување на болните од Кнежевството и Османлиската Империја во туѓите болници, додека не се изгради болницата. Најпрвин бил направен договор со руската и германската болница, а подоцна и со француската „Св. Еремиј“, како и со приватната болница на д-р Плесков „Maison de Santé“.¹⁴

Од почетокот на 1896 година до крајот на месец јули, кога истекувал и мандатот на раководството на Братството, се забележува и зголемување на бројот на болните со лекување во француската и приватната клиника на д-р Пасков. Расходите околу исплаќање на сумите на странските болници биле големи и за нив само за една година биле исплатени околу 70.000 гроша за лекување во четирите болници. Советот на друштвото донел решение дека заклучно со 28.7.1896 година „повеќе немало да се испраќаат болни во споменативе болници“. Сиромашните болни да не останат незгрижени, било

¹³ Илия Галчев, *Българската болница „Евлоги Георгиев“ во Цариград (1895–1925)*, 36.

¹⁴ *Истото*, 35.

донесено решение да се замоли руската болница да ги прима болните, каде што прегледи ќе вршеле лекари избрани од Братството.¹⁵

Клучна улога во решавањето на проблемот со финансиите и отпочнувањето на градбата во квартот Шишли во 1896 година, имало учеството на бугарскиот филантроп Евлоги Георгиев.¹⁶ Согледувајќи го значењето од постоење на болница во Цариград во нејзиното градење сè повеќе започнале да се инволвираат и Бугарската егзархија, дипломатското претставништво во Цариград и други институции во Софија.

Официјално болницата била отворена на 25 април 1902 година и во нејзината финансиска поддршка, освен учеството на владите на Кнежеството Бугарија до 1912 година, активно биле вклучени и митрополиите од Македонија. До крајот на нејзиното работење основата на лекуваните во болницата ја сочинувале болните кои пристигнувале од егзархиските црковно-училишни општини и еснафските организации и училишта во Македонија. Првата година од отворањето на болницата од вкупно лекуваните 268 болни, 126 биле од Македонија.¹⁷

До почетокот на Балканските војни бројот на болни коишто пристигнувале од Македонија постојано се зголемувал. Во статистиките е забележано дека во периодот 1903–1909 година од Македонија биле лекувани 642 болни во споредба со пристигнатите на лекување во болницата од Кнежеството Бугарија, кој изнесувал вкупно 101 болен.¹⁸

По Првата светска војна бројот на примените болни лица од Македонија драстично започнал да се намалува. Болницата работела до 1925 година, кога била затворена и прогласена за државна сопственост на Турција.

¹⁵ *Истото*, 39.

¹⁶ Со донесеното решение од Егзархијата во знак на благодарност болницата го добила неговото име „Евлоги Георгиев“.

¹⁷ Илия Галчев, *Българската болница „Евлоги Георгиев“...*, 148.

¹⁸ *Истото*, 148-149.

УДК 323.1(=163.3:495.6)“1904/1908

ЗАГОРИЧАНИ: 25 МАРТ 1905
(ПО ПОВОД 110 ГОДИНИ ОД АНДАРТСКИОТ НАПАД НА СЕЛОТО)

Димитар Љоровски Вамваковски

Научен соработник во Институтот за национална историја – Скопје

Abstract

This year is 110 anniversary of the terrorist attack on the village of Zagoricani in the Kostur area. The attack was prepared and executed by paramilitary formations of the Greek “Macedonian committee”, which was under direct control of official Athens. The target was Macedonian Exarhate population, its sympathy toward Macedonian Revolutionary Organization, but also and its participation in Ilinden uprising. By the level of killed civilian population and material damage, the after-effect from this attack was catastrophic, and this caused further demographical, economical and psychological consequences to the population.

Keywords: Zagoricani, Ottoman Macedonija, Greece, Paramilitary, Andarts, IMRO, 1905.

Во македонската историја периодот именуван како грчка „Македонска борба“ го означува временскиот интервал од 1904 до 1908 година, период непосредно по завршувањето на Илинденското востание од 1903 година, по кое грчката држава одлучила вооружено, со паравоени формации испратени од Кралството Грција да интервенира во делови од османлиска Македонија. Грчката „Македонска броба“ имала геноциден карактер кон дел од етничкото македонско население. Таа произлегла и се водела од страна на самата грчката држава, со грчко оружје и финансии, со грчки наемници и неформална османлиска согласност, но и помош. Целта на оваа вооружена интервенција, којашто во најголема мерка била насочена против Македонската револуционерна организација (МРО) и кон дел од македонското христијанско население, произлегувала од познатата *Мегали идеја*. Но, накратко, оваа големодржавна програма предвидувала, покрај останатото, проширување на грчката држава кон територии во кои немало грчко население или доколку го имало, тоа било во минимални бројки. Прва територија, покрај островот Крит, кон која Грција покажувала територијални аспирации после проширувањето на грчката држава во Тесалија и дел од Епир во 1881 година, била османлиска Македонија.

ПРИЧИНИ И КОНКРЕТНИ ПОДГОТОВКИ ЗА НАПАДОТ НА
СЕЛОТО ЗАГОРИЧАНИ

Во текот на грчката „Македонска борба“, 1904 година се сметала, во извесна мерка, како подготвителна, но веќе наредната 1905 година грчките андарти биле подготвени да преземат акции на пошироки простори, со значително поголем број на сили.¹ Грчкиот „Македонски комитет“² во пролетта 1905 година во југозападна Македонија започнал да го спроведува планот наречен – „Големата акција“.³ Тој предвидувал, покрај консолидација на вооруженото движење на териториите во кои веќе биле присутни, засилување и проширување на грчката паравоена организација и во други околии на османлиска Македонија. Посебен акцент се давало на навлегувањето на андартските чети во битолската околија и Мариово, кои за грчката пропаганда биле од стратешко значење во обидите да биде прикажано егзистирањето на *елинизмот* во нив.

До почетокот на 1905 година костурскиот комитет на Македонската револуционерна организација успеал делумно да ги консолидира своите редови по катастрофалните последици од задушвањето на Илинденското востание. Во добар дел од селата во околијата била обновена селската милиција по примерот на онаа што била создадена пред Востанието. На теренот било забележително присуството на четите на Внатрешната организација, што неминовно внеле кураж меѓу населението.⁴ Од друга страна, биле иницирани и конкретни акции против струкутирите на грчката вооружена организација. Четите на МРО опожариле неколку манастири кои биле користени како бази и засолништа на грчките паравоени чети, од каде што истовремено биле изведувани напади против населението и македонското револуционерно движење во костурската околија.⁵ Со убиство, најчесто, биле казнети месни експоненти на грчката организациона мрежа, црковни лица и патријаршисти, кои служеле како логистика на андартското движење.⁶ Ваквата практика на костурскиот комитет била карактеристика и во предилинденскиот период, посебно кон оние поединци кои работеле против интересите на Внатрешната

¹ К. Битовски, *Грчката „Македонска борба“*, Скопје, 2001, 194.

² Грчкиот „Македонски комитет“ бил формиран во Атина на 22 мај 1904 година. Главна цел на комитетот била да ја организира грчката паравоена интервенција во османлиска Македонија.

³ Г. Х. Модης, *Ο Μακεδονικός αγών και η νεώτερη μακεδονική ιστορία*, Θεσσαλονίκη, 2007, 276.

⁴ К. Битовски, *Грчката „Македонска...“*, 174.

⁵ На 26 февруари 1905 година бил запален манастирот Св. Никола, близу до с. Чирилово. Истата судбина ја имал и манастирот Св. Никола, близу с. Сливени, запален на 8 март. На 18 март бил запален и манастир во близина на с. Жиковишта. Германос Каравангелис, *Македонската борба (мемоари)*, Скопје, 101-104.

⁶ Убиени биле неколку калуѓери од гореспоменатите манастири. Исто така, убиени биле месни патријаршисти, од кои едниот бил учител во македонските села Сетома и Апоскеп. *Ο Μακεδονικός αγών και τα εις Θρακην γεγονότα*, Γενικόν επιτελεϊον στρατού, Διευθυνσις ιστορίας στρατού, Αθηναι, 1979, 187.

организација и соработувале со претставници на грчката пропаганда во османлиска Македонија. Во суштина МРО ги казнувала сите оние кои работеле против нејзините јасно поставени цели, што било предвидено и во највисоките програмски документи, без разлика на нивната црковна или етничка определба.

Во секој случај, преземените дејности од костурскиот комитет на МРО против структурите на грчката вооружена пропаганда во почетните месеци на 1905 година, послужиле како повод за извршување на најжестоката терористичка акција во текот на грчката „Македонска борба“ – нападот на селото Загоричани. Имено, во почетокот на март 1905 година почнало интензивно навлегување на андартски групи на територијата на османлиска Македонија.⁷ Бројот на андартите, заедно со оние кои од претходно се наоѓале во југозападна Македонија, достигнал од 180 до 200.⁸ Ваквата концентрација на вооружена сила бил доволен мотив за идејните творци, Георгиос Цонтос-Вардас и костурскиот митрополит Германос Каравангелис, да испланираат и изведат едно „големо дело“ за *елинизмот* во Македонија. Изборот паднал на с. Загоричани, за кое, гледано од грчка гледна точка, постоеле „објективни причини“ да биде цел на нападот.

Имено, селото со својата местоположба и големина, материјално богатство, улогата во преродбенското и националноослободително движење, претставувало вистински „трн во око“ за грчката пропаганда.⁹ Жителите на селото, голем дел печалбари во Истанбул, Софија, Атина и Каиро, биле носители на духовната, образовната и материјалната култура во костурско-леринскиот крај. Уште во 1869 година најголем дел од жителите на Загоричани ги раскинале врските со Цариградската патријаршија и духовно-просветното влијание на грчката пропаганда.¹⁰ Всушност, од овој период датирал конфликтот

⁷ На 21 март во елинофоната зона на Македонија пристигнала 59 члената група на поручникот на грчката армија Стефанос Дукас (Малџос). Истовремено грчко-османлиската граница ја поминала четата составена од 20 андартски на Георгиос Диконимос (Макрис), додека непосредно пред самиот напад на Загоричани пристигнала и малубројната чета на Јоанис Каравитис. *Απομνημονεύματα Καπετάν Φίλοτα; Ανθυπάρχου Φίλολλου Πηχέων*, αριθ. ειχ. 17346, Επιμελεία Αναστασίου Πηχίων, 22; Ιωάννου Καραβίτη, *Ο μακεδονικός Αγών, Απομνημονεύματα*, Τομος Α', Εισαγωγή, Επιμελεία, Σχολία Γιώργος Πετσιβας, Αθήνα, 1994, 227.

⁸ Кон крајот на 1904 и почетокот на 1905 година распоредувањето на грчките чети во западна Македонија било следното: Георгиос Цонтос (Вардас) со неговата чета во околината на Лошница – Богатцко; Михаил Цонтос со четата во Костенаријата; Јоанис Пулакас во с. Негован; Ефтимјиос Каудис во пошироката област на Костур; Ламбринос Вранас во с. Негован; Павле Киров во с. Желево и Андреас Диконимос во с. Лехово. *Ο Μακεδονικός αγών και τα εις Θρακη...*, 164.

⁹ Селото Загоричани се наоѓа на околу 20км источно од градот Костур, во областа Пополе. Тоа било едно од најголемите села во османлиска Македонија, населено со македонско христијанско население. Според Васил К'нчов, Загоричани во 1900 година имало 3.300 жители, додека според Brancoff (1905) близу 3.600 жители, од кои нешто повеќе од 3.100 биле егзархисти, 450 патријаршисти и 48 Власи. Димитрис Литоксоу, *Грчката антимакедонска борба I; Од Илинден до Загоричани (1903–1905)*, Скопје, 2004, 26.

¹⁰ Во 1868 година првенците на Загоричани го повикале Георги Динката како грчки

меѓу жителите на Загоричани и костурската митрополија. Судирот се заострил по формирањето на МРО и претворањето на селото во една од најзначајните бази на револуционерното движење во овој дел на Македонија. Од грчката пропаганда било нарекувано уште и како „гнездо на комитите“¹¹, од каде несомнено се ширело антипатријаршиското и антигрчкото влијание и на другите помали соседни села. Ваквата ситуација им послужила на претставниците на грчките структури, во прв ред костурскиот митрополит Каравангелис, да започнат беспопштедна борба во предилинденскиот период, со цел да го вратат грчкото влијание во Загоричани. Кулминацијата била достигната со масовното учество, не само на жителите на селото, туку на целата костурска околина, во Илинденското востание. Овој настан само ги потврдил констатациите на дел од главните протагонисти на грчката пропаганда во Битолскиот вилает, дека борбата против МРО и обидите за *елинизација* на околината останале без резултат. Горенаведените причини биле доволен мотив грчката паравоена организација, во моментите кога се чувствувала доволно моќна, да изврши одмазнички напад врз Загоричани. На таков начин требало да бидат казнети неговите жители, како за учеството во револуционерното движење, така и за децениските јасно декларирани антигрчки позиции.

За нападот на с. Загоричани постојат релативно доволен број на извори, со кои историската наука може успешно да го реконструира овој настан. Разбирливо е дека најголем број се од грчка провиниенција и тоа мемоари или дневници на директните учесници. Но, карактеристично за нив е фактот дека постои ретко совпаѓање на деталите од самиот настан. Од една страна, со цел да го оправдаат „херојското дело“, голем број на настани се преувеличени или измислени. На пример, таков е случајот со тенденциозното тврдење дека во селото имало вооружена чета на МРО. Дури се одело и дотаму да се посочи дека тоа било четата на војводата Никола Андреев (Коле Мокренски). Од друга страна, што се однесува до мемоарите на андартите, тие се пишувани доста време по настаните, најчесто по порачка и се во голема мерка несигурен извор за проучување на овој период, при што треба да се користи метод на споредување со други извори.¹² Како историски материјал тие претставуваат индиректен извор, во кој раскажувачот се соживува со настанот и, се разбира, го зазема централното место. За ваквиот вид на извори, грчкиот историчар Василиос Гунарис, во предговор на дневникот на грчкиот *македономах* Ефтимијос Каудис, ќе заклучи дека за историчарот се лесно сфатливи „условите на нивното пишување и временското растојание, кои од една страна ги ограничија важните детали на секојдневниот живот, а од друга стануваат повод за идеолошка историја“.¹³ Сепак, постојат и конзулски и дипломатски

учител во селото, но веќе наредната година тој почнал да предава на словенски јазик, а по кратко време, 1872 година во црквата Св. Богородица започнало да се служи на старословенски јазик. *Загоричани; Спомени по случај 25 годишнината отъ клането извршено отъ гръцките андартти презъ 1905 год.*, София, 1930, 3.

¹¹ I. Караџић, *О македоникос Аџон...*, 227.

¹² К. Битовски, *Грчката „Македонска...“*, 180.

¹³ Μουσειο Μακεδονικου αϋθνα, *Φθινοπωρο του 1904 στην Μακεδονια; Το ανεκδοτο*

извештаи од тој период, составени од информации што ги добивале конзулите од лице место или од нивните соработници. За разлика од мемоарите, тие може да се сметаат како поверодостојни извори, иако и кај нив постојат недостатоци од објективен и субјективен карактер. Тука, покрај грчките, треба да се спомене и за постоењето на австроунгарски, руски, англиски, турски и италијански документи. На крај, постојат спомени и од тогашните жители на Загоричани, објавени во 30-тите години XX век во Софија и истите овозможуваат да се дознае за одредени настани кои тенденциозно не се споменати, се испуштени или преувеличени од страна на грчките андартти.

НАПАДОТ НА СЕЛОТО ЗАГОРИЧАНИ: ФАКТИ И ДИЛЕМИ

Најголем дел од обединетите грчки чети на 22 март биле стационирани во с. Лошница, елинофоната зона на Костурско, од каде го започнале својот поход кон с. Загоричани.¹⁴ Планот и последните подготовки биле направени во манастирот Св. Анаргири, во близината на с. Куманичево, каде се собрале околу 180 до 200 андартти.¹⁵ На 25 март, националниот празник на грчката држава, после целосното опколување на Загоричани, започнал координиран напад. Насилството на андартите траело околу 3 часа. Нивна единствена цел била убивање на што поголем број цивили и уништување на имотот, на таков начин одмаздувајќи им се на жителите за раскинувањето на врските со *елинизмот*. Акцијата прекинала откако била забележана османлиска војска, којашто од соседното Куманичево се приближувала кон Загоричани. Водејќи се од јасните инструкции за избегнување на каков било вооружен контакт со месната османлиска власт, андартите, откако заробиле околу 20 цивили, се повлекле кон планината Врбица, каде ги ликвидирале заробениците.¹⁶ Оттаму, грчките паравоени формации, по краткотреан судир со војската, се упатиле кон

ημερολόγιο του Μακεδονομαχου Ευθυμιου Καουδη, Θεσσαλονικη, 1992, 9, 10.

¹⁴ За детален опис на самиот тек на андартскиот терористички напад на с. Загоричани види кај: Александар Трајановски, *Андартскиот колеж во Загоричани – 1905*, Скопје, 1995.

¹⁵ Постојат различни информации околу точниот број на учесниците во нападот. Токму поради тоа, Димитрис Литоксоу ја определува бројката од 180 до 200 андартти. Така, на пример, според Филолаос Пихеон (Филотас), учесник во нападот на Загоричани, вкупната бројка на андартите „заедно со известувачите и населението од грчките села кое дојде на помош, не го надминуваше бројот на 180 луѓе“. Исто така, Филотас ги набројал и четите кои учествувале во нападот: 1. Четата на капетан Вардас со војводата Ат. Склавунос; 2. Четата на капетан Маљос со подводачите, капетан Дибрас и капетан Филотас, и војводата Кон. Гутас; 3. Четата на подводачот Геор. Диконимос (Макрис); 4. Четата на подводачот Јан. Пулакас; 5. Четата на подводачот Ефт. Каудис; 6. Четата на подводачот Илијас Делијанакис и 7. Четата на подводачот Конст. Догрис. Сепак, Филотас испуштил да ја спомене четата на Јоанис Каравитис, која на останатите андартти им се придружила кај манастирот Св. Анаргири. Д. Литоксоу, *Грчката антимакедонска...*, 91; *Απομνημονεύματα Καπεταν Φιλота; Ανθυπάρχων...*, 35, 36. I. Караβίτη, *Ο μακεδονικός Αγών...*, 228.

¹⁶ Д. Литоксоу, *Грчката антимакедонска...*, 92.

своите бази во јужната елинофона зона на костурската околија.

Во македонската историографија често поставувано прашање е дали Вардас сам решил да го изведе овој терористички чин или, пак, тоа го направил по наредба на грчкиот „Македонски комитет“, односно владата во Атина.¹⁷ Од расположливата документација воочливо е дека вторите (грчкиот „Македонски комитет“ и владата во Атина) претходно воопшто не биле запознаени со плановите за напад на Загоричани и дека целокупната иницијатива и одговорност им се препишува на Вардас и митрополитот Каравангелис. Последниов во своите спомени, напишани во 1930 година, откако веќе било јасно за какво злосторство станува збор, се обидел целокупната одговорност да му ја префрли на Вардас и дека тој, откако грчкиот офицер решил да го „казни“ селото, единствено што направил било посочување на „нашите луѓе“, т.е. патријаршистите, со цел да не бидат малтретирани или убиени.¹⁸ Меѓутоа, со цел да се разјасни оваа дилема ќе цитираме дел од дневникот на подводачот Филотас. Тој на 22 март забележал дека во с. Лошница бил создаден „Совет од водачите на четите“, на кој Вардас „им покажа една фотографија на грчкиот учител Маленганос¹⁹, кој е убиен од комитите во Шестево, ...истовремено [добивме] и писмо од митрополитот костурски Каравангелис, со кое нè поттикнуваше да прифатиме да го нападнеме Загоричани... Овој предлог на митрополитот беше прифатен без никакво спротиставување...“.²⁰ Оттука, јасно и недвосмислено се гледа дека покрај Врадас, главен иницијатор за нападот на с. Загоричани бил и костурскиот митрополит Германос Каравангелис.

Во насока на разрешување на уште една дилема која грчката историографија ја користи за оправдување на нападот, претставува неаргументираното тврдење дека во селото имало вооружена чета на МРО. Ваквите „факти“ се поткрепуваат и од многубројните „докази“ на учесниците во овој настан, но и од извештаите на грчките дипломати до претпоставените во Атина. Така, на пример, Павлос Гипарис во своите спомени забележал дека откако андартите навлегле во селото, „комитите се разбудиле во бура и почнаа да пукаат од прозорците на куќите. Одмазниците (се мили на андартите, б.н.) главно пукаа против нив и за да имаат резултати беа принудени да ги палат куќите кои комитите ги имаа претворено во тврдини“.²¹ Додека грчкиот конзулат во Битола, со телеграма од 28 март 1905 година, го известило грчкото МНР дека во селото има „комити“ и дека неговите жители „вооружено се спротиставиле“.²² Воочлива била намерата да се прикаже присуство на вооружена чета на МРО, со цел да се оправдат злосторствата врз невооруженото цивилно население. Меѓутоа, постојат

¹⁷ К. Битовски, *Грчката „Македонска...“*, 176-177.

¹⁸ Г. Каравангелис, *Македонската...*, 51-52.

¹⁹ Станува збор за Василиос Маленганос, родум од Костур. Тој бил грчки учител, поставен во с. Сетома, каде и бил убиен од страна МРО, а не како што тврди Филотас во неговиот дневник дека бил убиен во с. Шестево.

²⁰ *Απομνημονεύματα Καπεταν Φιλοτα; Ανθυπάρχου...*, 34.

²¹ Παύλου Γυπαρίη, *Απομνημονεύματα (Ανεκδότα)*, Φακέλος 2, 39-42.

²² Ι. Καραβίτη, *Ο μακεδονικός Αγών...*, 241.

непобитни докази дека на тој ден во Загоричани немало чета на Внатрешната организација, ниту некој посериозен отпор од страна на населението. Вардас во својот дневник забележал: „колежите во Загоричани беа направени против невооружено население и никаков судир со Бугарите не се случи“, за да потоа, како „арбитер“ да процени дека „можеби само петмина од убиените заслужија смрт како поддржувачи на комитетот“.²³ Од спомените на Дамјан Илиев, сведок на случувањата во Загоричани и член на МРО, дознаваме дека на 24 март во с. Черешница бил одржан околиски собир на костурскиот комитет, на кој се дискутирало за појавата и заканите на андартските чети и движењето на османлиската војска. Заклучено било дека андартите во тие околности немале смелост да нападнат било кое село во Костурско, а особено не Загоричани, додека „за [нивна] помош од турска страна ни на памет не му поминуваше на некој“.²⁴ Оттука, воочливо е дека костурското раководство имало погрешна проценка за можен евентуален напад од грчките паравоени формации, што само по себе придонело четите на Организацијата да се чувствуваат комотно и да не преземаат соодветни мерки за заштита на селата.

Во однос на тоа дали имало вооружен отпор од страна на месното население или не, и доколу истиот постоел, до кој степен бил реализиран, зависело од неколку фактори. Имено, водачите на андартските чети употребиле тактика на изненадување и молскавичен напад, со што на жителите на Загоричани не им било овозможено да организираат било каква посериозна одбрана. Грчките офицери за поуспешно реализирање на планот се послужиле и со една интрига. Одлучено било, со цел да биде синхронизиран нападот, сигналот за почеток на акцијата да се даде со воена труба. Тие сметале дека на тој начин кај жителите ќе се создаде мислење дека во селото навлегува османлиска војска²⁵ и на таков начин ќе останат пасивни или, пак, ќе побрзаат да го сокријат оружјето.²⁶ Планот бил целосно успешен. Откако на овој начин бил даден сигналот за општ напад, селската милиција не реагирала, со што на андартите им било олеснато да ја реализираат акцијата. Конфузната и хаотична ситуација којашто владеела во Загоричани најдобро ја опишал Дамјан Илиев, кој за време на нападот бил засолнет во кука во центарот на селото. Илиев забележал: „Се разбира никој од нас не можеше да каже ништо повеќе, претпоставуваме дека се војници. Дел од населението од крајот на селото бегаше кон центарот, но без да разбере кои се напаѓачите, друг дел од него избегаа надвор од селото кон соседните села Бобишта и Куманичево“.²⁷ Како што андартите се приближувале кон центарот на Загоричани, така неизвесноста околу тоа кои се напаѓачите станувала сè

²³ Γεωργίου Τσοντου - Варда, *Ο Μακεδονικός Αγών, Ημερολόγιο 1904–1905*, Τομος Α', Εισαγωγή-επιμέλεια-σχόλια Γιώργος Πετσιβας, Αθήνα, 2003, 99.

²⁴ *Спомени по случај 25 годишнината отъ клането извршено отъ гръцките...*, 15.

²⁵ Според Хр. Силјанов, пред само неколку дена од андартскиот напад на селото, едно одделение на османлиската војска исто така со труба го најавило своето пристигнување во Загоричани. Христо Силјанов, *Ослободителните борби на Македонија II*, Скопје, 2004, 232.

²⁶ Παύλου Γυλαρη, *Απομνημονεύματα (Ανεκδοτα)*, Φακέλος 2.

²⁷ *Спомени по случај 25 годишнината отъ клането извршено отъ гръцките...*, 16.

поголема. Исто така, стравот меѓу населението бил сè поголем, покрај убиствата, постоела опасност од целосно опожарување на селото. Жителите на Загоричани постепено дознавале дека станува збор за грчки андартти, т.е. тогаш кога ќе ги здогледале или имале каков било контакт со нив. Единствен посериозен отпор, ако за такво нешто може да стане збор, бил оној од куќата на Коне Самарциев, кој прв дознал дека селото го нападнале андартти. Во судирот било убиено целото негово семејство (тој, жената и трите деца), но, според Илиев, со овој даден отпор тој успеал да го спаси целото околно маало.²⁸ Од приложеното јасно се гледа дека не може да стане збор за каков било организиран отпор од страна на жителите на Загоричани. Тоа се должело пред сè на ненадејниот напад, користењето на трубата како интрига од страна на андартите, што предизвикало двоумење кај селаните, потоа бројноста на грчките паравоени формации и особено нивната молскавичност и жестокост при навлегувањето во селото.

Една од карактеристиките на терористичкиот напад на Загоричани, што истиот го прави можеби и уникатен во текот на грчката „Македонска борба“, преставува жестокиот, суров и нехуман однос на андартите кон месното население, недвижниот имот и домашните животни. Заслепени од одмаздничкиот поход, нивна единствена цел била убиството на што поголем број цивилно население, што се потврдува и со повиците на главниот водач Георгиос Цонтос (Вардас): „Над шеснаесет години никој жив да не остане“.²⁹ Употребата на ваквите методи имале за цел да предизвикат паника, несигурност и страв кај населението во Загоричани и соседните села. Тоа само по себе психолошки би требало да делува кај цивилите, а со тоа грчката пропаганда се надевала дека полесно ќе може да го наметне влијанието и да го принуди населението да се откаже од македонското револуционерно движење и егзархиската црква. За впечатокот да биде целосен околу начинот на дејствување на андартите, говорат дел од нивните записи, т.е. како тие го доживувале ова „херојско дело“. Опишувајќи ја атмосферата за време на акцијата и очигледната еуфорија која ги опфатила андартите во желбата за одмазда, Филолаос Пихеон (Филотас) во својот дневник забележал: „Андартите од Крит во нападот на Загоричани беа премногу агресивни и недисциплинирани, трчаа насекаде кај што слушаа пукотници...“.³⁰ Каравитис очигледно преувеличувајќи ги работите со цел да го истакне „хероизмот“, забележал: „За кратко време селото се претвори во огномет. Целиот ужас кој Бугарите го имаа направено во текот на толку години против Грците во Македонија, сега го гледат во Загоричани, над 130 куќи беа изгорени и ист број на луѓе, и немаше да остане ништо ако не се појавеше турската војска од Костур“.³¹ Понатаму, еден од борците на Пулакас во неговиот дневник ќе забележи: „Тој ден се наситивме од колење“.³² Посебно впечатлив е описот кој Каравитис го дава за убиството на дваесетмината заробеници, нагласувајќи дека тие „паднаа во лоши раце“,

²⁸ *Истото*, 18.

²⁹ Д. Литоксоу, *Грчката антимакедонска...*, 91.

³⁰ *Απομνημονεύματα Καπεταν Φιλότη; Ανθυπίαρχου...*, 36.

³¹ Ι. Καραβίτη, *Ο μακεδονικός Αγών...*, 232.

³² Д. Литоксоу, *Грчката антимакедонска...*, 92.

мислејќи на критјаните³³, и забележал: „Не можеа да ги спасат ниту водачи, ниту генерали. Проблемот е личен на с. Анопли. Патрос држеше копје, а сите други имаа ножеви. Патрос... почна сите да ги прободува со копјето“.³⁴ Исто така, нехуманиот однос на андартите бил забележан и критикуван во извештаите на европските дипломати. Така, на пример, рускиот конзул во Битола, Виктор Каљ, по посетата на селото испратил извештај до рускиот дипломатски претставник во Истанбул, Иван Зиновјев, во кој детално го опишал терористичкиот напад на грчките паравоени формации. „Ужасниот колеж“, како што Каљ го нарекол нападот на Загоричани и според кој „каков што изгледа немало досега во Македонија“, го извршила „грчка банда“ составена од 200 до 300 борци, кои се „втурнале во куќите, ги кршеле вратите, пукале во прозорите, фрлале динамитни бомби, ги потпалувале куќите и амбарите и ги убивале сите мажи, жени и деца без да избираат...“.³⁵ На крај, во својата книга посветена на историјата на грчката „Македонска борба“, грчкиот историчар Стаматис Раптис со посебна вчудоневиденост и крајна разочараност од масакарот на андартите констатирал: „Врескаа и пискаа сите петстотини куќи на селото. Мирната тишина од пред еден час се претвори во крикови на избезумени луѓе. Бараа спас, но не можеа да го најдат. Немаа можност да избегаат, сожалување воопшто не постоеше. Крајно разочарување... Загоричани беше претворено во лудница на манијаци“.³⁶

Друго прашање за кое македонската историографија сè уште нема дадено дефинитивен одговор е бројот на жртвите од нападот во Загоричани. Најчесто во историографијата циркулира бројката од околу 80 убиени.³⁷ Ваквата конфузија се должи пред сè на големиот број на извори од различен вид, во кои се поместени многубројни податоци за бројот на жртвите. Во нив се калкулира со бројка од 60 убиени па до над 100-тина, но последната можност веднаш може да се отфрли, бидејќи се сретнува воглавно во дневниците и мемоарите на грчките андартти, кои тенденциозно го зголемувале бројот на убиените. Сепак, со употреба на компаративни методи од расположливата документација, пред сè на извештаи од дипломатските претставници, на писма и сеќавања од месното население, како и на воени документи од османлиска провиниенција, може да заклучиме дека цифрата од околу 60 убиени цивили е најблиску до вистинската бројка на жртвите од грчкиот напад.³⁸ Најголем број од жртвите биле убиени

³³ Тука се мисли на жителите на с. Анопли од островот Крит од каде потекнувал Георгиос Сејменис, во грчката историографија прогласен за прва жртва на грчката „Македонска борба“. Каравитис во спомените навел дека меѓу андартите бил Јоанис Сејменис, брат на Георгиос, и Павлос Патрос негов братучед. А како нивна карактеристика потенцирал дека тоа биле луѓе кај кои сè уште се пренесувала крвната одмазда.

³⁴ I. Караβιτη, *О македоникос Аγών...*, 236, 237.

³⁵ А. Трајановски, *Андартскиот колеж...*, 92-94.

³⁶ Σταμάτης Ράπτης, *Ιστορία του μακεδονικού αγώνος*, έκδοσις Β', Αθήναι, χ.χ., 333-334.

³⁷ *Историја на македонскиот народ*, том 3, Институт за национална историја, Скопје, 2003, 371; К. Битовски, *Грчката „Македонска...“*, 80.

³⁸ Бројката од 60 убиени жители на Загоричани ја среќаваме: во два извештаи од конзулатот на Австро-Унагрија во Битола од 11 и 12 април 1905 година (нов стил).

во селото при самиот напад, додека, како што забележавме, околу 20 луѓе биле ликвидирани во планинскиот појас над Загоричани. Карактеристично е дека меѓу жртвите имало и голем број на патријаршисти, кои грчката пропаганда ги сметале за „своє население“ во селото. Имено, и покрај тоа што андартите поседувале список од митрополитот во кој биле наведени имињата на патријаршистите, со што на истите требало да им се гарантира сигурност во текот на нападот, тие обземени од чувството на одмазда не правеле разлика меѓу населението.³⁹ За грчките платеници објективно било тешко да се направи диференцијација на еднородно население, кое по ништо не се разликувало (јазично, етнички или културолошки), освен по нивната црковна определба. Во нападот имало и 7 ранети жители на Загоричани, додека биле опожарени 15 куќи и 12 плевни, а, исто така, бил убиен и ограбен извесен број на добиток.⁴⁰

Европските дипломатски и полициски службеници биле првите и најзаслужни за обелоденувањето на информацијата за овој терористички напад. Нивното присуство во селото и подоцнежните реакции кон Високата Порта и грчката влада придонеле овој настан да добие меѓународни димензии. Прв кој од Костур пристигнал во Загоричани, уште истиот ден, бил италијанскиот офицер Манера. Според своите ингеренции, имајќи ја предвид хаотичната ситуација, тој се обидел да воспостави ред, давајќи им насоки на жителите како да постапуваат.⁴¹ Манера им предложил на жителите, што од нивна страна било прифатено, да не ги погребат жртвите додека од Битола не пристигнат дипломатските претставници.⁴² Неизвесноста траела неколку дена, за да конечно, на четвртиот

Потоа, извештај на рускиот конзул од Битола Виктор Каљ, од 30 март 1905 година. Во писмо на жителите на с. Загоричани до рускиот и австроунгарскиот конзул во Битола од 28 март 1905 год, со поединечно набројување на имињата и презимињата на сите 60 убиени. Бројката од 60 убиени селани ја среќаваме и во еден османлиски дефтер од Румелискиот инспекторат, кој се однесува на судирите коишто ги имале четите на МРО со османлиската војска, но и на судири и напади кои ги вршеле вооружените групи на соседните пропаганди. А. Трајановски, *Андартскиот колеж...*, 83-87; 92-94; 165-167; I. Караџиќ, *О македоникос Аџон...*, 238; ДАРМ, *Турски документи за оружените борби во Македонија 1903 - 1908*, Скопје, 2007, 177.

³⁹ Ефтимијос Каудис во своите спомени раскажува за убиството на известувачот на Каравангелис од Загоричани, кој откако влегле андартите во селото излегол да ги пречека, но еден од андартите, Кукалакис, ладнокрвно го убил. Αγγελος Α. Χοτζίδης, *Ευθυμιος Καουδής, Ένας κρητικός αγωνίζεται για τη Μακεδονία: Απομνημονεύματα (1903-1907)*, Μουσείο Μακεδονικού Αγώνα, Θεσσαλονίκη, 1996, 96, 97.

⁴⁰ А. Трајановски, *Андартскиот колеж...*, 83-87.

⁴¹ Извештај на австроунгарскиот конзул од Битола, 15 април 1905 година (нов стил). I. Караџиќ, *О македоникос Аџон...*, 239.

⁴² И покрај притисоците од месните османлиски власти да бидат погребани жртвите од нападот во селото, жителите успеале да останат на своите позиции сè до моментот додека не пристигнале конзуларните претставници од Битола, со цел на лице место да ги видат последиците на терористичкиот чин на грчките платеници. *Спомени по случај 25 годишнината оть клането извршено оть гръцките...*, 21.

ден по нападот тие пристигнат во селото.⁴³ Делегацијата ја сочинувале двајца конзули, рускиот Кал и австроунгарскиот Прохаска, италијанскиот полковник Албера, а во Лерин им се приклучил и италијанскиот мајор Гатсолди. Жителите на селото ги дочекале како спасители, како луѓе кои единствено во тој момент можеле да ги согледаат вистинските димензии на грчкиот напад и од кои се надевале дека на каков било начин ќе им биде гарантирана безбедноста. По извршената обиколка во селото и добиените информации за самиот тек на нападот, полковникот Алебера видно зачуден им се обратил на двајцата конзули: „како офицер во италијанската армија учествувал во многу битки со дивите африкански племиња. Често пати се случуваше да бидат фатени од африканци и убиени наши војници. Но убивање со таква префинета жестокост не сум видел досега и немам зборови со кои можам да ги оквалификувам авторите на ова злодело“.⁴⁴ На крај, населението од Загоричани составило писмен протест кој им бил предаден на европските конзули, пример кој го следеле и околните македонски села.⁴⁵ Присуството на конзулите до одредена мерка ја постигнала својата цел. Европската јавност набрзо дознала за злосторството на грчките андартски врз невиното македонско население. Реакциите биле остри, како врз официјална Атина, така и кон Високата Порта. Грчкиот историчар Модис, согледувајќи ги негативните последици за грчките позиции пред меѓународната јавност, заклучил: „... беше едно големо злосторство и уште поголема политичка грешка. Несфатливо беше како го замислија и како го остварија“ нападот на Загоричани.⁴⁶ Веднаш по овој настан реагирал и највисокиот Совет на грчкиот Македонски комитет, кој на водачите на грчките чети во Македонија им сугерирал „одржување на одредена пасивност“ на вооружените групи, со препораки за избегнување на секаква акција која била планирана за напад на с. Екши-су. Како причина за ваквата одлука бил наведен засилениот прогон на османлиската власт, посетата и реакциите на конзулите и предизвиканиот општ интерес меѓу јавноста за случувањата во Загоричани.⁴⁷

Прашање кое, исто така, се поставува во историографијата е каков бил односот и улогата на османлиската власт кон овој терористички напад? Несомнено, со развиената воено-полициска мрежа и голем број на известувачи во селата од костурската околина, било несфатливо месната власт да нема информации за подготовките и раздвижувањето на грчките чети во околината на Загоричани. Основните претпоставки дека власта била запознаена со

⁴³ Според спомените на Никола Темчев, родум од Загоричани, а за време на крвавите настани од 25 март, жител на Битола, прв кој ја пренел веста во Битола бил извесен Атанас Коков од соседното село Бобишта, кој самоиницијативно на 26 март пристигнал во градот, а на 27 март веста ја пренел во бугарското трговско агенство, од каде преку циркуларно писмо биле извесетени конзуларните преставници на Големите сили. *Истото*, 9.

⁴⁴ *Истото*, 10, 11.

⁴⁵ А. Трајановски, *Андартскиот колеж...*, 83-90.

⁴⁶ Г. Х. Модис, *О Македоникос аџон каи...*, 277.

⁴⁷ Наредба од највисокиот совет на Македонскиот комитет до водачите на грчките чети во Македонија. *О Македоникос аџон каи та еис Θρακην...*, 243, 244.

подготовките и целта на андартите се поткрепуваат со неколку факти. Имено, самата бројност и големина на обединетите грчки чети било апсурдно да не биде забележана, посебно што неполн месец подоцна една, исто така, голема чета, околу 120 андарти, била откриена и нападната од османлиската војска во с. Белкамен. Од друга страна, поради честите закани од грчките пропагандни претставници во Костурско, жителите на Загоричани на неколку пати пред нападот барале заштита од месната османлиска власт, која за жал не ја добиле.⁴⁸ Единствено неколку дена пред 25-ти март бил испратен еден османлиски одред во селото, при што офицерот навел дека нема причини за паника и преземање на посебни безбедносни мерки, и дека доколку ја слушнеле воената труба да знаат дека во Загоричани влегува војска.⁴⁹ Токму последниот податок буди основан сомнеж дека постоела меѓусебна координација помеѓу грчките чети и месната власт. Бидејќи, како што забележавме, токму воената труба била искористена од андартите со цел да предизвика забуна кај населението. Од подоцнежната кореспонденција меѓу османлиските власти јасно се гледа дека истите биле запознаени со молбите на населението за стационарање на војска во нивните села, но одговорот, „според проценките“, бил дека нема потреба од поголемо нејзино раздвижување.⁵⁰ Исто така, збунува и односот на турскиот офицер Нијазим-бег, кој и покрај молбата од италијанскиот офицер Манера на 24-ти март да се упати кон Загоричани поради можниот напад од грчките чети, тој со својот одред стигнал „само“ до соседното Куманичево, каде одлучил да ја помине ноќта, иако до Загоричани имал уште само еден час војничко пешачење.⁵¹ На крај, како поткрепа кон ова тврдење постои и фактот за несусштинското спроведување на истрагата. Имено, после силните меѓународни притисоци за пронаоѓање на виновниците, месната власт спровела истрага, која, за жал, била усмерена во погрешна насока. Власта, иако имала точни информации за стационарањето на андартите, се ограничила исклучително на пронаоѓање на месните јатаците и поддржувачи на грчката пропаганда, додека тешко достапниот терен бил користен како алиби за нивното непрогонување.

ПОСЛЕДИЦИ ОД НАПАДОТ НА ЗАГОРИЧАНИ

Како и да е, последиците од андартскиот напад на Загоричани биле катастрофални од неколку аспекти. Само година и неколку месеци по крајот на Илинденското востание, во кое селото, исто така, настрадало, историјата се

⁴⁸ Во извештај на англискиот конзул од Битола Мек Грегор, до англискиот амбасадор во Истанбул О'Конор, од 12 април 1905 година, било наведено: „... се гледа дека во последниот месец жителите на Загоричани и околните села биле информирани дека се очекува напад од страна на Грците, кои било познато дека се собираат на скоро непроодни реони околу Лехово и Белкамен, и не само што побараа заштита од властите, усно и писмено, туку и потпоручникот Гатсолди му осврна внимание на леринскиот кајмакам за очекуваната опасност“. I. Караџиќ, *О македоникос Аџов...*, 238, 239.

⁴⁹ *Истото*, 239.

⁵⁰ А. Трајановски, *Андартскиот колеж...*, 179.

⁵¹ *Спомени по случај 25 годишнината отъ клането извршено отъ гръцките...*, 15.

повторила. Но, заразлика од сента 1903 година, овој пат злосторството го извршиле грчките паравоени формации. Големiot број на убиени цивили и материјални штети претставувале непроценлива загуба, која се одразила низ севкупната стагнација на селото. Првобитниот мотив на грчките водачи – одмаздата врз македонското население, предзвивкала голем број споредни ефекти. Начинот на спроведувањето на акцијата имала за цел да создаде психолошки последици меѓу македонското население во Загоричани и околните населени места. Создадено било чувство на несигурност, страв и паника, а селаните неверувајќи ѝ на месната османлиска власт, спасот го барале кај дипломатските претставници. Дури постоеле закани и за колективно иселување на цели села и имигрирање на нивните жители во европските држави.⁵² Исто така, покрај последиците во сите сегменти од секојдневниот живот, од нападот настрадало и македонското револуционерно движење. Внатрешната организација во костурската околина, која била во фаза на консолидација и реорганизација, добила нов сериозен удар по кој требало да помине време и вложување на дополнителни напори, со цел да го врати влијанието и довербата меѓу населението.

После терористичкиот напад во с. Загоричани грчките паравоени формации се повлекле јужно, во елинофоната зона на костурската околина, во реонот на Костораци-Лошница-Богатско.⁵³ Планот на андартските водачи бил да се засолнат на безбеден терен, со цел да се избегне евентуалниот прогон на турската војска. Потоа требало да се направи ново прераспределување на четите во југозападна Македонија, а дел да се повлечат во грчката држава.⁵⁴

⁵² Во писмото на кметот на с. Бобишта до конзулите на европските земји, меѓу другото, стои: „Животот ни е неподнослив, и ние бараме од Вас, од Европа, од човекољубивоста и хуманоста прибежиште удобно за човечки живот, или ние сите демонстративно ќе ги напуштиме нашите живеалишта и ќе дојдеме кај Вас, што сакате правете, ние сакаме живот или поскоро смрт. Правете што сакате, ние сме готови да го примиме и едното и другото“. А. Трајановски, *Андартскиот колеж...*, 89.

⁵³ I. Караџиќ, *О македоникос Аџон...*, 244.

⁵⁴ Четата на Ј. Каравитис преку Корештата се упатила на север, меѓу Битола и Лерин, Макрис заминал за с. Лехово, додека четата на Каудис се распаднала, а тој се вратил во Грција. Четата на Дукас се стационирала во околините на Костенаријата, Колонија и Корча, а Вардас останала во елинофоната зоната на костурската околина откаде и го координирал андартското движење во југозападна Македонија.

УДК 94(497.7:497.11)''18''

ЈОВАН ХАЦИ ВАСИЉЕВИЌ И ОПРЕДЕЛУВАЊЕТО НА ЈУЖНАТА ГРАНИЦА НА „СРПСТВОТО“

Македонка Митрова

Научен советник во Институтот за национална историја – Скопје

Abstract

Jovan Hadzi Vasiljevic (Vranje, 18.10.1866 – Belgrade, 29.03.1948) was a Serbian historian, ethnographer and publicist. Between 1904 and 1940 he worked as a Secretary at the “St. Sava Society”. At the same time J. H. Vasiljevic was also editor-in-chief of the newsletter of the “Brotherhood” of the Association. In the focus of his historical research were the territories of Old Serbia and Macedonia. Consequently in the course of his life he produced numerous papers dealing with these two historical areas. In this occasion we are going to look into J. H. Vasiljevic’s publication titled: “Old Serbia and Macedonia (from geographical, historical and political stand point)” written in 1905, and published in “Brotherhood” in 1906. The scientific focus is aimed at this specific publication of his because of its comprehensive approach to its topical issue unlike his other papers that are limited to territorial-ethnographic topics. In addition in this publication the fundamental postulates that he also used as the basis for his numerous ethno-geographic publications on Macedonia could be reviewed.

Keywords: Jovan Hadzi Vasiljevic, Ottoman Macedonia, Serbian historical right, national instinct.

Во XIX век политичката карта на Балканот доживеала драстични промени. Ова се должелo на појавата на новосоздадените балкански држави кои го наговестиле пропаѓањето на Османлиската Империја и нејзиното повлекување од Полуостровот. Триумфот на балканскиот национализам делумно се должел на напорите на самите балкански народи, кои со нивните востанија и отпорот помогнале да се разниша османлиската власт. Но, нивните напори сами по себе би биле бесплодни, сè додека во нивна корист не интервенирале големите сили на Европа. Ниту една од новосоздадените држави не била задоволна со територијата која ја запоседнала во етапата кога се формирала. Балканските држави потпирајќи се на претставите формирани од либералните теории за нациите, својот стремеж кон целосно осамостојување (постигнување на целосен суверинитет) го врзувале со територијалното проширување на сметка

на останатите земји во рамките на Османлиската Империја.¹ Постигнувањето на територијалното проширување во својство на неопходен фактор на обезбедување „животоспособност“ станало за балканските држави оска на нивните „национални идеали, рамно на ’национални доктрини“.²

Низ оваа историска парадигма може да се согледа и потребата на српската држава за територијалното проширување кон југ. Главните политички детерминанти кои ја определиле ориентацијата на српските политичари за територијалното ширење кон османлиските области, произлегле за време на Големата источна криза (1875–1881). Со решенијата на Берлинскиот конгрес (1878), Австро-Унгарија ја окупираше територијата на Босна и Херцеговина и со тоа ѝ го попречила територијалниот стремеж на Србија кон Јадранското Море. Во времето кога српскиот кнежевски двор започнал да води австрофилска политика, Србија била ориентирана да трасира свој пат на проширување кон Егејското Море. Впрочем, и официјалните изјави што ги давала Виена како поддршка на овие планови на српската држава придонесле таа поенергично да се зафати со поконкретна дејност во османлиска Македонија за да создаде поволен терен за остварување на своите цели. По завршувањето на Големата источна криза, српската влада стартувала со подинамична национална пропаганда во Македонија и започнала да ги користи сите средства што веќе биле употребувани од страна на грчката и бугарската држава. Ваквата политика особено ќе стане поагресивна во своето дејствување по поразот на српската војска со Бугарија во 1885 година. Затоа веќе во 1886 година било создадено т.н. „Друштво Свети Сава“ во Белград, потоа биле отворени српски конзулати во Солун и Скопје во 1887 година, и во Битола во 1888 година. Во текот на летото на 1889 година било формирано „Политичко-просветно одделение“ кое се нашло под директни ингеренции на Министерството за надворешни работи и се наметнало како раководно тело на целата пропагандна дејност во османлиска Македонија. Независно од тоа дали раководството на пропагандата било во рацете на познатото „Друштво Свети Сава“, Министерството за просвета или Министерството за надворешни работи, уште од првиот ден на своето постоење главни организатори на пропагандната дејност станале српските конзулства во османлиска Македонија. Така, од 1889 година српската пропаганда во Македонија станала организирана, систематизирана и институционализирана.

По воениот пораз на Кралството Србија кај Сливница во 1885 година од страна на бугарската држава, малубројни биле српските автори, како Владимир Кариќ и Стојан Новаковиќ, кои македонската територија ја нарекувале со нејзиното вистинско име. Преовладувале авторите како П. Шрепловиќ, кој истовремено

¹ Види: Makedonka Mitrova, „The Balkan Wars and Ottoman Macedonia: the Spatial Context of the National Programmes of Serbia, Greece and Bulgaria“, *Prace Komisji Środkowoeuropejskiej, PAU (Works of the Commission on Central Europe, Polish Academy of Science, volume XXII), tom XXII, Krakow, 2014, 45-57.*

² Види: Ленина Жила, „Детерминација на Балканските војни од гледна точка на сфаќањата за ’животоспособноста‘ на државите“, *100 години од Балканските војни*, МАНУ, Скопје 2013, 229-242.

ги користел и двата назива: „Јужна Стара Србија или Македонија“.³ Во овој историски период во српската литература сè повеќе било присутно сфаќањето дека „Стара Србија“ се простирала на југ и тоа нешто појужно од Костур, Битола и од Струмица, а на исток до Пирин Планина, а дури територијата појужно и поисточно од таа „Стара Србија“ се нарекувала „Македонија“.⁴ Милојко Веселиновиќ во својата експликација одел толку далеку што настојувал „научно да докаже“ дека делот од Македонија, што тој го нарекувал „Стара Србија“, никогаш ниту во минатото не се нарекувал „Македонија“.⁵ Истовремено, додека за територијата на Македонија наизменично се употребувале двете имиња, во Кралството Србија во однос на етничката припадност на македонското словенско население, постоел скоро единствен став: словенското население во османлиска Македонија ги имало сите карактеристики кои што го обележувале како дел од српскиот народ.⁶ Врз основа на „аргументите“ од историјата, лингвистиката или етнографијата, српските општественици настојувале да докажат дека македонското словенско население отсекогаш исклучиво ѝ припаѓало на „српската народна група“. Покрај ваквите дела, исто така во Кралството Србија биле објавени и историски трудови и патеписи во кои за одделни делови на османлиска Македонија се истакнувало дека тие отсекогаш биле српски краишта. За името Македонија, тие се обидуваале да докажат дека тоа претставувало само фиктивен поим. Кон оваа група на српски научници припаѓал и српскиот историчар Јован Хаџи Васиљевиќ.

Јован Хаџи Васиљевиќ (Врање, 18.10.1866 – Белград, 29.03.1948) бил српски историчар, етнограф и публицист. Тој со основно образование се здобил во Врање, а гимназијата ја завршил во родниот град и во Ниш. Во Белград тој дипломирал на Високата школа (историско-филолошки отсек). Во Виена во 1898 година, Ј. Х. Васиљевиќ докторирал од областа во филозофијата. По докторирањето, тој веднаш се вратил во својата земја и почнал да работи како чиновник во Министерството за надворешни работи (сè до 1904 година)

³ П. Шрепловиќ, *Атлас српских земаља и Балканског полуострва са земљописом*, Београд 1891, 11.

⁴ Од страна на српските политичари низ целиот XIX век и почетокот на XX век, постоело флуидно определување на поимот „Стара Србија“. Имено, терминот и неговото територијално разграничување зависело од воено-политичките околности во кои се наоѓала српската држава во однос на Османлиската Империја. Во периодот до Големата источна криза (1878–1881), одредницата „Стара Србија“ се однесувала на косовско-метохиската област и територијата на Санџак (Рашка), а понекогаш го вклучувала и северниот дел од македонскиот регион. Во текот на српско-османлиските војни (1876, 1877/78), терминот „Стара Србија“ бил проширен скоро на целата македонска територија. Во почетокот на XX век, во неговото територијално определување бил додаден и северниот дел од албанската област. Така, низ конкретното историско време под одредницата „Стара Србија“ чијашто територијална маркација се менувала и тоа особено кон јужниот правец, забележлива е една територијална константа: косовско-метохиската област.

⁵ Милојко Веселиновиќ, „Шар с орографског, хидрографског и политичког гледишта“, *Братство*, IV, Београд 1890, 126-127.

⁶ Љубиша Доклестик, *Српско-македонските односи во 19 век*, Скопје 1973, 228-229.

и тоа на терен во српските конзулати во османлиска Македонија, конкретно во градовите: Битола и Скопје. Во текот на 1904 година, Ј. Х. Васиљевиќ ја напуштил чиновничката работа. Од овој период па сè до 1940 година, тој бил секретар на „Друштвото Свети Сава“. Истовремено, Ј. Х. Васиљевиќ бил и уредник на билтенот на Друштвото со назив „Браство“.⁷ Главна преокупација во неговото историско истражување биле териториите на Стара Србија и Македонија. Поради тоа во текот на својот живот продуцирал голем број на трудови кои се однесувале на овие две историски области.⁸ За оваа прилика ќе биде разгледувана публикацијата на Ј. Х. Васиљевиќ со наслов: „Стара Србија и Македонија (од географско, историско и политичко гледиште)“ напишана во 1905 година, а објавена во „Браство“ во 1906 година.⁹ Научниот фокус е насочен токму кон оваа негова публикација поради нејзината сеопфатност во однос на проблематиката која во неа се обработува за разлика од останатите негови трудови кои се ограничени повеќе на теренско-етнографски теми. Низ оваа публикација може да се разгледуваат и неговите основни постулати на кои тој ги базирал и своите бројни етно-географски публикации за Македонија.

ГЕОГРАФСКОТО ОПРЕДЕЛУВАЊЕ НА ТЕРМИНОТ МАКЕДОНИЈА

Јован Хаџи Васиљевиќ во публикацијата што е во фокусот на оваа статија се обидува да го оспорува терминот Македонија и нејзиното фактичко постоење како посебна историско-географска област, во обид на дел од таа територија, да ѝ го наметне нејзиното, според него „автентично име“: Јужна Стара Србија. Како главен научен аргумент во својата елаборација Ј. Х. Васиљевиќ го користел непрецизниот термин „српското народно поимање“ за дефинирањето и определувањето на македонскиот географски простор. Имено, според него: „Македонија започнува од Демир Капија, прилепските области и територијата јужно и источно од реката Струма“.¹⁰ На тој начин, територијата северно од оваа гранична маркација тој ја претставувал со називот Јужна Стара Србија. Ако се погледне пошироко во балканската историја може да се забележи дека ова географско маркирање на овие територии од страна на Ј. Х. Васиљевиќ кореспондирале со некои од српските средовековни балкански држави и нивните јужни гранични линии. Драстичното поместување на географската граница на она што Ј. Х. Васиљевиќ го поимал како „Македонија“ дури и во неговото време доаѓало во колизија со егзистирачките картографски сознанија за Балканскиот Полуостров, и особено за османлиска Македонија.¹¹ Според

⁷ Владимир Стојанчевиќ, „Српски научници – проучаваоци друштвено-историјске проблематике Јужне Србије – садашње Републике Македоније (до Првог светског рата)“, *Вардарски зборник*, 3, Београд 2004, 48.

⁸ В. Стојанчевиќ, *Срби у Македонији*, Крушевац 2004, 69-74.

⁹ Јован Хаџи Васиљевиќ, „Стара Србија и Македонија (са гледишта географског, историјског и политичког)“, *Браство*, књ. 21, XI, Београд 1906, 49-144.

¹⁰ *Истото*, 54.

¹¹ Види: Н. R. Wilkinson, *Maps and politics – A Review of the Ethnographic Cartography of Macedonia*, University Press, Liverpool 1951.

овие картографски определувања македонската територија се простирала на север до Шар Планина. На овој начин поставената гранична линија меѓу „Стара Србија“ и османлиска Македонија најповеќе му пречела на српскиот историчар и затоа тој упорно настојувал да ја оспори. Ј. Х. Васиљевиќ се обидел поголемиот дел од османлиска Македонија да го обележи како Јужна Стара Србија и со нова „научна“ акробација да ја фузира оваа територија со Стара Србија (или во овој случај тоа би била Северна Стара Србија) т.е. територијата на османлиските: Косово, Метохија и областа Санџак. Според него, самиот географски поим (Шар Планина) за територијална граница на двете историски области (Стара Србија и Македонија) не бил прецизно утврден, односно, бил дискутабилен.¹² Во својата контра аргументација Ј. Х. Васиљевиќ се потпирал на „важните географски атрибути“ на земјишниот релјеф на Стара Србија и Македонија, апострофирајќи дека бил истоветен и дека каква било гранична маркација меѓу нив била повеќе од илузорна.

Во публикацијата што е во фокусот на нашата анализа, Ј. Х. Васиљевиќ спорел и со дел од српската интелигенција која, според него, „погрешно го употребувала името Македонија“ користејќи го повторно како „валиден“ контра аргумент: „инстинктивната свесност кај српскиот народ“ којшто знаел дека таа територија претставувала „чиста српска земја“.¹³ Српскиот историчар единствено ги прифатил аргументите на етнографот Јован Цвијиќ, кој, според него, успеал повторно да го врати „вистинскиот термин Стара Србија за Јужните Српски Земји преку употребата на името: Скопска Стара Србија“. Сепак, областите кои ги преферирал Цвијиќ не кореспондирале целосно со опсервациите на Ј. Х. Васиљевиќ.¹⁴ Во своите дискусии со српските научници на најголем отстрел кај Ј. Х. Васиљевиќ се нашол географот Владимир Кариќ. Според него, В. Кариќ бил првиот српски географ кој најмногу го изместил „здравниот народен поим“ за Стара Србија. Во своите обвинувања српскиот историчар отишол предалеку и директно го посочил Кариќ како главен виновник во однос на преименувањето во српското општество на територијата на Јужна Стара Србија со некоректното име Македонија.¹⁵

За Ј. Х. Васиљевиќ, Македонија во граничните рамки во коишто била маркирана во 19-тиот век претставувала фиктивна област и според него користењето на овој назив бил намерно злоупотребуван од страна на империјална Русија со единствена политичка цел: да се искорени името на Јужна Стара Србија.¹⁶ Како аргумент на својата теза, тој ја апострофирал политиката на руската држава кон Балканот за време на Големата источна криза и нејзината намера од „фиктивната област Македонија да создаде бугарска земја“.

¹² Ј. Х. Васиљевиќ, „Стара Србија и Македонија...“, 55.

¹³ *Истото*, 51.

¹⁴ *Истото*, 78. За Јован Цвијиќ, Скопска Стара Србија се однесувала за следните котлини: Прешево, Куманово, Паланка, Кочани, Кратово, Штип, Велес и Тетово. Поточно македонските котлини со исклучок на Прешевската кои влегувале во составот на Косовскиот вилает.

¹⁵ Ј. Х. Васиљевиќ, „Стара Србија и Македонија...“, 79.

¹⁶ *Истото*, 50.

Всушност, Ј. Х. Васиљевиќ директно алудирал на санстефанскиот проект на грофот Игнатијев од 1878 година, а политиката на руската држава ја означил како непријател на српските интереси. Притоа, српскиот историчар намерно избегнал да ја нотира, на пример, круцијалната руска помош за време на српско-османлиската војна во текот на 1876 година. Српската држава била спасена од катастрофалниот воен пораз само поради интервенцијата на руската влада кај Високата Порта. На ударот на неговото перо била и политиката на Австро-Унгарија. За неа тврдел дека таа имала за цел од територијата на Северна Стара Србија да создаде албанска држава и областа да ја преименува во Албанија. Како валиден доказ за својата теза ја посочил австроунгарската политика и литература во која, според него, бил употребуван само терминот Албанија за територијата на Северна Стара Србија. Од друга страна, документацијата од австроунгарска провиниенција која се однесува за Мирцштешкиот реформски проект од 1903–1909 година, го покажува спротивното.¹⁷ Имено, во оваа документација фигурира поимот Стара Србија и тој се однесува за косовско-метохиската област и областа Санџак. Исто така во посочените извори, присутен е и поимот Македонија со јасно поставена гранична линија меѓу нејзината територија и областа на Стара Србија, а тоа било планинскиот венец на Шар Планина. Затоа слободно може да се констатира дека селективноста претставувала една од примарните методи во толкувањето на одредените концепирани и апсолвирани проблематики од страна на српскиот историчар.

Од аспектот на „веродостојноста или не“ на определувањето и опсегот на Македонија на Балканот, мошне индикативна е конкретната опсервација на Ј. Х. Васиљевиќ: „...откако започна во нашата домашна литература и наука да продираат поимите од страна на странската и тоа особено термините од виенската и петроградската литература без никаква критичност, оттогаш во неа започна да преовладува изопачениот поим за границите на Српските Земји. Така во голема мера дел од Српските Земји беа именувани со едно оживеано и старо историско име – *Македонија*“.¹⁸ Во овој цитат, тој за прв пат во публикацијата го детектирал историското значење на поимот *Македонија*. Во овој контекст, тој продолжил да објаснува дека името Македонија било познато кај сите балкански народи како назив на некогашната македонска држава на Филип и Александар Македонски. Меѓутоа, според него во историјата точната локација на оваа античка држава не била позната.¹⁹ Истовремено, српскиот историчар посочил дека традициите за Александар Македонски биле познати кај сите балкански народи и дека меѓу образованите поединци постоел некаков меѓусебен натпревар во однос на тоа кој подобро би ги зачувал тие традиции. Па така, Ј. Х. Васиљевиќ укажал дека историското име Македонија опстојувало во балканската литература, но, не отстапил од тезата за непрецизно определување за која територија станувало збор, со што за него, таа и

¹⁷ Види: *Австриски документи за реформската акција на европските големи сили во Македонија 1903–1909*, предговор и редакција Михајло Миновски, Државен архив на Република Македонија, Скопје 2002.

¹⁸ Ј. Х. Васиљевиќ, „Стара Србија и Македонија...“, 73.

¹⁹ *Истото*, 82.

понатаму претставувала фиктивен поим. Имено, Ј. Х. Васиљевиќ го тврдел следново: „...Земјите во периферните делови кои се наоѓале помеѓу трите центри на трите балкански народи (се мисли на Србите, Бугарите и Грците – М.М.) кои немале свое утврдено историско име биле понекогаш именувани во литературата како Македонија. Овој назив во средниот и во минатите векови бил интернационален и исклучиво литературен“.²⁰ Неговите согледувања се совпаѓале со пишувањата во османлиските историски хроники, географски дела и патописна литература. Во тие дела може да се заклучи дека османлиската образовна елита знаела за Македонија и го употребувала тој назив во контекст на античката држава Македонија, најчесто поврзана со личностите на Филип и Александар Македонски.²¹ Исто така, изворите покажуваат дека познавањето за Македонија како посебна област на Балканот поврзана со античката традиција било присутно на дворовите на западните и на руските цареви, како и на папската држава, без разлика на тоа колку точно бил дефиниран тој простор во географска и во историска смисла.²² „Деветнаесеттиот век бил периодот кога под влијание на големогрчката идеја и на грчката национална картографска дејност името Македонија конечно било зацврстено на својата оригинална територија од античкото минато. Но, сега комбинацијата на античката историја со продорот на националните идеи од Запад му дале на името Македонија сосема поинаква содржина и тоа започнало да се употребува во сосема поинаков, пред сè политички, а подоцна и национален контекст“.²³ Таа нова содржина најчесто била поврзана со националните идеи на новите балкански држави чии „корени“ се барале преку средниот век. Оттогаш започнало и создавањето на различните етноисториски перцепции за Македонија. Во рамките на овој историски наратив Ј. Х. Васиљевиќ тргнал да ја елаборира српската перцепција кон македонската територија, обидувајќи се да го наметне политичкиот прерогатив на својата држава кој бил децидно определен: територијално проширување кон Вардарската Долина. Затоа и не била за никакво изненадување и неговата теза во однос на поместувањето на граничната маркација помеѓу „Стара Србија“ и османлиска Македонија.

СРПСКОТО „ИСТОРИСКО ПРАВО“ ЗА ТЕРИТОРИЈАЛНОТО ПРОШИРУВАЊЕ КОН ЈУГ

Во елаборацијата за одбраната на српското „историско право“ врз македонската територија од страна на Ј. Х. Васиљевиќ, интересни се неколку точки за анализирање. Најпрво ќе се осврнеме на неговата интерпретација во однос на перцепцијата на српскиот народ за големината на некогашната српска држава од средниот век и за границите на т.н. „српски земји“. Меѓу

²⁰ *Истото*, 84.

²¹ Драги Ѓоргиев, Марија Пандевска, „Името и именувањата во османлиска Македонија низ дискурсот на Балканските војни и Букурешкиот мировен договор“, *Букурешкиот мировен договор, Македонија и Балканот*, МАНУ, Скопје 2014, 120.

²² *Истото*, 121.

²³ *Истото*, 122.

другото, тој конфузно упатил на фактот дека и покрај постоењето на некаква „силна меморија“ кај српското население за „самостојната српска држава во минатото“, сепак, прецизно не се знаело до каде точно се простирале српските земји и кои сè територии всушност биле „српски“?²⁴ Па така, Ј. Х. Васиљевиќ, истовремено и го проблематизирал тоа „историско сеќавање“ кај целокупниот српски народ. Неговата експликација ја содржи и констатацијата дека: дури за време на османлиската власт кај српскиот народ започнало да се создава поимот за големината на „Србија и за српските земји“, поточно определувањето на нивните граници на југ и југоисток.²⁵ За Ј. Х. Васиљевиќ, голем дел од непознавањето за големината на српските земји се должела на високиот степен на неписменоста поради што Србите не знаеле дека: „постојат пишани споменици за пространството на Српските Земји, за Неманиќевата Србија на југ и југоисток, туку народот, судејќи само по еднаквоста на своите чувства и на своите поими и традиции во однос на минатото, со чувствата и традициите на Србите во тие предели (се мисли на населението на југ и југоисток од современата српска држава од XIX-тиот век – М. М.), и врз основа на еднаквоста на своите главни карактеристики, инстинктивно си ги означил границите на Српството...“²⁶ Воопшто не е за изненадување што Ј. Х. Васиљевиќ постојано во својата „научна“ интерпретација во статијата како главен аргумент го користел поимот на постоење на „инстинктивност“ кај српскиот народ. Во недостаток на валидни научни аргументи популистичката инструментализација на некакви „народни инстинкти“ била корисна прагма во пишувањето. Истовремено, авторот во фуснотата на истата страна во текстот, во однос на историската меморија кај Србите, чувствувал потреба да објасни за која средовековна српска држава станувало збор. Така, според него, под поимот на Неманиќевата Србија би требало да се подразбере етнографската Србија на средниот век, и тоа: Србија на Стефан Милутин, Стефан Дечански и на кралот Стефан Душан.²⁷ Овој негов наод во однос на „вистинската“ етнографска Србија е мошне дискутабилен затоа што тој последователно навел неколку српски средовековни држави кои егзистирале на Балканот во различни периоди. И бидејќи овие средовековни творби постојано ги менувале своите граници тогаш се наметнува прашањето која од нив, според Ј. Х. Васиљевиќ, би ја претставувала вистинската етнографска српска држава? Од друга страна, српскиот историчар во својот текст самиот констатирал дека српското население за време на османлиското владеење (како и остатокот од балканското население) немало чувство за „народност“. Тогаш сама по себе е нелогична неговата констатација дека во далечниот среден век постоела српска етнографска држава.²⁸ Или со сите овие историски пермутации, Ј. Х. Васиљевиќ сакал да покаже (а можеби и да докаже) дека српското население го поседувало ексклузивното „народно чувство“ за време на сите средовековни државни формации, а во периодот на османлиската власт, истото го изгубило!?

²⁴ Ј. Х. Васиљевиќ, „Стара Србија и Македонија...“, 69.

²⁵ *Истото*.

²⁶ *Истото*, 70.

²⁷ *Истото*.

²⁸ *Истото*, 69.

Во однос на докажувањето на српското „историско право“ врз територијата на османлиска Македонија кај Ј. Х. Васиљевиќ преовладуваат уште неколку интересни и контроверзни заклучоци. Така на пример, кога пишува за средовековната Самоилова држава чие што јадро се наоѓало на македонска територија, истата ја карактеризирал како словенска но, со доминантен српски елемент!²⁹ Во контекст на ова ги напишал и следните лични видувања: „Ова царство е создадено во 963 година и во себе ги опфаќало пределите: овчеполските, вардарските, прилепско-охридските и дебарските краишта. Набројаните области претставувале гравитационата точка на Самоиловото царство. Во границите на ова царство влегувале сите Српски Земји до денешниот Крагуевац, реката Ибар и косовските предели...“³⁰ Мошне индикативно во неговите објаснувања е тоа што на Самиловото царство му припишал српски карактер, само поради тоа што во неговиот состав влегле и мал дел од српските земји од неговата современост. Исто така од овој негов цитат јасно се гледа и потенцираната дистинкција на македонските предели определувајќи ги како гравитациони точки на Самоиловата држава, а кон нив ги додава и „сите српски земји“, но, со јасно определени гранични линии до каде се простирале. Неговата анализа ја открива флуидноста и недоследноста во неговите ставови како и постојаното менување на методологијата во начинот на истражувањето.

Во своите пишувања Ј. Х. Васиљевиќ постојано го протежирал српскиот средовековен политички живот и неговото „сè уште присутно влијание“ во османлиска Македонија. Во контекст на овој наратив, тој посебен акцент ставил на владеењето на кралот Стефан Урош II Милутин (1281–1322), апостофирајќи дека српската држава формирана од страна на Стефан Немања за времето на владеењето на кралот Милутин била во својот најголем полет. Според него во тој историски период, средовековната српска државна творба го присоединила кон себе „мнозинството од српскиот народ и српските земји кои биле под византиската власт“, алудирајќи на пределите околу долините на реките Струма и Вардар. Исто така, тој ја потенцирал важноста на последните години од периодот на владеењето на кралот Милутин, во којшто границите на државата се протегале на југ до Демир Капија, Прилеп, Битола и Охридското Езеро.³¹ Имено, уште тогаш, според размислувањето на Ј. Х. Васиљевиќ, била зацврстена српската државна власт во областите на Скопје, Овчеполието, Кратово, Куманово, Кочани, Штип, Велес, Струмица, Кичево, Поречието, Прилеп, Битола и Охрид. Во прилог на својата аргументација тој ги посочил и следните „историски факти“: „Со проширувањето на Србија во гореспомнатите делови од Јужните Српски Земји и со утврдувањето на српскиот државен живот во нив, било пренесено и тежиштето на Србија. Вардарската Долина и останатите околни предели во периодот на владеењето на кралот Милутин, станале гравитациони територии на Српството..... и со тоа Србија навлегла во својот нов период на национален и државен живот“.³²

²⁹ *Истото*, 95.

³⁰ *Истото*.

³¹ *Истото*, 100.

³² *Истото*. 101.

Од цитираните и парафразираните пасоси може да се заклучи дека Ј. Х. Васиљевиќ отишол предалеку во креирањето на „нужните илузии“ потребни за неговата популистичка агенда во однос на докажувањето на српското „историско право“ врз македонската територија. Па така, тој, за сметка на вклучување на Вардарската Долина, во своето пишување се откажал од вистинското (автентично) средовековно територијално и гравитационо јадро на некогашните српски владетели: Санџак, Косово и Метохија.

Истовремено како потврда за српското „историско право“ врз македонската територија, Ј. Х. Васиљевиќ пласирал уште една своја популистичка теза. А, таа се однесувала на „историскиот факт“ кој потврдувал дека Османлиите „целата територија на Македонија и Јужна Стара Србија ги освоиле и преземале само од Србите“.³³ На тој начин, тој, повикувајќи се единствено на владенијата на средовековните деспоти Крали Марко и браќата Дејановиќи им припишал и етнографски атрибути кои биле непостоечки за тогашното средовековно историско време. Заради одбраната на српското историско право врз османлиска Македонија, Ј. Х. Васиљевиќ во својата публикација посветил и неколку страници, елаборирајќи и за црквите и манастирите изградени на територијата на Македонија од страна на српските средовековни владетели.³⁴ Византиските традиции кај сите балкански народи, тој, едноставно, ги пренебрегнал.

Под премисата на „критичното научно истражување“, српскиот историчар се амбицирал да објаснува и за говорите присутни на македонскиот простор. Во контекст на ова, тој, како основа за докажувањето на тезата дека српскиот јазик бил присутен во османлиска Македонија, го земал моравско-пчињскиот говор т.е. дијалект. За конкретниот говор, укажал дека се користел во „Јужна Стара Србија“ и тоа во следните региони: кумановскиот, скопскиот, прешевскиот, паланечкиот, кратовскиот и овчеполскиот.³⁵ Понатаму продолжил со следните свои опсервации: „Од овие краишта движејќи се кој југ и југоисток, штипскиот, велешкиот и струмичкиот предел, говореле на друг дијалект, кој сепак, по своите особини, влегувал во *српскиот јазик* и српските говори.“³⁶ И на крајот, тој констатирал дека прилепските, дебарските и охридските области говореле на различен дијалект од тој што се користел во скопската област.³⁷ Покрај очигледните ретерирања и некомпетентните лингвистички анализи од страна на овој српски историчар, тој, сепак, во својот веќе познат импровизирачки стил констатирал дека заедничко во сите овие говори е употребата на српските букви „тм“ и „‘‘?!“³⁸

Несомнено, после сите напишани произволни и популистички историски аргументации од страна на Ј. Х. Васиљевиќ, произлегува констатацијата дека неговата главна намера била и останала да ја оправдува српската територијална

³³ *Истото*, 107.

³⁴ *Истото*, 113-122.

³⁵ *Истото*, 125.

³⁶ *Истото*, 125-126.

³⁷ *Истото*.

³⁸ *Истото*, 126.

претензија кон османлиска Македонија. Историскиот контекст во кој тој ја пишувал својата статија било времето во кое биле разгорени борбите меѓу трите соседни балкански паравоени чети за освојување и подготовка за идното владеење со територијата на османлиска Македонија од страна на нивните држави. Конкретната 1905 година била препознатлива и по успешната пенетрација на српските паравоени чети во османлиска Македонија и нивните директни судири со бугарските паравоени чети и со четите на ВМОРО. Вака согледано итнцијата на српскиот историчар била и повеќе од јасна. Тој преку пишувањето на овој текст сакал директно да ги оправда и истовремено да ги легитимира четничките акции на српските паравоени чети во име на реализирањето на некаква си повисока патриотска цел: историското право врз дел (што е можно поголем) од македонската територија.

Историското време во кое била пишувана и објавена оваа публикација на Ј. Х. Васиљевиќ коиндицирало и со спроведувањето на Мирцштешките реформи во османлиска Македонија (1903–1909). Оваа програма на реформи која започнала да се реализира од ноември 1903 година несомнено била една од најкрупните меѓународни акции преземени од страна на големите сили во однос на Османлиската Империја на Балканот. Таа дошла како резултат на влошените внатрешни прилики во османлиска Македонија по Илинденското востание во 1903 година. Вистинската цел на реформската програма, официјализирана со намена да се подобри положбата на населението и да се смири бунтовната провинција, било воспоставување неофицијализиран протекторат на големите сили врз османлиска Македонија.³⁹

За Ј. Х. Васиљевиќ, како пропагатор на српските интереси, веројатно најголемо разочарување предизвикало реализирањето на точката три од Мирцштешката реформска програма. Имено, со оваа точка во програмата за реформи не влегувале териториите со мешано албанско и српско население од Косовскиот/Скопскиот вилает и области со мнозинско албанско население од Битолскиот вилает, и со самото тоа Македонија останала да фигурира како посебна територијална целина врз која требало да се спроведуваат реформите.⁴⁰

³⁹ Реформската програма била донесена во есен 1903 година во малото штаерско место Мирцштег во Австрија. Оваа програма ја потпишал рускиот цар Николај II и австроунгарскиот Франц Јосиф I.

⁴⁰ Така, од реформскиот процес биле исклучени: неколкуте санџаци на Косовскиот (Скопскиот) вилает, што претходно, според ревизијата на Берлинскиот договор, Австро-Унгарија имала право да држи свои воени гарнизони (Сјеница, Нови Пазар, Плевље); потоа, три санџаци со мешано албанско и српско население (Пеќ, Призрен и Приштина) и од Битолскиот вилает санџаците: Серфиџанскиот, Елбасанскиот, Дебарскиот и поголем дел од Корчанскиот, каде што претежно или во своето големо мнозинство биле населени со албанско население. – *Австриски документи за реформската акција на европските големи сили во Македонија 1903–1909*, избор и превод на документи Горѓи Стојчевски, Скопје 2002, Док. 7, 72; Михајло Војводић, *Србија и балканско титање (1875–1914)*, Нови Сад 2000, 293; Радослав Попов, *Австро-Унгарија и реформите в Европска Турција 1903–1908*, Софија 1974, 82; Глигор Тодоровски, *Реформите на големите европски сили во Македонија (1829–1909)*, кн. II, Скопје 1984, 157. Главната аргументација на австроунгарската дипломатија за вадење на овие области

Затоа тој напишал: „Според истиот концепт (се мисли на Мирцштешките реформи – М.М.), политиката на Австрија... денес е најмногу ангажирана од Србите и Бугарите во Турција, да прогласи (се мисли створи – М.М.) нова *македонска народност* и во иднина покрај Арбанија (Стара Србија), да се ограничи и нова, 'самоуправна' област, *Македонија!*“⁴¹ Овој цитат за нас е интересен и одеден друг аспект. За прв пат Ј. Х. Васиљевиќ во својата публикација го внел и терминот Бугари, како посебна одредница во однос на именувањето на населението во османлиска Македонија. Тој во својата дотогашна елаборација исклучиво го потенцирал само и единствено српскиот карактер на македонското словенско население. Неговото детектирање на постоењето и на „Бугари“ во османлиска Македонија, произлегува од тогашниот реален историски контекст во конкретната 1905 година, во кој, српските паравоени чети најголеми проблеми и судири имале со бугарските паравоени чети на македонската територија. На ударот на перото на овој српски историчар биле и српските приврзаници на идејата за автономна Македонија. Меѓу другото, тој го дал и следното свое мислење: „Во последно време идејата за давање на автономија на Македонија и постоењето на *македонската* народност, наоѓа свои приврзаници и во Кралството Србија. Но, единствената утеха е што ваквата идеја во Србија ја застапуваат само политичките незнајковци или пак политички шарлатани. Сите *вистински* и освестени Срби ја осудуваат идејата за давање автономија на Македонија во границите во чии рамки ја подразбираат *Бугарите* и *останатите национални противници на српскиот народ!*“⁴² Всушност, српскиот историчар и покрај упатените критики кон дел од српската интелигенција, односно конкретно кон српските социјалисти кои ја застапувале идејата за автономна македонска државна единица во рамките на една Балканска конфедерација, тој исто така ја искритикувал и бугарската политика во однос на територијалното разграничување на Македонија. Неговиот коментар кон политиката на бугарската држава произлегувал од неуспешниот договор меѓу Кралството Србија и Кнежевството Бугарија од 1904 година, во однос на поделбата на интересни сфери во османлиска Македонија.

На крајот од публикацијата, што е фокус на нашата анализа, Ј. Х. Васиљевиќ повторно се навратил кон критика на австроунгарската политика во однос на Балканскиот Полуостров, апострофирајќи дека териториите на Европска Турција би требало да бидат „праведно“ поделени меѓу балканските народи. Во име на оваа агенда, според него би требало да се работи на зближување на балканските христијански држави со една единствена цел: да не ѝ се дозволи на Австро-Унгарија да го уништува нивното политичкото единство.⁴³ Ј. Х. Васиљевиќ, всушност децидно алудирал за потребата од создавањето на еден

од реформската програма покрај промената на етничкиот состав на населението била и следнава: жителите од овие предели не земале учество во „христијанското востание“ (се мисли на Илинденското востание – М.М.) и затоа овие региони немале потреба да бидат вклучени во процесот на реформи.

⁴¹ Ј. Х. Васиљевиќ, „Стара Србија и Македонија...“, 90.

⁴² *Истото*, 91.

⁴³ *Истото*, 90.

Балкански сојуз. Исто така, мошне е индикативно и неговото релативизирање на постоењето на дипломатската синтагма: „македонско прашање“, која се појавила уште за време на Источната криза преку фамозниот 23 член од Берлинскиот договор (1878 година). Иако, од една страна, Ј. Х. Васиљевиќ правилно укажал на обидот на бугарската дипломатија која претендирала на „македонското прашање“ исклучиво да му се припише само бугарски карактер, сепак, од друга страна, тој направил еден маневарски чекор преку кој сакал да го внесе и српското право во рамките на ова прашање. Имено, тој јасно ставил на знаење дека за правилно решавање на српското и бугарското национално прашање во Стара Србија и Македонија било потребно двата народа спогодбено и заеднички да дејствуваат.⁴⁴ Преку ваквата негова елаборација тој јасно ја презентирал својата интенција која била идентична со српската политика. А, таа била преферирањето на поделбата на македонската територија и одбивањето на можноста од создавањето на четврта словенска држава на Балканот. Всушност и изјавата на тогашниот српски премиер Никола Пашиќ дадена во 1904 година го потврдувала ставот на Ј. Х. Васиљевиќ.⁴⁵

Популистичката публикација на Ј. Х. Васиљевиќ: „Стара Србија и Македонија (од географско, историско и политичко гледиште)“ избилува со ирационални аргументи во однос на докажувањето на српското „историско право“ врз територијата на османлиска Македонија. Истата била наменета за национално и политичко просветување на населението во српската држава. Оттука и мисијата на српскиот историчар била популистички емисар со посебна национална задача, односно дисеминација на српските воено-политички цели среде домашната јавност. На овој начин Ј. Х. Васиљевиќ станал општественик во служба на власта и политичката пропаганда. Мошне интересно и куриозитетно за него е што тој не бил сосема прифатен од тогашната српска интелектуална елита. После династичкиот преврат во Кралството Србија во 1903 година, Ј. Х. Васиљевиќ кај политичарите бил оквалификуван како поддржувач на династијата Обеновиќи, а кај научниците за „патриотски писател“ со скромни научни квалитети. Во периодот до Првата светска војна, Ј. Х. Васиљевиќ бил соработник на Српската кралска академија, на списанието „Годишњица Николе Чупиќа“, на „Друштвото Свети Сава“ и на

⁴⁴ *Истото*, 113.

⁴⁵ Изјавата на Никола Пашиќ била следната: „Не признавам дека има трет словенски народ освен Срби и Бугари на Балканот, па затоа не треба со сила да се создаваат и Македонските Словени. Тие се или Срби или Бугари. Оние делови кои се поблиску до српското влијание, тоа се Срби, а деловите кои се поблиску до Бугарија, тоа се Бугари. Затоа сметам дека би можела да се стави една праведна граница (се мисли на границата меѓу Србија и Бугарија – М.М.) ако би се почитувал мојот став. На крај сметам дека за правилен развој на балканските држави не е потребно или оправдано да се создава и четврта словенска држава.“ – *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*, књ. I, св. 1, Београд 1998, Док. 540, 987.

Коларчевиот народен универзитет.⁴⁶ Српскиот историчар целиот свој живот го посветил на продуцирање на популистички трудови во кои доминантен дискурс претставувал инструментализацијата на многу предрасуди и средовековни стереотипи во однос на презентирањето на историското минато на османлиска Македонија и „Српството“. Меѓутоа, би требало да потенцираме дека тој не претставувал некаков раритетен исклучок од тогашната српска и, пошироко, балканска или европска интелектуална елита. Научно-популарната мисла во историското време на Ј. Х. Васиљевиќ полека, но сигурно станала неодминливо орудие во политичката стратегија на секоја европска држава.

⁴⁶ В. Стојанчевиќ, *Срби у Македонији*, 67.

УДК 94(497.7:=163.41)''19''

БАЛКАНСКИТЕ ВОЈНИ 1912 – 1913 ГОДИНА И ПОСЛЕДИЦИТЕ ВРЗ БОШЊАЦИТЕ ВО МАКЕДОНИЈА¹

Зеќир Рамчиловиќ

Научен соработник, професор во ПСУ „Јахја Кемал“ – Скопје

Abstract

The Balkan Wars 1912–1913 left behind devastation and ashes. The end of the war and the treaty in Bucharest had devastating effects on Macedonia, and the decisions left permanent consequences on the course of events in that period of time and had an unseen negative effect on our country and the Macedonian citizen today. Peoples who became strangers in their own country were in the worst situation, and the more different they were from the new government the worse their position was. Bosniaks in the Ottoman Empire expanded their influence in all parts of the Balkans, but after the weakening of the state their number considerably grew in other Ottoman provinces, including Macedonia. With the Balkan Wars 1912–1913 process of eviction of the Bosniaks and the rest of the Muslim population began once more. The newly established government not only failed to ensure order, peace and security, but also triggered two negative processes by its actions. The first was denationalization of the Macedonian people and the second was direct discrimination and incitement to eviction of Bosniaks and other Muslims from Macedonia.

Keywords: Balkan Wars, Bosniaks, Macedonia.

МАКЕДОНИЈА ПРЕД БАЛКАНСКИТЕ ВОЈНИ 1912 – 1913 ГОДИНА

Борбата на македонскиот народ за слобода и рамноправност се интензивирала кон крајот на XIX и почетокот на XX век со кревање на поголем број востанија. Најзначајно од нив е Илинденското востание кое било голем поттик за будење и зголемување на македонската национална свест и борба за слобода, но и свртување на меѓународно внимание кон Македонија и решавање на македонското прашање. Во Мирцштег во 1903 година утврдени се конкретни

¹ Текстот е презентираан на 4-тата Глобална конференција на Обединетата македонска дијаспора, Македонија 2013: 100 години по Букурешкиот договор, ОМД, одржана во Скопје, 24.7.–2.8.2015.

чекори за изведување на реформи во Македонија, со цел подобрување на тешката положба на Македонците. За жал, реформите во најголем дел не се спроведувале, а различните интереси на европските сили за Македонија дополнително ја отежнувале реализацијата на реформите.

Ослабената османлиска држава многу бавно ги спроведувала предвидените реформи, а Македонија била дополнително оптоварувана со прилив на мухацири. Слабењето на државниот апарат и регуларните воени сили бил проследени со зголемен број на одметнички групи, коишто често го тероризирале населението. Но токму поради притисокот од големите европски сили, османлиската војска имала строга наредба да избегнува судири, а вооружените групи поддржувани од соседните држави провоцираа нередби и ја тероризираа целата земја и мирољубивото селско население.¹ Секоја од нив сметала дека Македонците се припадници на нивниот народ и македонската територија треба на нив да им припадне. Во текот на 1905 година Фрејзер истакнува дека ривалските вооружени групи од соседството тероризираат села и вршат притисок врз населението, за конвертирање од Грчката во Бугарската црква и обратно. „Ситуацијата на Балканот постепено влегува во нова фаза, христијаните го мразат Турчинот, но тие помеѓу себе се мразат повеќе“.² Наместо да упатат регуларни воени единици, властите започнале да го вооружуваат муслиманското население.³ На ваков начин положбата на населението дополнително се влошила со постојани пресметки, крајби и убиства. Ако Балканот беше најопасната точка на Европа, тогаш најопасната точка на Балканот беше Македонија.⁴

Со појавата на Младотурците, во Македонија се создава дотогаш невидена атмосфера на помирување помеѓу македонскиот народ и другите етноси и конфесии.⁵ Помирувањето што ги понело безмалку сите структури во македонското ослободително движење, создало верба дека ќе настапи период на мир и спокојство и ќе се создаде можност за остварување на аспирациите за автономна Македонија, во рамките на демократизирана и децентрализирана османлиска држава. Младотурците не успеале за кратко време да ги решат сложените проблеми во кои се наоѓаше државата.

Османлиската држава со сите свои позитивни и негативни страни на владеењето и управата во Македонија и во тешки услови за народот во годините на кризата и пропаѓањето на државата, на македонскиот народ му овозможила градење и развивање на националната свест и чувство на припадност и солидарност на Македонците од сите нејзини делови.

¹ Herbert Vivian, *The Servian Tragedy with Some Impressions of Macedonia*, G. Richards, London 1904, 263.

² John Foster Fraser, *Pictures from the Balkans*, Cassell and company LTD, New York, 1912, 3.

³ *Француски документи за историјата на македонскиот народ (1788–1889)*, Книга IX, Том I, Архив на Македонија, Скопје, 1969, 59.

⁴ Baron Noel Buxton i dr., *The War and the Balkans*, George Allen & Un Win Ltd., London, 1915, 11.

⁵ *Историја на Македонскиот народ*, ИНИ, Скопје, 2008, 216.

БАЛКАНСКИ ВОЈНИ – КРАТОК ПРЕГЛЕД

Балканските држави интензивно вршеа пропаганда и го подготвуваа потчинетото население во османлиската држава за борба против османлиските власти. За балканските држави, потчинетото население беа само христијаните. Печатот во Србија, Бугарија, Грција и Црна Гора во 1911–1912 година, особено во летото пред почетокот на војната, секојдневно објавувала бројни наслови за тешката состојба на потчинетите народи и го подготвувала народот на војна за ослободување на сонародниците. Со објавувањето на војната печатот продолжуваше со тезите дека „светата војна на балканските народи започна. Таа има да се заврши со ослободување на Балканот“.⁶ Ослободување на поробените браќа христијани, ослободување на националните идеали, ослободување на Македонија, беа паролите со коишто на почетокот балканските сојузници ги маскираа своите завојувачки цели кон Македонија, подготвувајќи го македонскиот народ за војна. На тој начин, Бошњаците и другото автохтоно муслиманско население на Балканскиот Полуостров не можело да очекува никаква помош и ослободување од армиите на балканските држави.

Австриската анексија врз Босна ги поттикнала, уште повеќе, агресивните желби на балканските држави за проширување, особено на Србија, да бараат задоволување на своите апетити кон други територии.⁷ Територијата на Македонија станала арена за судир на големодржавните интереси на Србија, Бугарија и Грција.

Османлиската држава била внатрешно поделена, неподготвена за војна и наивно верувала во стабилноста на своите балкански територии, со оглед на расцепканоста и спротивставените интереси на балканските народи. Непосредно пред крвавите Балкански војни министерот за надворешни работи од говорницата на парламентот изјавил дека е спокоен што се однесува до состојбите на Балканот.⁸ Слепилото на османлиската држава одело до таму што купеното оружје од страна на Србија за транспорт кон неа, по не добиената дозвола од Австро-Унгарија, добила дозвола од османлиската влада за транспорт преку Солун во текот на летото 1912 година.⁹

Пред Балканските војни, првиот сојуз бил постигнат помеѓу Србија и Бугарија на 13.03.1912 година, а по политичкиот бил постигнат и воен сојуз.¹⁰ Според весникот „Политика“ напоредно со овој договор, кој бил од јавен карактер,

⁶ Балкански рат је почео, „Јуче пре подне Црна Гора објавила рат Турској“, *Политика*, број 3124, Београд, среда, 26. септембра 1912, 2.

⁷ Политиката на „Голема Србија“ особено дошла до израз во насока кон Македонија и излез кон Солун, а базирана врз концепцијата на Цвијиќ дека Македонците ќе ја прифатат националната свест на онаа словенска држава која прва има да ги анектира, а „македонските словени брзо ќе ги србизира“. (Jovan Cvijić, *Sabrana dela*, knj. 3, tom I, Govori i članci, SANU, zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 2000, 212.).

⁸ Ahmet Bedevi Kuran, *İnkılâp tarihimiz ve Jön Türkler*, Tan Matbaası, İstanbul, 1945, 313.

⁹ Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih (1789-2010)*, Der, İstanbul, 2010, 362.

¹⁰ Cema Tukin, *l 'Balkan Harbinin Teşekkülü ve Bu Harbin Zuhuru 'in CHP Konferanslar Serisi*, Kitap: 5, Cumhuriyet Halk Partisi, Ankara, 1939, 30-41.

на 29.04.1912 година¹¹ во Софија бил потпишан Таен анекс. Во него поради заедничките бугарски и српски интереси било договорено дека е невозможно да биде организирана една одвоена автономна област, туку е предвидена граница за поделба на Македонија помеѓу двете земји.¹² Следувале договори и сојузи и помеѓу останатите балкански држави. Османлиската држава била зафатена на други фронтови и не била подготвена да војува со сите балкански држави. На 25.09.1912 година Црна Гора преку својот пратеник во Истанбул и објавува војна на османлиската држава, а во исто време црногорската војска ја преминува границата. Следуваа ултиматуми до Високата Порта, кои за неа биле неприфатливи, со што почнаа објавувања на војни од сите страни во следните неколку дена. Србија ја објавува војната на 04.10.1912 година и истиот ден ја преминува границата кон Косово. Српските трупи „појдоа, за да на Скопје го истакнат Душановото знаме“.¹³ Османлиската војска доживеа порази кај Куманово, а потоа кај Битола, како и кај Скадар, Едрене, Чаталца, Лулебургаз, Солун и др. Османлиите редеа порази, а илјадници бегалци повторно го преплавија Истанбул.

Добро подготвените сојузнички војски за релативно кратко време ја скршија воената моќ на Османлиите, којашто беше победена на сите фронтови и беше принудена набргу да побара мир. Но, војната на Балканските земји уште не била завршена бидејќи со договорот не било извршено разграничување помеѓу сојузниците. Несогласувањата помеѓу сојузниците околу поделбата на пленот ја нарушиле и онака крвката рамнотежа. Со поделбата на териториите Бугарите биле незадоволни, бидејќи нивните сојузници се обидуваа да ги задоволат своите амбиции на нивна штета. Втората балканска војна почнала за прераспределба и поделба на Македонија. Бугарија ги нападнала своите два главни сојузника Србија и Грција, на коишто се придружија Црна Гора и Романија, а Бугарија останала сама обиколена од сите страни. Таквата ситуација ја искористиле и Османлиите, кои лесно ја зазеле цела Источна Тракија и влегле повторно во Едрине без никаков отпор. Во знак на новиот османлиски продор, бил потпишан мировен договор во Букурешт на 10.08.1913 година. Како со претходните, така и со овој договор Македонија и Македонците беа изиграни, а нивните стремежи за слободна и независна држава нереализирани.

Овој „мировен“ договор во Букурушет ја направил најголемата неправда врз Македонија и Македонците, одлуки коишто оставиле огромни и длабоки последици врз текот на настаните низ целиот изминат временски период и како ниту еден друг настан, негативно се одразуваат врз македонската држава и македонскиот граѓани и денеска. Македонците кои се бореле од сите три страни, односно се бореле за слобода, настрадале уште повеќе. Балканските војни зад себе оставиле пустош, пепел и прогонство од родните огништа на илјадници луѓе, предизвикувајќи комплетна конфузија во редовите на македонското ослободително движење.

¹¹ Според весникот *Политика*, Тајниот договор бил склучен на 29.02.1912 година, а во статијата се даваат подетални информации за линијата на разграничување помеѓу Србија и Бугарија. („Праведна подела Македоније“, *Политика*, бр. 3879, Београд, уторак, 11 јуна 1913, 1).

¹² *Историја на Македонскиот народ*, ИНИ, Скопје, 2008, 213.

¹³ „Рат је објављен“, *Политика*, број 3132, Београд, петак, 05. октобра 1912, 2.

ПОСЛЕДИЦИТЕ ОД БАЛКАНСКИТЕ ВОЈНИ И ЗЛОСТОРСТВОТА ВРЗ НАСЕЛЕНИЕТО

Последиците од секоја војна обично се проценуваат од гледна точка на победниците или на победените. Тие политички резултати, обично можат да се трасираат по новите граници на политичките карти и да се пресметаат преку бројките на територијалните и популациски добивки и загуби. Директните воени трошоци од Балканските војни се проценуваат во бројки кои варираат од 1.25 до 1.5 милијарди долари. Уништените објекти и инфраструктурата, како и целосната парализација на производството, трговијата и уништувањето на постојните економски вредности, тука не е пресметана.¹⁴ Паралелно со овие формални резултати, војните предизвикуваат целосна промена во животот на секоја држава, на секое општество, но и на човечките судбини на секое семејство или поединец за многу години. Животот бил евтин, ништо не било сосема безбедно или сигурно, неправдата и насилството биле вообичаено секојдневие, а опасноста од секаков вид била општо присутна.¹⁵ Во најтешка ситуација биле народите што станале туѓинци на сопствена земја, а колку повеќе се разликувале од новата власт толку положбата им била полоша.

Балканските сојузници се обвинуваа меѓусебно за воени злосторства врз недолжното цивилно население, нивно протерување и етничко чистење на освоените региони. Национал-шовинистичките страсти и верската нетрпеливост најдоа израз во убивање, протерување, кражби и палење на куќите на муслиманите.¹⁶ Во спроведувањето на воените злосторства не изостануваше ниту една војска од балканските држави.¹⁷

Поради невидените злосторства била формирана Карнегиевата комисија, за утврдување на вистината и подготвување на извештај со евидентирање на злосторства врз локалното муслиманско, но и на христијанско македонско население во текот на двете балкански војни. Комисијата патувала низ Балканот од почетокот на август до крајот на септември, прибирајќи материјали, забележувајќи разговори со бегалците и прогонетите, фотографирајќи изгорени села, арихвирајќи голем број на оригинални документи (писма, наредби, летоци, соопштенија), кои по обработката на материјалот биле објавени. Наодите на комисијата само ја потврдиле општопознатата вистина за тешките воени злосторства. Констатирано е дека оружјето не се употребувало само против непријателските војски, туку и за масакар на населението во

¹⁴ Jacob Gould Schurman, *The Balkan Wars 1912–1913*, Princeton University Press, Princeton, 1916, 118.

¹⁵ *Carnegie Endowment for International Peace, Division of Intercourse and Education*, Publication No. 4, Report of The Endowment Washington D. C., Washington, 1914, 272.

¹⁶ Тодор Симовски, „Балканските војни и нивните реперкусии врз етничката положба на Егејска Македонија“, Зборник радова, књ. 1, Симпозиум *Ослободилачки покрети југословенских народа од XVI века до почетка Првог светског рата*, Историјски Институт САНУ, Београд, 1976, 324.

¹⁷ Димитар Влахов, *Из историје македонског народа*, Просвета, Београд, 1950, 32.

Македонија и Албанија, на стари лица, селани, земјоделци, жени и деца.¹⁸ Тоа можеше да го спречи само наредбата од Атина, Белград и Софија, и тоа само во случај и црквата и востаничката организација да стојат зад одлуките на нивните влади. Општ апел на хуманост објавила македонската востаничка „Внатрешна организација“ (ВМРО – Внатрешна македонска револуционерна организација)¹⁹, но апелот немаше голем ефект.

Извештајот на Комисијата, секако, бил најсеопфатен, но и многу други извори ги потврдуваат воените злосторства. Истакнатиот водач и теоретичар на социјалистичкото движење во Србија, Д. Туцовиќ, остро се противел на територијалната експанзија на Србија во Првата балканска војна, во Писмото до уредникот на „Радничке Новине“, меѓу другото наведува: „Но, она што на Балканските војни им удира печат на најварварски и најкрволочни војни од средниот век, не се реките крв од една или друга страна на паднатите лешеве на вооружените лица кои тргнаа во војна, не, туку тоа се реките крв на убиеното цивилно население, невините деца, жени и мирољубиви луѓе, работниците од Санџак, Косово, Албанија, Македонија и Тракија, чија единствена вина е што на друг начин му се молат на Бога, што на друг јазик зборуваат, друго име носат и што на вековните огништа наивно ги дочекале четирите диви наезди“.²⁰ Рускиот дописник од Балканот, Лав Троцки, за рускиот лист „Луч“, меѓудругото прашува „зарем не ви е јасно дека премолчливата попусливост на водечките руски партии кон бугарските и српските злосторници, сега кога балканските сојузници ги обновуваат воените операции, им олеснува на овие последните да се ангажираат во нивното каиново дело на понатамошни масакри. Раскажувајќи за злосторствата врз цивилното население, Троцки заклучува дека тие за злосторствата „разговараат сосема отворено, мирно и незаинтересирано, како да е нешто вообичаено.“²¹ При своето патување Троцки се соочил со „немилоѕрдно уништување на луѓето“, кое еден угледен српски офицер го објаснуваше како резултат на „потребите на државата“. Балканските војни спаѓаат меѓу најрепрезентативните илустрации на експлоатацијата на незнаењето, предрасудите, фатализмот и политичката заостанатост на неразвиените општества.

Балканските војни биле само почеток на масовните преселби и страдања на човечки судбини и по нивниот крај. Предрасудите и сфаќањето за нелегитимноста на исламот во Европа доведува до дискриминација на припадниците на исламот, односно според тоа доколку „културата и географијата не се поклопуваат, тогаш поклопувањето може да се наметне со геноцид или присилни миграции“²², Бошњациите и останатите муслимани без оглед на етничката припадност, како и Македонците во понатамошниот период беа најголемите губитници од формирањето на новите држави.

¹⁸ *Carnegie Endowment for International Peace*, Division of Intercourse and Education, Publication No. 4, Report of The Endowment Washington D. C., Washington, 1914, 244.

¹⁹ *Истото*.

²⁰ Pismo Dimitrija Tucovića „Krvna osveta soldateske“, *Radničke novine* br. 223, 22. oktobar 1913, u Dimitrije Tucović, *Sabrana dela*, Beograd 1980, knj. 7, 160.

²¹ Lav Trocki, „Ratni izvještaji Lava Trockog – balkanski ratovi 1912–1913“, *Znakovi vremena*, br. 11, Ibn Sina Naučno istraživački institut, Sarajevo 2001, 174.

²² Samuel P. Huntington, *Sukob civilizacija i preustroj svjetskog poretka*, Izvori, Zagreb, 1998, 173.

ИСЕЛУВАЊЕ НА БОШЊАЦИТЕ И ДРУГИТЕ МУСЛИМАНИ

Немирниот почеток на XX век за Бошњаците не донел ништо ново. По заминувањето на Османлиите тие беа под постојан притисок и дискриминација на маргините на новите „цивилизирани“ општества. Бошњаците, како дел на османлиската адиминистрација, го прошириле своето влијание во сите делови на Балканот и пошироко, а по слабеењето на османлиската држава и губењето на териториите северно од Сава и Дунав, нивниот број се зголемил во останатите османлиски провинции. По Берлинскиот конгрес егзодусот продолжува, а голем број на Бошњаци од Босна, Србија и Црна Гора се концентрирал во Санџак, Косово и Македонија. Балканските војни го поттикнале повторно процесот на иселување на Бошњаците и останатото муслиманско население во она што преостанало од османлиската држава.

Процесот на иселување на Бошњаците бил најинтензивен во деловите окупирани од Србија и Црна Гора, пред се од Санџак, Косово и Македонија, а помалку од Босна. Иселувањето на Бошњаците кон османлиската држава се одвивало по копнен и морски пат. Од Санџак преку Бар и Македонија, а понатаму како и Бошњаците и другите муслимани од Македонија најчесто преку пристаништето во Солун.

Проценките за бегалците и за овој период се различни и непотполни, но можат да дадат една општа слика за мухаџирската криза врзана со Балканските војни, во која биле вклучени околу 200.000 лица за време на воените дејствија и уште околу 200.000 лица во повоениот период. Банџовиќ и Авдиќ сметаат дека од сите некогашни османлиски провинции на Балканот во овој период се иселиле околу 200.000 муслимани,²³ бројка која за бегалците коишто дојдоа од Румелија во османлиската држава ја користи и Халачоглу за периодот од почетокот на Балканските војни до 10.4.1913 година.²⁴ Проценките на Бијиклиоглу зборуваат за околу 200.000 мухаџири од Западна Тракија и 240.000 од Македонија, односно околу 440.000 „Турци“ (муслимани со различно етничко потекло) мигрирале во периодот на Балканските војни.²⁵ Со слична, но попрецизна статистика, МекКарти и други истражувачи наведуваат дека од 1.445.179 муслимани на поранешните османлиски провинции, во Турција се иселиле 413.992 лица во текот на Балканските војни и по нив, како што е прикажано на табелата, од кои најголем дел 1912–1913 г. со 177.352 лица.²⁶

²³ Сафет Банџовиќ, „Токови иселувања Муслимана из Босне и Херцеговине и Санџака у Турску“, *Новопазарски зборник*, бр.17, Музеј Рас, Нови Пазар, 105; Авдија Авдиќ, „Општи преглед на миграциона кретања муслиманског становништба на Балкану од крају XIX века до заклучења јигословенско-турске конвенције(11.јула 1938.)“ *Новопазарски зборник*, бр.9, Нови Пазар, 155.

²⁴ Ahmet Halaçoğlu, *Balkan Harbi Sırasında Rumeli'den Türk Göçleri (1912–1913)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1994, 63.

²⁵ Tevfik Bıyıklıoğlu, *Trakya'da Milli Mücadele*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1956, 93.

²⁶ Justin McCarthy, „Stanovništvo osmanlijske Evrope prije i poslije pada Carstva (II)“, *Glasnik Rijaseteta IZ, Rijaset IZ u BiH*, br. 7-8, Sarajevo, 1999, 983; Cem Behar, *Osmanli*

За настанатиот хаос има голем број на извори, но ние ќе ги користиме само оние кои зборуваат за настани и места во кои со сигурност се зборува за Бошњаците. Британските извори укажувале на крајно нехумани постапки спрема муслиманите, меѓу кои и на Бошњаците во Македонија.²⁷ Бошњаците од Скопскиот, Солунскиот и Битолскиот вилает според австо-унгарските извештаи, лишени од сиот имот во текот на воените дејствија, бегаа пред новите победнички армии. Бошњаците беа изложени на самоволието на неконтролираните разуздани комитски чети. Оставени сами на себе, Бошњаците повторно гледаа кон стабилната Австо-Унгарија, односно кон Босна, за која никогаш не го изгубиле чувството на татковина, а дел од некогашните мухаџири побарале од австриските конзуларни власти одобрение за враќање во Босна и Херцеговина.²⁸ Провинциската влада во Сараево сметаше на бројка од околу 50.000 лица кои сакаат да се вратат, додека бошњачките челници имаа проценки од околу 100.000 лица. До март 1913 година во Босна и Херцеговина се вратиле околу 4.000 повратници од Македонија, од кои 1.600 беа деца.²⁹

Во селата околу Скопје, злоставувани биле и Бошњаците, или како што ги нарекува Екмечиќ, „босанските мухаџири“.³⁰ Бошњаците во 1912 година, заедно со останатото муслиманско население панично ги напуштило селата Кадино, Умин Дол, Мршевци, Билимбегово и Делјадровце бегјќи пред српската војска по Кумановската битка. Многу Бошњаци кои учествуваа во битката, по поразот избегаа. Останатите страдале во одмаздите на христијанското население од околните села. Се зборуваше дека во некои нивни куќи останале поставени трпези со храна. Селата Мршевци и Делјадровце, како и Џидимирци кон Велес доживеале пустош.³¹ Иселувањето на Бошњаците од велешкото село Владилевце и Јасеново во 1912 година се одвивало на сличен начин, каде „една мајка остави дете во лулка“.³² Илија Сапунџиев раскажува како месната чета од селани од Ваташа и Моклиште ликвидирале една група Бошњаци од селото Бунарче кои тргнале кон

İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu (1500–1927), Tarihi İstatistikler Dizisi, Cilt: 2, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, 1996, 64.; Daniel Panzac, *L'enjeu du nombre: la population de la Turquie de 1914 à 1927*, Revue du Monde Musulman et de la Méditerranée, 50, Centre national de la recherche scientifique (France), Institut de recherches et d'études sur le monde arabe et musulman, Edisud, 1988, 45-67.

²⁷ *Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije: 1903–1914*. 1/14. maj – 22. juli/4. avgust 1914, knj. VII, sv. 2, SANU, Beograd, 1980, 197.

²⁸ Tomislav Kraljačić, „Povratak muslimanskih iseljenika iz Bosne i Hercegovine u toku Prvog balkanskog rata“, *Zbornik: Migracije i Bosna i Hercegovina*, Institut za istoriju u Sarajevu, Sarajevo 1990, 152.

²⁹ Милорад Екмечиќ, „Утицај Балканских ратова 1912–1913 на друштво у Босни и Херцеговини“, *Часопис за теорију и праксу социјализма и социјалистичког управљања Марксистичка мисао*, 4, Београд, 1985, 140.

³⁰ *Истото*, 139.

³¹ Jovan F. Trifunovski, *O bosansko-hercegovačkim muhadžirima*, Geografski pregled, sv.7, Geografsko društvo Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1963, 148.

³² Jovan F. Trifunovski, *Novi podaci o bosanskim muhadžirima naseljenim u Makedoniji*, sv. 11/12 (1967/1968), Geografsko društvo Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1968, 169.

градот. На чело со војводата Дончо Лазов Сајтаринев четата им поставила заседа на Бошњаците. „Штом Бошњаците стигнаа до кулите, четниците изрипаа и сите живи ги испофакаа. Беа шеснаесетмина. Коњите веднаш им ги зедаа. Еден по еден ги затворија во Мехмедбеговата кула. Истиот ден во кулата ги истепаа, ниеден не куртули. Ги запалија кулите на Мемед-бег со убиените Бошњаци“, се сеќава Сапунџиев.³³ Набргу потоа Бошњаците од селата Бунарче и Бојанчиште, како и од другите делови на Тиквешката и Раец се иселиле во османлиската држава.³⁴

Во Штип имало голем број на Бошњаци, бугарските комити ги ограбиле куќите и дуќаните. Половина град беше испразнет. Миролубивите „турски селани“ (во кои имало и Бошњаци) беа убивани без причина, нивните имоти одземени, а нивните жени и деца оставени да умираат. „Помеѓу Радовиш и Штип околу 2.000 „турски“ (во кои имало и Бошњаци) бегалци, мнозинство жени и деца, умреа од глад, буквално од глад“.³⁵ Особено за време на Втората балканска војна во судирот на Србите и Бугарите, Штип бил разрушен, а Бошњачкото маало уништено. Во војната наполно било уништено и опожарено и селото Љуботен, каде што не останала ниту една бошњачка куќа, а слична судбина ги снашла и останатите села населени со Бошњаци. Бројни документи покажуваат за големиот број на Бошњаци од Штип, кои барале дозвола да се иселат во османлиската држава, дури има примери кога барање поднесуваат и по 400 – 500 семејства дневно.³⁶ Во Малешевијата Бошњаците и останатите муслимани биле изложени на силен терор, а најголемата бошњачка населба Безгаштево била разрушена во 1913 година, а неговото население избегало во османлиската држава.³⁷ Според официјалниот извештај на под префектот на Кавадарци од 02.03.1913 година, Дракаловиќ, „на 17.02.1913 година во Берово беа покрстени десет турски и десет бошњачки фамилии“.³⁸ Сите случувања предизвикувале уште помасовни иселувања. Интензивните иселувања за време на Балканските и Првата светска војна се стабилизирале во мирновременскиот период, со повремени големи мухаџирски бранови на Бошњаци предизвикани од инциденти во коишто била загрозувана нивната безбедност, живот и имот.

³³ Зеќир Рамчиловиќ, *Бошњаците во Македонија во текот на XX век, со посебен акцент на културата и просветата*, БКЗ, Скопје, 2014, 138.

³⁴ Војислав С. Радовановиќ, „Тиквеш и Раец: антропогеографска испитивања, Населба и порекло становништва“, *Српски етнографски зборник*, Књига 17, Српска краљевска академија, Београд, 1924, 240.

³⁵ Lav Trocki, *Ratni izvještaji Lava Trockog- balkanski ratovi 1912-1913*, *Znakovi vremena*, br. 11, Ibn Sina Naučno istraživački institut, Sarajevo 2001, 172.

³⁶ Елена Јосимовска, и др., „Бошњачкото маало во Штип до и по балканските војни“, *Бошњаците на Балканот: Зборник на трудови од Меѓународниот научен симпозиум, Друштво за уметност и наука, Скопје, 2003*, 181.

³⁷ Димитър Г. Гаджанов, *Мюсюлманското население в Новоосвободените земи*, Научна експедиција в Македонија и Поморавието 1916, Военноиздателски комплекс „Св. Георги Победоносец“, Универзитетско издателство „Св. Климент Охридски“, София, 1993, 241.

³⁸ *Carnegie Endowment for International Peace...*, 156.

ЗАКЛУЧОК

По завршувањето на војните од почетокот на XX век Бошњаците на Балканот повторно стануваат дел на иста држава Кралството СХС, но со голема квалитативна разлика од периодот кога се наоѓале во османлиската држава. Во сложените и комплексни процеси кои претходеле на создавањето на новата држава, Бошњаците се обиделе да ја оживеат својата средновековна традиција, промовирајќи го бошњаштвото како национална идеологија. За жал, Бошњаците не само што беа оставени надвор од процесите и промените на државата, нацијата била негирана, а се настојуваше да се изврши нивна асимилација и намалување на нивниот број преку постојани притисоци и поттикнување на иселување. Македонија и Македонците, слично како Босна и Бошњаците, беа осудени на пропаст само поради тоа што различно се чувствуваа и сакаа самите да одлучуваат за себе и за она што е најдобро за нив, да одлучуваат и да ги градат државите на кои од искон живееле и припаѓале.

УДК 141.13:94(497.7)
94(497.7):141.13

МАКЕДОНИЗМОТ КАКО ИСТОРИЈА НА СЛОБОДАТА (ОГЛЕД ЗА ФИЛОСОФСКИОТ ХОРИЗОНТ НА МИСИРКОВ)

Ристо Солунчев

Доцент на Институтот за филозофија на Филозофскиот факултет при Универзитетот
„Св. Кирил и Методиј“ - Скопје

*Треба да се покаже како сиот народ
нечисто и збркано ја одразува сликата
што ја нудат неговите најголеми генији:
тие не се производ на толпата туку
толпата ја покажува нивната реперкусија.
Постои невидлив мост од гениј до гениј
– тоа е вистински реалната „историја“ на еден народ.“
Фридрих Ниче*

Abstract

The foundation of this text is the hermeneutical horizon of the philosophy of history, and, precisely, the philosophy of macedonian history. The author examines the possibility for postulating a nexus between the historical and political thought of Krste Petkov Misirkov and the philosophy of freedom of german idealistic philosopher F. W. J. Schelling. However, the whole horizon of german idealistic philosophy takes place in this essay. The conceptualization of macedonism in Misirkov's book from 1903 "On macedonian matters" is understood in the terms of Schelling's philosophy of absolute being and the human being, such as history of self-revelation, potentia, indifferentia, differentia, the immanence of self-consciousness, philosophy of freedom. Misirkov's historical thinking is deeply philosophical in its essence, and it provides concepts for self-constitution of macedonian self as act of freedom and selfdetermination.

Keywords: Misirkov, Schelling, Macedonism, Philosophy of freedom, indifferentia, differentia, potentia, history, historicity.

Овој оглед не е класично историски, ами се сместува во она што се нарекува филозофија на историјата, и поточно, филозофија на македонската историја. Дали филозофијата на историјата е само филозофија, та оттука, есејов заталкал во

погрешно списание, или пак философијата на историјата е дел од самата историја како обид за инаугурација на метапозиција? Ако историјата е една позиција, дали метапозицијата на таа позиција е дел од самата позиција, слично како во случајот со лингвистиката и металингвистичките истражувања? Тргувам од сфаќањето на Дилтај и Гадамер дека историјата по суштина е философска наука. Таа не се занимава со физичките предмети ами со сферата на човековиот дух и неговата историја, неговата повест. Во сферата на физиката и природните науки се говори за каузалитет и причинско-последична врска, а во духовните науки се говори за разлози¹ и сфера на мотивација. На една страна стои *објаснувањето*, а на другата страна стои *разбирањето*. Македонизмот на Мисирков е невозможно да се објасни туку треба да се разбере. Објаснувањето се обидува да го стори бугарската историска наука, па Мисирков го третира како причинско-последичен *ефект*, како последица на институционализирано „србманство“, и го третира како сецирана жаба. Потполно незаснован идеолошки и метафизички став. Та оттаму, Мисирков не е човек кој се води од разлози и мотиви, ами е *предмет* произведен во причинско-последично дејство. Но, укинувањето на слободата во историјата ја укинува и самата повест како настан, но и самата историја како наука. Во една подлабока смисла таа се самоукинува како историја оти ја губи философската супстанција. Имено, еден настан во сферата на човештвото нема причина, но има свој разлог. Едно убиство може да доведе до светска војна, но и не мора, оти мотивацијата и разлозите на чинителите во настанот определуваат какво дејство ќе следи. Имено, не реагираат сите луѓе подеднакво на еден ист настан, токму поради заснованоста на дејствувањето во законите на духот, а не во законите на физичките предмети. Оттука, според Дилтај, историјата примарно *разбира*, а дури потем објаснува.²

Мојот оглед се обидува да го разбере македонизмот на Мисирков како единство на слободата и нужноста, како една форма на „единството на реалното и идеалното.“ Се обидувам да отворам сосем нов херменевтички хоризонт на „телото“ на историјата и да го сместам делото на Мисирков, како единствен акт и чин, во еден поширок историски контекст. Мојата теза е дека Мисирков може целосно да се разбере само ако неговиот хоризонт се фузионира, се едначи по философска смисла, со хоризонтот на *германскиот класичен идеализам*, и тоа попрецизно со философијата на Фридрих Вилхелм Јозеф Шелинг. Делото на Мисирков „*За Македонските работи*“ е поимно згуснување на македонизмот сфатен како слободен акт на самосвеста, токму во светлината на Шелинговата философија на слободата.

¹ Третирањето на терминот *разлог* како србизам е осиромашување на потенциите на македонскиот јазик за суптилни разлики. Имено, како во македонскиот јазик постојат изведените зборови об-разло(г)жување, и разло(г)жување, а ја нема основата на тие зборови – разлог? (Исто и со зборот ствар – ствар-ност.) Кога некој човек држи некаков став, ние бараме од него да ни *образложи* зошто го држи тој став. Јасно, за некој став човек има разлози, а не причини. Истите разлози не се обврзувачки за друг човек токму поради тоа што не се причини ами разлози, и се наоѓаат во сферата на психолошката мотивација. Причината постои во материјалниот свет на предмети. Му должам многу на мојот професор Ферид Мухиќ во однос на оваа јазичка расправа.

² Види: Vilhelm Diltaj, *Izgradnja istorijskog sveta u duhovnim naukama*. BIGZ, Beograd 1980.

ИСТОРИСКА ЗАСНОВАНОСТ. СТУДИРАЊЕТО ВО САНКТ ПЕТЕРБУРГ

Македонизмот на Мисирков се развива уште во годините на доуниверзитетското образование.³ Но целосно вообличување на мислата се случува во годините на студирањето во Петербург. Овде историски може да се лоцира контекстот на запознавањето со германската класична философија. Крсте Петков Мисирков заминува за Русија за да го запише посакуваниот *Историско-филолошки факултет* во Петербург, но мора да го оформи своето образование во V клас на *Духовната семинарија* во украинскиот град Полтава.⁴ После сите перипетии околу признавањето на дотогашното образование тој најпосле на 12.IX 1897 год. поднесува молба до *Историско-филолошкиот факултет* каде што е и примен. По препорака на академикот В. И. Ламански, Мисирков добива и стипендија, но и под негово менторство, во 1898 го изработува и својот прв научен труд којшто е веднаш објавен во органот на Друштвото „Живая старина“.⁵ Сето ова говори за длабочината, кадарноста и сериозноста на Мисирков како научен и спекулативен ум. Дипломира 1902 со трудот „Кон прашањето за народноста и причините за популарноста на македонскиот крал Марко.“

Она што е битно за ова истражување е врската на Мисирков со философијата. Мисирков никаде во своите дела експлицитно не реферира на германската философија. Но имплицитно таа историски може да се доведе во релација со него преку два моменти. Првиот е ако се анализира дипломата што му ја доделува Петроградскиот универзитет. Поточно тоа е диплома од прв степен за завршен факултет и државен испит пред Историско-филолошката комисија од 31.V 1902 година.⁶ Во делот на усното испитување покрај клучните историско-литературни и јазичките предмети е наведен и предметот *Историја на новата философија*. Ова е мошне индикативно за значењето што му се придавало на овој предмет од комисијата. Очеvidно бил еден од клучните предмети што барале солидно познавање.⁷

Вториот момент е во определувањето на општиот духовен контекст на петроградската академска и научна клима. Самиот Санкт Петербург историски бил условен од владеењето на Петар Велики којшто сакал трајно да го врзе руското општество со Западот. За Трајче Стојанов, времето на владеењето на Екатерина Велика (1762–1796) е „почеток на епохата на просветителството во Русија“.⁸ Втората половина на XVIII и почетокот на XIX век се значајни

³ Види подробно во: Блаже Ристовски, *Крсте Мисирков*. „Мисирков“, Битола 1986, 10-27.

⁴ *Истото*, 27.

⁵ *Истото*, 33.

⁶ *Истото*, 42. Види го факсимилот од дипломата.

⁷ Колку квантитативно била застапена философијата на Историско-филолошкиот факултет за време на студирањето останува отворено прашање. Можноста за едно идно сериозно истражување на студиските програми на Петроградскиот универзитет од тоа време во перспектива секогаш останува.

⁸ Трајче Стојанов, *Основни проблеми и особености на руската религиска философија*, (Докторска дисертација). Универзитет „Св. Кирил и Методиј“, Скопје 2013, 42.

за оформувањето на односот кон философијата, но и за светогледот на словенофилството. Свој придонес за тоа имаат и духовните академии и универзитетите. Според Стојанов „не толку заради оригиналните достигнувања во философијата, туку, пред сè заради популаризирањето и распространувањето на философијата во наставата и философијата како наука воопшто“.⁹ Целиот живот на петроградската академска младина се одвива во кружоци. Од крајот на дваесеттите и почетокот на триесеттите години на XIX век, се интензивира таа појава на организирање на прогресивната младина во тајни кружоци поради општата забрана на философијата на универзитетите. Во Петербург, пак, во 1845 год. се формира, исто така, еден значаен и влијателен кружок – кружокот на М. Петрашевски, во кој членуваат видни личности од културниот живот на Русија, како Ф. М. Достоевски и М. Е. Салтиков-Шчедрин.¹⁰ Според истражувањата на Стојанов „во овие кружоци се проучувале идеите кои доаѓале од Запад, особено учењата на германските философи, но се дискутирале и идеи за преуредување на руското општество, разгледувајќи демократски, либерални и социјалистички концепции, како основа на тоа преуредување“.¹¹

Во дваесеттите години на XIX век на сцена во Русија стапува романтизмот, а во четириесеттите години и реализмот со Гогољ и доцниот Пушкин. Со појавата на романтизмот, Русија полека фаќа чекор со европските текови, затоа што романтизмот доаѓа во Русија, приближно истиот период, кога тој е доминантен и во Европа. Според Трајче Стојанов „своевидниот систематизатор на романтизмот, философот, Фридрих Шелинг (1775–1854), заедно со неодминливиот Фридрих Шилер (1759–1805), ќе остават силна трага во руската литература, руската философија и руската култура воопшто“.¹² Философскиот живот од 20-тите до 30-тите години, првично е под влијание на Шелинг, а веќе во 40-тите години од XIX век, и на сета германска класична философија. Ова е период кога „руската мисла се разбуди врз германскиот идеализам“.¹³ Ова сериозно влијание на Шелинг, но и на сиот германски идеализам, нивните идеи за историјата, слободата и самосвеста се вкоренуваат и во академските кругови. Првите толкувачи на овој мислител биле професорите Д. М. Велански (1774–1847) од Универзитетот во С. Петербург и М. Г. Павлов (1793–1840) од Московскиот Универзитет, а В.Ф. Одоевски (1803–1869) е претседателот на првиот философски кружок во Русија, кој првенствено е кружок на руски шелингијанци.¹⁴ Сите академски кругови ќе останат врзани за германскиот класичен идеализам до крајот на XIX век. А на Петроградскиот универзитет *историјата на новата философија* ќе го задржи курсот на Велански. Целата појава на т.н. словенофили ќе зависи од расправата, главно, со Шелинговата философија.

Имајќи ги во вид овие два моменти, дипломата и општата духовна клима

⁹ *Истото*, 52.

¹⁰ *Истото*, 64.

¹¹ *Истото* (Подвлекол Р.С).

¹² *Истото*, 71.

¹³ Г. Флоровски, *Путеви руског богословља*. Цид, Подгорица 1997, 259.

¹⁴ Трајче Стојанов, *Основни проблеми ...*, 74.

на универзитетите во Русија, посебно на Петроградскиот, може да се заклучи дека Мисирков несомнено бил упатен во философијата на Шелинг, посебно во романтизмот и философијата на апсолутот, самосвеста и човековата слобода. Според мене, *За македонските работи* е една историска рефлексija на философските идеи за слободата. Практично, и историското и философското мислење се плод на еден ист историско-антрополошки хоризонт на светскиот дух. Во анализата што следи ќе се обидам херменевтички да ја покажам токму оваа врска.

ФИЛОСОФСКА ЗАСНОВАНОСТ. ХЕРМЕНЕВТИЧКА АНАЛИЗА НА „ЗА МАКЕДОНСКИТЕ РАБОТИ“

Во делото провејува ламентот за јазикот во тврдењето „да јет прашајн’ето за јазикот (...) једно од нај важните при разрешуајнето на македонското прашајне. Да имаше мег’у словените во Македонија национално и религиозно единство, и да имаше сознајн’е за ниф во жителството, до сега на полоина ке беше решено Македонцкото прашајне“.¹⁵ Самоспознанието станува основа за решение на македонското прашање, а разрешувањето на јазикот е разрешување на суштината на македонизмот. Имено, ако постои јазик, постои нација, и овој заклучок се наметнува априорно. Веднаш во предговорот е дадена суштината на историзмот и на историското мислење. Мисирков во основата ја презема дефиницијата на Шелинг за народот како синоним со јазикот. Народ кој е свесен за себе низ свеста за сопствениот јазик.¹⁶ Зерцањето на сопствениот јазик е познавање на првиот облик во кој се отклучило народното битие.

Понатаму Мисирков тврди: „Народнијот идеал се применуат кон историјцките прилики, и тоа шчо денеска било народен идеал, утре по неговото осашчествуајн’е, ке отстапит место на друг, за кој понапред мало се мислело. Често пак од једен народ историјцките прилики требаат или коренити изменуајн’а на народните идеали, коренен обрат на идеалите во друг правец, или угрожаваат нему со полно унишчожаајн’е“.¹⁷ Во овој пасус се епитомизира сфаќањето за историјата како медиум на нужноста и слободата. Нужноста се рефлектира во историските прилики, коишто просто биднуваат во еден неповратен тек, а слободата е во одговорот на тие прилики како промена и конституцијата на нови идеали, како *конституција на разлики*. Според Шелинг, но и Хегел, сета историја е дел од онтологијата на самиот апсолут, а динамизмот како начело во историјата директно ја засновува слободата како постојано творештво на самиот тој апсолут. Историјата се движи целосно телеолошки, во насока на остварување на сè поголема слобода. Мисирков го тематизира отцепувањето од другите балкански словенски народи, Бугарите и Србите, како историска нужност, но и соединувањето на сите македонски Словени како внатрешна нужност којашто

¹⁵ Крсте Мисирков, *За македонцките работи*. Матица Македонска, Скопје 2006, 27. Види го и оригиналното издание К.П. Мисирков, *За македонцките работи*. София 1903.

¹⁶ Што треба да направи интелегенцијата? – прашува Мисирков. „Воспитан’ето на македонцките словени во чисто македонцки национален дух“ и „задолжително изучуајне на македонцкијо јазик и слоесност.“ *Истото*, 40.

¹⁷ *Истото*, 9.

исходи од самото онтолошко начело на слободата. „Ако со нашето отцепуајн’е од балканските словенски народи достигнеме соединуајн’ето на сето македонско словенско населејне во једно цело, није не ке ослабнине, туку ке се усилиме“.¹⁸

Според Шелинговата философија на апсолутот, целиот универзум, но и човечката историја како историја на неговиот (на апсолутот) ум, е континуирано развивање на потенции. Апсолутот е последователно сменување на потенции на единство на реалното и идеалното. Реалното е самото битие како такво, а идеалното е свеста на она битисувачко кое бива во битието. Потенциите се всушност форми на овој однос. Првата потенција е потполната индиференција на идеалното и реалното, во којашто тие (идеалното и реалното) се во пасивно единство, без воспоставени разлики како спротивности. Спротивностите се условот на динамизмот, условот на ставањето на таа индиференција во движење и нејзиното саморазвивање низ воспоставување на нови потенции. Целиот универзум е некаков бог којшто се буди и од безлична прамаглина се движи кон постојано диференцирање внатре себеси, кон јасни форми и индивидуалитети. Универзумот е самиот иманентен бог којшто се развива. Човекот е последната умна диференција на формата на бог сфатен како апсолут. Според Шелинг „суштината на човекот е апсолутниот идентитет на слободата и нужноста – во него се најтесно врзани едно слободно начело и едно нужно начело – и со ова имаме додуша еден поим на човекот, но сè уште не и еден жив стварен човек. Поради тоа за да го имаме мораме да посматраме како и колку тие начела во него се поимани во спротивности, во борба“.¹⁹

Но повторно секоја нова диференција е бифуркациона точка за двете начела одново. Од една страна за несвесниот дел на апсолутот, за битието, природата, материјата и нејзината инерција, постојаното запирање и застој на историскиот од во времето, петрифицирање на движењето, останување во некакво принудно единство зависно од конкретниот историски контекст; но од друга страна, и за свесниот дел на битисувачкото начело во самото ова несвесно битие, имено, светлиот дел на интелигенцијата која копнее за сè повисок и виш облик на самосвест. Ако превладеа несвесниот дел, движењето е во застој, повторно во облик на една индиференција во која историјата подзапира.

Историјата на човековиот дух е исто така историја на потрага по облици на диференција, на постојано нарушување на состојбите на индиференција. Човечката историја е создавање на индивидуални и ипостасни манифестации на самосвеста, како сè појасно и појасно манифестирање на слободата којашто е внатрешна, и оттаму, нужна онтолошка категорија на универзумот сфатен како бог којшто напредува и се саморазвива во бесконечност. Во однос на историјата на Македонците, Мисирков апсолутно го инаугурира овој модел. Народите низ историјата се диференцираат од постојани безлични мноштва и толпи, како облици на заспана индиференција. „За да се дојде до егзистенција мора да се постави некое раздвојување, некоја диференца“.²⁰ Егзистенцијата нужно е битисување во свест за самата себе, а самосвеста е разлика во која свеста се

¹⁸ *Истото*, 11.

¹⁹ Фридрих Вилхелм Јозеф Шелинг, *Филозофија слободe (Штутгардска приватна предавања)*. Плато, Београд 1998, 6 (Подвлекол Р.С).

²⁰ *Истото*, 8.

удвојува, се зерца себеси, и тоа зерцање истовремено е и познание и битисување само по себе, како едно ново воспоставено битие.

Македонските Словени се дел од таква историска индиференца во којашто постои потенција за диференца. Според Мисирков, тие во историјата биле завладејувани и вклучувани во многу царства, и посебно во словенските српски и бугарски царства. Вклучувањето на македонските Словени во раните бугарски царства е една историска прилика, историски навев, прилика којашто ја определила историјата во една насока и условила една прва несвесна диференција (несвесно и, условно, контингентно одредување), но веднаш се воспоставила и како застој, како состојба на индиференција. Потполно инаку би се одвивала историјата ако, да речеме, постоело друго царство и друга династија со друго име, друга историска прилика. Македонските Словени не би биле наречени Бугари, и би носеле име на друго царство во коешто би биле вклучени. Во толкувањето на Мисирков, и ако би го ползувале јазикот на Шелинг, славјано-бугарскиот контекст се наметнал како некакво пасивно единство. Историјата сфатена како прилики дејствува и влијае, а нема активно историцизирање на самата таа историја, нема субјект кој рефлектирачки би ја вратил таа историја во свеста.

Но апсолутот функционира и во таквите пасивни единства без синтетичката дејност на самосвесниот субјект. Постои создавање на форми на духот, но како несвесно вообличување во рамките на поширок културолошки контекст. Културата секогаш тежнее да прими лик и посебно ипостасно одредиште, но таа извира од несвесниот нагон за уметност и е од него определена. Подоцна во историјата се развива синтетичката дејност на субјектот којшто низ слободниот акт на самосвеста ја прибира историјата на сопствената култура како мноштво од форми во кои несвесно се изразуваат. Практично, она што е култура како општ историски контекст, како една потенција, треба да се диференцира и понатаму, да формира различни ипостасни манифестации на истата една култура, оти инаку апсолутот би ја укинал бесконечноста на движењето, односно би се укинал самиот себе.

Нарушената прва индиференција на мноштвото словенски толпи и племиња сфатени како Словени, (коишто стварносно никогаш не биле обединети под едно име Словени, па ниту во рамки на една иста држава) резултира во историскиот од со создавање на повеќе диференцирани балкански словенски народи. Потполно е сеедно дали во една историска точка се диференцираат само два народа, Срби и Бугари, а во подоцнежна историска точка уште и Хрвати и Македонци, како што вели Мисирков.²¹ Истата историска супстанција, истата дејствителност, истата игра на нужноста и слободата ги раѓа и едните и другите само во различна временска точка. Не постои онтолошка хиерархија, на легитимни и легитимирачки, и нелегитимни историски периоди, оти би требало да се тврди дека историјата престанува во еден

²¹ „Шчо немало понапред, можит да се сторит по доцкан, стига да се имаат различни историјцки прилики со своји оддел’ни барајна.“ На пр., ако се оди порано во историјата, што е со делбата на индоевропејците? Која историска фаза би била најлегитимна за идентитетот? И понатаму: „Сформираујнето на македонците во оддел’на словенска народност јет нај обичен историјцки процес подобен на процесот на образуајнето на бугарскиот и србско-хрватскиот народ од некогашните јужни словени.“ Мисирков, *За македонците* ..., 85-86.

момент да биде историја, и дека еден период е повеќе историски од друг, а притоа да се тврди дека постои време кое не временува, време кое престанало да трае. Нарушената индиференција резултира со балкански словенски народи коишто во себе веќе повлекуваат состојба на диференција, но бидејќи се и понатаму дел од несвесноста на битието, внатре во нив постои состојба на индиференција, односно, можност за бесконечно диференцирање во историјата што следи. Во тие два народи, Срби и Бугари е завлечено и ткивото на македонските Словени. Но токму можноста за диференција на Македонците го оправдува и самиот процес што ќе следи во историјата, ако историјата брефта напред телеолошки.²² Македонскиот народ е битие кое сè уште не дошло до актот на самосвеста, оти е повлечено во туѓата диференција во којашто активно не учествува како самосвест, ами само преку уметничкиот несвесен нагон. Според Мисирков, македонските Словени активно учествувале во изградбата на културните и уметнички висини на бугарските и српските царства.

Но, апсолутно, тој народ нужно оди кон сопствената слобода и самоконституција, и тој процес било невозможно да биде запрен. Она што е несвесно мора да дојде до свеста, и тоа само низ себиконституција²³ како единствена форма на самоконституција, со тоа давајќи ѝ смисла на историјата и на претходните состојби на индиференца. Како пеперутката што станува гасеница. Гасеницата е таква состојба на индиференција, но пеперутката е остварување на потенцијата што имплицитно е содржана во заматеното битие на гасеницата. Пеперутката е содржана како таква во потенција во претходната фаза, и отпосле ја бои претходната фаза како пеперуткина, ја врзува за себе. Така и можноста за диференцирање на Македонците е содржана во самата историја на нивното творештво како несвесен уметнички нагон. Историјата е всушност една обратна каузација. Она што подоцна се јавува го оправдува она што претходно постоело, а не обратно. Но тоа никако не им станува јасно на историографите на соседните народи, оти се философски и спекулативно немушти, та реално не се занимаваат со повеста. Македонскиот народ во новиот од на историјата е притиснат од духот да прими лице, но пасивно е растргнат од другите народи, според Мисирков. Состојбата на Македонците е вистинска слика на апсолутот, нарушена индиференца којашто сè уште нема примено диференцијална ипостас. Тој народ схизофрено прима ипостаси низ јасна историска пасивност, во зависност од пропагандите во Македонија. Станува збор за парадоксална состојба на поделено *јас*, коешто на ниво на несвесност е дејствено, но на ниво на свест е безлично, та затоа зависи од другоста на себеси, односно од друго-*јас* коешто по суштина е не-*јас* за *јас*-то. *Јас* кое се обидува да се заснова во друго-*јас* коешто

²² Или историјата има телеологија, и тогаш она што се конституира во иднината ја оправдува смислата на она што до тоа довело (имено, не постои насилен и вештачки процес на формирање на самосвеста), или пак историјата е потполно контингентна и тогаш не постои никаква детерминација на слободата од перспективата на минатото. Слободата што се раѓа во сегашноста не може да биде детерминирана од која било арбитражно избрана точка во времето, па нека е и тоа некаков „обоготворен“ 9 век.

²³ Повторно, *конституцијата* не е ист процес со *конструкција*. Се конструира потполно надворешно еден предмет, да речеме мост. Но цветот, песот, човекот, една Бахова fuga, еден народ, се *конституираат* низ еден внатрешен процес, просто, однатре.

драматично му се наметнува секогаш како супер-алтер-его. Македонското ткиво така ги прима обличјата на другите диференцирани народи.

Во историска перспектива, кога се отвора хоризонтот на историјата кон формирањето на нации, кон појасното самосвесно диференцирање, Македонците реагираат по инерција, со прифаќање на ипостасисот на состојбата на првата диференца којашто станала закочена индиференција. Се зема ликот на пасивната индиференца како лик на диференца. Еден парадоксален и трагичен историски момент. По инерција се зема ликот на славјано-бугаризмот што е општ културолошки и историски посредуван супстрат, како ипостасис на неипостасно развиена индиференција (име за културолошки и контингентно-историски контекст) за да врши работа во рамката на изискувачкото национално диференцирање. Затоа Македонците првин посегаат по името Бугари,²⁴ и во еден не така мал дел, по името Срби како инерција од предотоманските српски царства. Сето тоа е инерција на забревтаната историја и пасивно примање. Ненационалните имиња (оти како да се тврди дека нациите постојат во IX век? Во вековите што следат?) коишто соодветствуваат на индиференцијални историски контексти, пасивно се наметнуваат од историјата, па се истиснува процесот на разликата, вистинската онтологија на слободата и самосвеста. Историски посредуваниот културолошки контекст се зема за да замени активно произведување на ипостас, и тоа е фаличен процес, мешање на потенции на времето, сопостоене на две времиња, дефектна дијакхронија, обид за лоша бесконечност, анти-динамизам, идеја за статичност на ликот и некаква лажна предестинација. Затоа, според Мисирков, сето тоа оди тешко. Македонците и во рамки на индиференцата секогаш инстинктивно говорат за политички сепаратизам.²⁵ Копнежот за создавање држава е несвесна дејствителност,

²⁴ „... едно општо име со бугарите во текот на историјата, кое што покривало една општа сума на заеднички интереси. Но таа општост не е нешто кое почива на некакви обшти воспоинајна и обшти историски задачи, кои би требало да се сознаваат и од нас и од бугарите еднакво. Нашата *обичност јет проста случајност*.“ *Истото*, 121 (Подвлекол Р.С).

²⁵ „... полно отцепуајн’е на нашиот народ, не сет протиоречје на досегашното работејне на нашиот народ за слободија, а само продолжејн’е на негоото досегашно работејн’е на почва, евол’уцијна. Досега нашиот народ се интересувал поеке само со полна политична автономија, а во националните наши интереси допушк’ал башибузуци да му се набркуат разни неканени гости, како: бугари, грци и срби. По политичната борба идит значи националната.“ *Истото*, 12. Инстинктивната борба за слобода се манифестира како потреба за своја држава, и тоа е револуционерниот потенцијал на духот, несвесно фаќање каршилак. Дејство кое не е во себе свест, ами реакција на нешто од мене друго што ми ја загрозува слободата. Сето ова е интензивно разрешување на едно противречје на *јас*-то кое мора да се дофати како *јас* внатре слободниот акт на самопознанието, во самосвеста, а пребива во неслобода. Имено, самосвеста е акт на слобода, и слободата е трансцендентален услов за самосвест. Таа борба е недвојбено ипостасна, автентична, и во народната поезија директно избликува во постојаното спомнување и ламентирање на Македонија. Во песните татковината е синоним за слобода. Во песните нема спомнување на туѓите (веќе слободни) држави и единства и тоа сведочи дека претходното единство било само една пасивна индиференца, никако состојба на самосвест. Пеењето за Македонија е феноменологија на духот којшто

инерција на толку силниот (нежно несвесен, а производителен) уметнички нагон.

Мисирков констатира нарушено единство во Македонија. Постоенето на две и три имиња, двојни и тројни идентитети, сето тоа е знак дека натежнуваат противречностите и бараат да се разрешат во повисока синтеза, во единство кое се диференцира од инерцијата на индиференцата. Една активна синтеза на самосвеста којашто синтетички ја зерца сопствената историја и ја помирува во самолик на сопственото *јас*. Затоа самоосознавањето на македонскиот народ е и слобода и нужност во исто време, еден заокружен процес во Шелинговска смисла. Според германскиот философ „бог се прави самиот себе. Тој не е нешто довршено и постоечко. Секое живо постоење почнува од бесвесност, од една состојба во која сè е неразделно собрано, а што потем поединечно се еволвира од таа состојба. Тука сè уште не постои никаква свест што раздвојува и воведува разлика. Така и започнува божествениот живот. Бог постои како тивко самопромислување, без исполување и откровение, како рамнодушност на потенциите.“²⁶ Човечкиот живот според Шелинг е истоветен со божествениот, со животот на универзумот. Секој човек е недовршен, како што и единствата во кои стапува се недовршени. Народите исто така секогаш се недовршени како соборни ипостаси.

Според Мисирков, историското мислење не е констатација на постоење на вечни факти, ами е дејствено мислење.²⁷ „Политиката немаат работа со науката. Па и да имат работа, зар јет докажано, како два и два 4, оти сет македонците бугари?“²⁸ Самото дејство на трите пропаганди историски имплицира состојбата на индиференција да се промени. Пропагандите го делат ткивото и му внесуваат диференци однадворшто не се негови оти не се производна слободата како внатрешна нужност. Самосвеста не е родена во слобода, не е од слободата исходувачка. Во тој миг самите пропаганди го третираат Македонецот како аморфна маса, како не-*јас*. Имено, Македонецот всебува чиста човечка суштина. Тој „не може да се ослободи од својата неодлучност, оти е сушта неодлучност“.²⁹

Токму тоа условено не-*јас* треба да добие лик на *јас*, но на кое *јас*? Противречноста и парадоксот се иманентни на тоа нужно привремено не-*јас*, оти тоа такво, реално не постои како предмет, како сецираниот труп на Декарт, ами е *јас*-во-потенција, сè уште-не-постанато-јаство. Потенцијално *јас*, а третирано како да е не-*јас*. На оваа дијалектичко-дејствителна противречност внатре ова *јас*, не сметаше никој. Ниту Бугарите, ниту Грците, ниту Србите. Тие не видоа противречност оти за

полека ја напушта состојбата на индиференца низ една напрегнатост на различните нивоа на можен сепаратизам, политички и национален. Тоа е надоаѓачката ипостас која првин револуционерно се манифестира, како каршилак на другото, како слобода, како сон на едно апстрактно *јас*, што треба да се конкретизира. По овој процес секогаш следи еволутивниот момент, имено, таа слобода да се спои со самосвеста, со активното создавање на едно *јас* кое сега ќе ја супстанцијализира таа слобода, ќе ја носи и ќе ѝ даде лик, ќе ја воипостасира. Тоа создавање е како создавање на уметничко дело, целосно дело на генијот, без тронка напор. Народот е и уметникот и неговото дело во исто време.

²⁶ Шелинг, *Филозофија слободe* ..., 16.

²⁷ Како и философијата, мислење во акција.

²⁸ Мисирков, *За македонците* ..., 21.

²⁹ Šeling, *O suštini ljudske slobode*. Moderna, Beograd 1990, 47.

нив имаше само не-јас, една по-тварена, по-предметена инерција на индиференцата којашто беше пожелно да остане таква, а нејзиното ткиво да се подели како што се дели пленот, предметноста. Македонците како предмет³⁰, како труп што постои, тука е, но стварносно не битисува. Но вмешувањето на трите пропаганди делуваше благотворно оти нивниот судир предизвика дијалектичко движење, вртлог во месото на Македонците. Мора да се дојде до самосвест и таа можност ја спасува слободата и нејзината телеологија, и го поставува тоа *јас* наспроти сопствената состојба на не-јас. Историјата на еден народ е активна историја токму на тој народ и само на тој народ. Ипостасна историја, а не општа. Оваа действителна противречност имплицираше повиша синтеза на противречностите пројавени во еден историски тек. Токму тоа и се случи. Според Мисирков, борбата помеѓу Србија и Бугарија резултираше со развивање на сознанието дека судбината на Македонија треба да е во рацете на Македонците.³¹ Односно, пресекување на врските со сите балкански народи и култивирање на сè што е во Македонија оригинално и свое: јазикот, обичаите, историјата, писменоста, народната словесност и др.³²

Имено, она коешто може да каже *СУМ* не може вечно да остане во индиференцата, а притоа да ги чувствува противречностите на *јас* и не-јас. Она *јас СУМ* стои пред која било констатација и декламација, па и пред она – *јас сум* Македонец или Бугарин. Не е македонизмот и македонштината (или бугарштината или што друго) некаков објективно научно докажлив позитивитет или историски континуум, па како таков, примордијален услов за она *сум* ами, токму тоа *сум* е она што ја воипостасира македонштината и ја засновува. *Сум* засновува разлика и битие во истовреме, а историјата на светот е онтологија на разлики во основата, и токму тоа *сум* ја носи свеста како самосвест и ја запечатува онтологијата на македонизмот. Ова: *Јас сум* Македонец стои врз она *јас сум*, и затоа ништо не може да го урне. Тоа е крепоста на слободната самосвест наспроти немоста на кој било постоечки ентитет, на кое било не-јас. Имено, *јас* не постојам како што постои дрвото, цветот, каменот, во третманот на научниците како некаков петрифициран факт, *јас* не постојам како акциденција на телото на супстанцијата (бугарштината се обидува да се постави себеси небаре супстанција *causa sui*, а исто така е понов факт од односите внатре јаството) којашто ме вовлекува во своето немо постоење, како што земјата ја супстанцијализира мршата и ја враќа кон индиференца, ами *јас* постојам само низ ова *сум*, низ слободата да го поставам ипостасисот како супстанција, како прва суштина, како крепост врз која се крепи моето постоење како егзистенција. „Самата внатрешна нужност е слобода: **суштината на човекот е, суштински, негов сопствен чин**. Свеста е самопоставување. *Јас* е свој сопствен чин. *Јас* не се разликува од самиот чин, ами е самото тоа самопоставување“.³³

³⁰ Дали реално се има нешто сменето? И понатаму Македонците од другите се третирали како предмет.

³¹ „Без спротивностите нема живот. Така е исто и во човекот и во сè постоечко. И во нас има нешто рационално и нешто ирационално. На секоја ствар, за да би се манифестирала ѝ е потребно нешто што *sensu strictu* не е таа самата.“ Шелинг, *Филозофија слободите...*, 18. Тоа е историскиот удел на Србите и Бугарите.

³² Види Мисирков, *За македонците ...*, 63.

³³ Šeling, *O suštini...*, 58. (Подвлекол Р.С).

Целиот процес на создавање на светот, живиот процес во природата и историјата, е „процес на довршено постоење на свесно-постанување, довршено персонализирање на бога“.³⁴ Според Шелинг истото се случува и со нас, и со процесот на нашето самообразување. Ако низ животот и за животот се обидуваме да се образуваме било во поглед на познанието и знаењето, било морално, па било и сосем неограничено, секогаш процесот се состои во тоа она што во нас е бесвесно присутно да се издигне до свеста, а вродената темнина во нас до светлина, да се дојде до јасност“.³⁵

Затоа, според Мисирков, политичкиот сепаратизам на ВМРО е само на чекор до целосно осамостојување. „Имин’ата: србин, бугарин и грк си изслужија својата служба во Македонија и за ниф там немаат поеке место. Време јет да и заменит једно опшчо за сите македонцки словени име – името „македонец“. Таја смена јет само логично следствије на досегашната работа на македонцките комитети, организацији и интелегенција, и се барат од обстојател’ствата. Таја смена частично веќе јет настапила и не јет далеку тоја време кога таја ќе торжествуат“.³⁶ И понатаму: „Најнапред се знаит од секого, оти није милуаме нашата таткоина Македонија и нашијот народ, зашчо катаден и видиме и и изучуваме со својите органи на чувствата. Обшчите преданија и обичаји не праат нас једно цело –једен народ“.³⁷ Јасна романтичарска основа во гетеовски дух во однос на зерцанието на чувствата. Имено, не е целината вештачка, ами токму поделбата. Поделбата е вештачка како последица на историски прилики и упад на политичкото во сфера во којашто сè уште има само метафизичко наслутување на себноста. Прашање на време било кога таа ќе биде доведена како идентитет со паралелниот политички сепаратизам. Според хегелијанскиот модел прва феноменологија на македонскиот дух има во народната музика и поезија како прв облик на наслутувањето, и токму прва воспоставена разлика.

Самата драма околу поделбите на Македонија е последица на пасивно усвоено дејство на друго-јас. Имено, трагичната драма е епитом на едно создавано јас од друго-јас. Ова е неавтентично несамосвесно јас, или, едноставно, предметно јас кое како такво потпаѓа под сферата на не-јас и не се засновува на онтологијата јас сум како иманентна онтологија, ами на она *ти си*. Парадоксално, јас изведува движење нанадвор кон трансцендентна содржина на друго-јас. Но самосвеста е апсолутна и суверена токму низ моментот на иманентноста, а не кога прави контингентен трансцендентен скок нанадвор. *Ти си* Бугарин повлекува дека ти просто ниту си јаство ниту си дел од моето јас, оти во тоа морам да те убедувам, да те опредметувам, во смисла *ти си* Бугарин само како не-јас, ако те имплицирам во една безлична нужност на моите политички и историски контексти што мојата бугарска свест ги прибира за да се заснова, а врз тебе да дејствува, заковувајќи те за трансцендентното твое излегување во предметноста. Но ако си сепак јаство (тоа не може никако да се избегне) мораш во себе да се засноваш иманентно, и да не оставиш никаков

³⁴ Шелинг, *Филозофија слободе* ..., 16.

³⁵ *Истото*.

³⁶ Мисирков, *За македонцките* ..., 66. Истото ова се случува кај Борис Сарафов после 1903 година.

³⁷ *Истото*, 79.

трансцендентен остаток како сфера на феноменолошка предметност, па оттаму, не постои можност за долготраен трансцендентен учинок на дејствието на бугарското убедување на ова *јас-кое-постанува-јас* дека е исто-*јас* со *јас* (бугарското) но како несвесно *јас*, како не-*јас* оти подлежи на опредметнување. Ако те поимам како *јас*, морам да те препознаам како друго-*јас*, како *јас* коешто постои оттаде моето *јас*, морам да те препознаам како не-Бугарин. Или *си* Македонец или *ти не си* човечко суштество. За бугарската наука и самосвест Македонците остануваат опредметена бидност во бесконечноста на историјата.

Кај нашите револуционери „името бугарин јет последната метаморфоза во развивајнето на нашето национално самоосознаајне и да јет резултат на тоа политично и општествено положјење во кое бефме постаени од завојувањето на Балканцкијо полуостров од турците“³⁸ Мисирков сака историски да покаже дека бугарското име не е именување на самосвеста. Па дури и за револуционерите коишто го ползувале, оти тие активно твореле само политички процес, а не и национален. Револуцијата не е еволуција. Револуционерите се форма на духот во политичка, а не во национална смисла. Оти невозможно е да постои таков изразен политички сепаратизам кај самосвесни Бугари (во народните песни да се пее само за Македонија како татковина). Тоа би значело да се тврди дека е остварено единството на сите Бугари, ама без единство. Револуционерите се форма на политичко дејствување, на *јас* кое без да се рефлектира длабоко себеси во иманенција, истапува кон екстериорното, кон она што го притиска однадвор, политичкото ропство. Таквото *јас* се наоѓа во надворешна рефлексија. На ниво на внатрешна рефлексија револуционерите се главно потполно инертни, ниту проблематизираат, ниту рефлектираат како што тоа го прават во политичката сфера, туку пасивно го прифаќаат она што историските контингенции им го подаваат, она што го учат во училиштата на Бугарската егзархија. Затоа умот мора да дојде од друго место, од квинтесенцијата на свесноста, од учените Македонци, од прекрасната и благотворна дистанција, од Петроград. Само низ умноста се разбира времето како време на акутни диференцијали, и ипостасни развојни форми-бидности на апсолутниот дух во неговото историско патување кон остварувањето на слободата.

Но, паралелизмот колку и да бил несинхронизиран, сепак бил опасен за Бугарската држава, па затоа и била доста амбивалентна кон Македонците и нивното револуционерно движење. Им било сосем јасно дека политичкиот сепаратизам е само прв стадиум кон целосното диференцирање, во име на едно повишо единство, единството на самосвесниот акт, како единство на самопознание и битие, како единство на идеално и реално. Изблик на *јас* кое иреверзибилниот историски тек го сфаќа како можност на слободата, секогаш нешто одново да се сотворува.

„Интелигибилното суштество се одредува самото себе, и тоа поаѓајќи од чистата неодреденост. Мора да е одредено од самото себе, а не од нешто вон. Само како своја суштина, како своја сопствена природа, тоа мора да биде свое одредување“.³⁹ Јасно е според Шелинг дека „создавањето е бесконечно создавање на свест од несвесното. Но оти и несвесното е дел од бога, создавањето е бесконечно траење. Материјата е таа несвесност која треба да

³⁸ *Истото*.

³⁹ Šeling, *O suštini ...*, 57.

се отфрли како таква⁴⁰. Но самиот живот сфатен како бог сака таа безлична материја да ја привлече кон себе и со образување да ја подигне до себе, да ја преобрати, да создаде свест од неа.

Затоа и едно оригинално уметничко дело (колку и да е недовршено) го цениме повеќе од едно совршено фабричко издание, оти второво е последица на сервиска нужност (некој вид на умртвено ткиво откинато од апсолутот), а првото е единство на слободата и нужноста како елементи на апсолутот. Тој се развива низ оформување на нови потенции и диференции, како зголемување на квантумот на слободата. Мисирков несомнено херменевтички стои на овие позиции, Македонецот како уметничко дело е дело на слободата, а Македонецот како Бугарин или Србин е сервиско производство, инерција на закочен, нерелевантен историски тек. Таквиот Македонецот како Бугарин или Србин или Грк, е несреќна свест, закочена еволуција, пречка во патот на апсолутот, лошо сфатена бесконечност, фабричка „уметност“, петрифицирана индиференца, римокатоличка идеја за предопределеност, антидиференцијален чир на телото на животниот свет. „Единствено она што по својата природа е битисувачко, е она што е по себе самото, или по својот поим, слободно. Сета зависност доаѓа само од битието. Меѓутоа, она што е во себе самото, и со силата на својата природа, битисувачко – е она што просто не може да постане одредено со нешто друго (оти секое да-постанеш-одреден е трпност, односно небитие. Поради тоа бог како апсолутно битисувачко е и апсолутно слободен, додека човекот – како од небитие издигнато битисувачко – со овој двоен однос на својата бит досегнува една сосем особена сопствена слобода“⁴¹. Тој е слободен – во човечка смисла – со тоа што е поставен во точка на индиференца во која произведува диференцијални началија. „Физичкиот живот напредува сè до човекот, сè до него оди еден постојан след на издигнување и подигнување, а тој е точката на која всушност се отвора духовниот живот“⁴². Индиференцата е сушта неодлучност (состојба на пред-слободотворештво) и застој што мора да се превозмогне.

Историјата не е наука во вообичаената, стриктно егзактна смисла на зборот. Таа може да се сведе на методолошки ригоризам и целосно да го заборава своето философско изходиште. Контемплацијата на Мисирков во делото *За македонските работи*, како и во неговите подоцнежни статии, е длабока философска рефлексивност за можноста да се заснова слободата во самата супстанција на историјата и историзмот како начело. Книгата е едно чисто диференцијално започнување што ќе го услови и антиципира векот што ќе дојде за Македонците како хоризонт на слободата. Дали Мисирков остана до крај во животот доследен на бескомпромисноста на младоста вложена во „*За македонските работи*“? Потполно е релевантно тоа, оти за Декарт ние сме во оној миг кога сме *res cogitans*. Самиот живот многу често не заробува во втората потенција, на *res extensa*. И делото и авторот се само две форми на истиот апсолут коишто можат да бидат мислени заедно, но и да бидат рефлектирани независно една од друга. Витгенштајн го напушти својот *Логичко-философски трактат*, но делото продолжи понатаму и без Витгенштајн. Делото на Мисирков ја има истата судбина.

⁴⁰ Шелинг, *Филозофија слободите ...*, 16.

⁴¹ *Истото*, 39.

⁴² *Истото*, 40.

УДК 341.222/.223(496.5)''19''

ПРАШАЊЕТО НА ДРЖАВНИТЕ ГРАНИЦИ НА АЛБАНИЈА (1913 – 1926 ГОДИНА)

Исамедин Азизи

Научен соработник во Институтот за национална историја – Скопје

Abstract

After declaring independence, Albania faced a serious problem, with the borders issue, due to the claims of Serbia and Greece. Even despite the determination at the wide border lines of Albania, there were two contentious points, the Vermosh's and St. Naum's, that forced the Kingdoms of SKS and Albania to turn to international institutions. For Albania's borders was discussed in the Paris Peace Conference, while for its resolution were involved the most important international institutions such as: Ambassador's Conference, Assotiation of Nations, International Court of Justice etc. After many discussions and debates the issue of the borders of Albania was finally closed in 1926 with the signing of the agreement between the governments of Albania and Yugoslavia.

Keywords: Albania's borders, Serbia, Vermosh, St. Naum, Paris Peace Conference, Kingdoms of SKS.

Прогласувањето на националната независност во време кога се одвиваше Првата балканска војна беше голема пресвртница, а истовремено и настан со голема важност во албанската историја. Објективно, Балканската војна од една страна, подразбираше војна против османлиското владеење на Балканот, додека од друга страна, истовремено претставуваше и војна за обединување на територии со нивните национални држави, територии кои сè уште беа под власта на Османлиската Империја. Колку оваа војна беше 'ослободувачка', онака како што се прокламираше од балканските држави, меѓу другото, покажува и фактот за меѓусебните претходни договори, а кои како цел го имаа и анектирањето на албанските територии. Познато е дека со овие договори беше предвидено распарчувањето на Албанија, како земја без господар, за чија судбина другите одлучуваа. Оваа ситуација се докажува и со фактот дека војските на балканските земји не застапаа во границите на нивните национални територии, како што и беше нивна почетна намера, туку тие длабоко навлегоа и во албанската земја. Српските објективи не беа само освојувањето на Косово

и Македонија, туку беа многу пошироки. Тие настојуваа да го освојат целото албанско крајбрежје на Јадранот до Елбасан.

По воспоставувањето на примирјето меѓу Турција и Балканската алијанса, владите на Големите сили одлучиле да се свика Амбасадорската конференција во Лондон, за да ги разгледаат сите спорни прашања кои произлегоа од Балканската војна. Во суштина, оваа Конференција со месеци се занимаваше со албанското прашање, а особено со проблемот на границите на Албанија. Таму беа предложени и дискутирани многу проекти, но како основа се земени предлозите на Австро-Унгарија и на Русија, двете главни спротивставени сили за доминација на Балканот.

Во согласност со одлуките на Амбасадорската конференција, и покрај тоа што сè уште не беа точно утврдени границите на новата албанска држава, Австро-Унгарија ја бранеше тезата дека ни едно село населено со Албанци не треба да остане надвор од албанската држава. И покрај овој став, Виена во одредени моменти и под притисок на Големите сили, не инсистираше на целосното применување на оваа теза, особено кога се зборуваше за области каде што покрај Албанците, живееја и други народи, и покрај фактот што Албанците претставуваа мнозинство од таа популација, области коишто можеа да бидат објект на компромиси. Од друга страна, Русија отворено и се спротивстави на Австро-Унгарија за одредени области во северните и источните делови на Албанија. Додека разговорите продолжуваа за статусот на Скадар, истовремено се одвиваа и паралелни разговори и за Гаковица, Призрен и Дебар, кои со инсистирање на Русија му припаднаа на Кралството на СХС.

Врз основа на истражуваните архивски документи, дознаваме дека постоеле две точки од кои Австро-Унгарија во никој случај нема да се откаже. Таа сакала, од една страна, Србија да ја види ослабена и по можност територијално намалена, а од друга страна, пак, Албанија да ја види како силна автономна држава. Таквата австро-унгарска политика ги вознемири бугарските државници, кои дотогаш верувале дека Австро-Унгарија би била подготвена да инсистира на тоа поголемиот дел на Македонија да и припаѓа на Бугарија. Овој став бил темелен на 'реалната состојба' на теренот, гледана низ призмата на бугарските политичари. Во такви околности, од страна на Австро-Унгарија дадено и е на знаење на Бугарија, дека Австро-Унгарија е подготвена за склучување договор во врска со тоа одредени делови на Македонија да и припаднат на Бугарија, што, всушност, подразбираше и услов за понатамошна нивна соработка.¹ Поради проширувањето на териториите на албанската држава со територии населени со албанско население, австро-унгарската влада, како компензација, на Бугарија и предлага да ја земе српската провинција Пирот па сè до Морава,² како и преостанатиот дел на Македонија (средниот тек на Вардар и северниот тек на Струма). Според овој предлог, градот Солун и полуостровот Халкидики

¹ Државен архив на Република Македонија (натаму ДАРМ), мф.1580, док. 81, 24 јули 1911г.

² Австро-Унгарската понуда „српската провинција Пирот, во која се населени многу Бугари, на Бугарија е предлог на австриската политика за решавање на несогласувањата меѓу овие две балкански држави“, ДАРМ, мф. 1580, док. 81, 24 јули, 1911 год.

би останале вон новата Албанија и Бугарија, т.е. и понатаму би останале под директен суверенитет на Османлиската Империја, како и дотогаш. Меѓутоа, Бугарија никогаш не се согласила со таквите дадените предлози. Таа ја посакуваше цела Македонија, затоа била голем противник на идејата за голема, автономна Албанија, која би била целосно под австриско влијание.

Додека пак, што се однесува по прашањето за албанските граници и српските претензии за албанските територии, ставот на Австро-Унгарија бил многу јасен. Тој став може да се дознае и од самата изјава на грофот Бертхолд на една средба со српскиот претставник во Виена, г. Јовановиќ, каде меѓу другото тој вели дека „...неговата држава во никој случај нема да попусти во намерата да не ѝ дозволи на Србија територијално поседување на пристаниште на Јадранското Море, додека би бил подготвен да го разгледа секој друг предлог за обезбедување на трговски излез на Србија на тоа море“.³

Според истите извори, јасно се гледа дека австро-унгарската политиката, преку поддршката за албанското население, всушност ги штитеше своите интереси на Балканот. Овие извори ни даваат до знаење дека контоот Ерентал, кој се претставуваше како симпатизер на Албанците, веруваше дека „...треба да се создаде една автономна Албанија со големо пространство, бидејќи, ... една мала Албанија би била премногу слаба за да им одолее на посегавата на Србија и Бугарија врз неа, и затоа, тоа би претставувало потенцијален извор за нарушување на мирот на Балканот. Една широка и стабилна Албанија би помогнало да се реши и солунскиот проблем. Солунското пристаниште, според австриските идеи, не може да му припадне никому освен на Турција, и слободен пат до него кој би поминувал низ албанската држава, мислам, би и одговарал на Австрија повеќе отколку пат кој би поминувал низ распространета Србија“.⁴

Колкаво било значењето на прашањето за границите на албанската држава за Австро-Унгарија, говори и податокот дека грофот Менсдорф, австро-унгарски претставник на Конференцијата, испраќал секојдневни детални телеграми за текот на разговорите во Лондон до министерот за надворешни работи Бертхолд во Виена. Во телеграмата од 18 декември 1912 година, се вели: „...на почетокот на денешната Конференција на Амбасадорите беше побарано од мене да се изјаснам во врска со источната граница на идната Албанија. Јас го повторив нашето гледиште, дека сите делови населени од Албанци би морале да и припаднат на Албанија, и особено го ставив акцентот на северната граница и побарав да се задржи сегашната граница со Црна Гора“.⁵ За начинот на водењето на преговорите, министерот Бертхолд, во телеграмата од 19 декември, го овластува Менсдорф да го земе предвид австро-унгарскиот предлог за границите според кој „...подрачјата на Пек, Призрен и Охрид треба да бидат вклучени во границите на Албанија, како и да бидат земени во обсер најновите тоскиски барања во врска со јужната граница“.⁶

³ ДАРМ, мф. 2134, док. 113, Белград, 21 декември 1912 год.

⁴ ДАРМ, мф. 1580, док. 148, Виена, 31 август 1911 год.

⁵ ДАРМ, мф. 1305, Ministerium des Aussern, Diplomatische aktenstucke betreffend die ereignisse am Balkan, док. 173.

⁶ ДАРМ, мф. 1305, Diplomatische aktenstucke..., док.181.

Тоа што е многу важно да се каже за овој период е фактот што брзата победа на сојузниците во Балканските војни им овозможила да даваат свои предлози за разграничувањата на Албанија. Согласно тежненијата на Големите сили, се однесувале и балканските држави. Сакајќи да добие што поголем територијален дел од Балканот, во предлогот на кралското претставништво на Србија читаме „...во врска со формирањето на границата на новата Албанија, последната отстапка која Кралската влада може да ја направи, е линијата која поминува преку гребенот, делејќи ги водите кои се слеваат во Охридското Езеро и Црни Дрим, од една страна и Јадранското Море од друга страна. Ако границите кои претставуваат минимум на нашите барања не можат да се прифатат, ниту една влада во Србија не ќе биде во состојба да го убеди народот да ја прифати оваа нова пропаст на толку легитимните аспирации и за чие остварување српскиот народ ги направил сите можни жртви“.⁷

Овој српски предлог бил неприфатлив за Австро-Унгарија. Според овој предлог, граничната линија на јужниот дел на Албанија би била идентична со граничната линија предложена од Грците, додека во источните и северните граници доаѓаа до израз српските и црногорските претензии. Оваа официјална гранична линија на сојузниците и дава на Албанија една поограничена територија отколку рускиот предлог.⁸ Граничната линија на Албанија била извор на загриженост за многумина политичари, плашејќи се дека ситуацијата ќе стане многу посериозна доколку албанските граници се туркаат далеку на исток и север. Затоа се предлагало источната граница на Албанија да биде вододелницата меѓу Охридското Езеро и Јадранот, како и меѓу Дрим и Јадранот. Ваквото разграничување било предложено од српската политика, со напомена дека доколку се оди со границата поисточно или посеверно од оваа, тоа би вклучило бројни села со мнозинство 'српска население'.⁹

Во телеграмата од Лондон упатена до Бертхолд, од 6 февруари 1913 година, се говори за текот на Конференцијата во Лондон при што, Сер Едвард Греј го информира собирот за еден предлог кој му беше доставен од принцот Лихновски за разграничувањето на Албанија на север и на исток. Според овој предлог, граничната линија би тргнувала од Јадранот, понатаму би го следела текот на реката Бојана сè до точката меѓу Рускули и Самрик, за потоа да се упати кон Скадарското Езеро, оставајќи ѝ го Тарабош на Албанија и, би го минала езерото сè до заливот Личени и Хотит, оставајќи ѝ ги на Црна Гора областите Хот и Груда, а на Албанија областите Кастрати, Келменди и Шкрели. Плав, Гусиње, Пеќ и манастирот Високи Дечани би останале надвор од Албанија како и Призрен, со исклучок на територијата на Љума. Ѓаковица и Дебар би биле во Албанија, а границата потоа би преминала на левиот брег на Дрим сè до Охридското Езеро.¹⁰

⁷ ДАРМ, мф. 2134, док. 334, Белград, 30 декември 1912 година. За границата за Албанија види и кај Инострани политички преглед. Крај скадарског питања – Границе Албанија. – Део турског дуга који би могли примити Балкански савезници после мира, Српски књижевни гласник, књ. XXX, бр. 10, 16 мај 1913, 796.

⁸ ДАРМ, мф. 1305, Diplomatiscche aktenstucke..., док.218

⁹ ДАРМ, мф. 2134, док. 113, Белград, 21 декември 1912 година.

¹⁰ ДАРМ, мф. 1305, Diplomatiscche aktenstucke..., док. 273.

И покрај обидот за конспиративност, сепак, воочливо било дека секоја од Големите сили протежирала предлог кој воедно бил интерес на некоја од балканските држави, но, пред сè, зависно од сопствениот интерес. Најдобра потврда за ова била телеграмата од амбасадорот Менсдорф, испратена до Бертолд на 14 февруари 1913 година во која говори за еден руски предлог за албанската северна и североисточна граница. Според овој предлог, границата на Албанија тргнува од брегот на Јадранското Море на југ, преку Реката Бојана, при што градот Скадар останува во рамките на Албанија, а Црна Гора како компензација го добива целото Скадарско Езеро. Езерскиот брег, од истекот на Бојана до заливот Личени и Хотит, му се ветува на Албанија, но со гаранција Црна Гора да има слободен пристап при спроведувањето на регулацијата на езерото. Ѓаковица останува надвор од Албанија. Понатаму, граничната линија го следи текот на Бел Дрим до неговото влевање во Црн Дрим, за да потоа да преминува на левиот брег на Дрим, и да оди до северниот крај на Охридското Езеро.¹¹

Во склоп на тоа, Менсдорф им доставил на претставниците на Големите сили на Конференцијата во Лондон еден 'помек' предлог според кој, границата на Албанија би поаѓала од брегот на Јадранското Море при утоката на Бојана, би го следела текот на оваа река сè до селото Горица, сместено на десниот брег. Од таму, би се качувала до врвот на планините коишто ја делат Бојана од Скадарското Езеро, оставајќи ѝ го Тарабош на Албанија. Таа би го минувала езерото кај селото Зогај, кое останува во Албанија, сè до заливот Личени и Хотит, од каде би одела помеѓу областите на племињата Груда и Хоти, коишто им се отстапени на Црна Гора и на племињата Кастрати и Келменди, кои им припаѓаат на Албанија. Граничната линија потоа би се поклопувала со актуелните граници меѓу племето Кучи, од една страна, и племето Келменди, од друга страна, се до округот Гусиње и Плав, округ кој останува во составот на Црна Гора.¹² Во продолжение, според истиот предлог, албанската гранична линија би го напуштила планинскиот ланец, продолжувајќи на ридскиот гребен, јужно од градот Ѓаковица, кој останува вон Албанија. Во продолжение таа би го следела текот на Бел Дрим, сè до Призрен, кој останува вон Албанија и округот Љума, кој останува во составот на Албанија. Од таму, таа би го следела гребенот на планината Кораб, оставајќи ѝ ја на Албанија областа Мал Дебар, а вон Албанија областа Река. Напуштајќи го овој гребен малку по на север од градот Дебар, кој би останал надвор од Албанија, границата би го следела Црн Дрим, сè до селото Луково, оставајќи ја Струга надвор од Албанија и би доаѓала до брегот на Охридското Езеро.¹³

И покрај општото одбележувањето на границите на новата албанска држава, сепак останаа неколку спорни точки со соседните држави, коишто поради започнувањето на Првата светска војна, оваа тема ја пролонгираа со години. И покрај фактот што Албанија за време на Првата светска војна формално правно не била со никого во војна, сепак последиците на војната силно се чувствуваале на нејзините простори. Албанската територија беше поделена во окупациони зони меѓу завојуваните страни.

¹¹ ДАРМ, м.ф. 1305, Diplomatiscbe aktenstucke..., док. 286.

¹² ДАРМ, м.ф. 1305, Diplomatiscbe aktenstucke..., док. 314.

¹³ *Истото.*

Кон крајот на 1918 година, српските војски под своја власт имаа значителен дел од албанската територија, како: Долен Дебар (Пешкопеја), Хас, Љума, планинскиот предел на Гаковица, Краснич и Келменди, дел кој од Белград беше вкрстен како 'стратегиска линија', и кој, според нив, требало да го заштити патот Дебар – Гостивар, од 'албанските напади', и кој би служел за заштита на пограничното население од овие напади.¹⁴

На Париската мировна конференција, албанското прашање, и покрај тоа што не беше третирано само по себе, сепак зазема значително место. Соседните држави на Албанија, како Италија, Кралството на СХС и Грција на конференцијата настапија со нивните познати претензии кон Албанија, со претензии истите да се реализираат. Во текот на војната, тие дури и склучувале тајни договори за понатамошна поделба на новата албанската држава, договор кој е познат како Тајниот лондонски договор. Стравот на Белград од италијанската пенетрација во Албанија, која претставуваше директна закана за нив, особено со новите околности кога таа можеше да воспостави директни територијални врски со Бугарија, на некој начин ја одреди и позицијата на српската делегација во Париз, што се однесува до статусот на Албанија.

На 18 февруари 1919 година, српската влада достави меморандум на Конференцијата, подготвен од шефот на воената мисија во Париз, Петар Пешич, каде што покрај нејзините барања за создавање на независна албанска држава, според одлуките на Лондонската амбасадорска конференција од 1913 година, се достави и меморандумот за разграничување меѓу Кралството на СХС и на Албанија од стратегиско гледиште, каде се бараа големи промени во полза на Кралството, односно прогласување на максималната територијална програма на Белград, според која се предвидуваше анектирање на северните делови на Албанија до Реката Шкумбим.¹⁵

Посебно место во разговорите во Париз зазема и 'Јадранското прашање', со кое се поврзува и судбината на Албанија. По потпишувањето на примирјето со Германија, оваа тема излезе на преден план на Мировната конференција. Јадранското прашање беше резултат на меѓусебните контрадикторности меѓу Италија и Кралството на СХС за поделба на земјите кои беа во составот на Австро-Унгарската Империја, долж Јадранското крајбрежје. Римската влада бараше да се анектираат, како источните крајбрежни области на Јадранот, онака како што се предвидуваше во Тајниот лондонски договор од 1915 година, а кој беше населуван претежно со словенско население, така и Градот Ријека, населуван претежно со Италијанци, но кој според истиот договор, требаше да остане во составот на Хрватска, односно во Кралството на СХС.¹⁶ Јадранското прашање внесе раздор и во самата југословенска делегација. Токму поради

¹⁴ Bogdan Krizman, Dragoslav Jankovič, *Grada o stvaranju jugoslovenske države (1.-20.XII 1918)*, Institut društvenih nauka, Odeljenje za istorijske nauke, том I, Beograd 1964, dok. 585, 672.

¹⁵ Bogdan Krizman, *Skripta iz Diplomatske Historije Jugoslovenske Države 1918–1941*, Zagreb, 1973, 23.

¹⁶ Muin Çami, *Shqipëria në Rrjedhat e Historisë, 1912-1924*, Tiranë 2007, 67, P. Milo, *Shqipëria dhe Jugosllavia 1918–1927*, Tiranë, 1992, 74.

тоа прашање излегоа на површина недоразбирањата меѓу двата лидери на југословенската делегација, оној на Никола Пашиќ, кој го бранеше српскиот унитаризам, и оној на Анте Трумбиќ, кој го бранеше хрватско-словенскиот федерализам, а кој како претставник на хрватските интереси беше посебно осетлив за судбината на Риека. Тој беше против секаков вид на компромис со кој територијалните загуби на северното Јадранско Море би се компензирале со албански територии.¹⁷ Најголемиот дел од делегацијата, заедно со Пашиќ, беа за еден општ компромис за ова прашање и тие беа подготвени на направат отстапки во Далмација и во Риека, во полза на територијалните претензии во Албанија. Белград беше особено заинтересиран и се залагаше за стратешки граници и за мандат во Северна Албанија, ако Париската конференција не ја признаеше независноста на Албанија според нејзините граници од 1913 година. Италијанско-југословенскиот конфликт ќе се реши во ноември 1920 година, познат како Репалски Договор, според кој Италија ги доби Истра, Задар и некои острови на Јадранот. Риека, град претежно населен со италијанско население, беше предвидено да има статус на слободна држава,¹⁸ додека Кралството на СХС, иако се претстави како 'жртва', ја зема цела Далмација, но не и Скадар, така како што претендираше Пашиќ, за кого, овој договор значеше разочарување за српската држава.¹⁹

Признавањето на Албанија во Друштвото на народите како независна држава, што подразбираше и потврдување на независноста прогласена во 1912 година, не подразбираше и гарантирање на нејзината територијална целост според границите од 1913 година. Тоа беше така поради фактот што, на нејзината територија сè уште се наоѓаа воени сили од соседните држави, кои даваа до знаење дека овие држави немаа намера да ги почитуваат меѓународните акти. Од неможноста да го разреши ова прашање, Албанија нејзиниот проблем за границите го постави на највисоките тогашни светски инстанци, со надеж дека со интервенција на Големите сили ова прашање ќе се реши во нејзина полза. Ова прашање предизвика толку многу дискусии, што за негово разрешување се ангажираа сите меѓународни институции на времето, како што се: Меѓународната комисија за разграничување, Амбасадорската конференција, Друштвото на народите, Меѓународниот суд, владите на Албанија и Кралството на СХС, како и на оние на Големите сили. И покрај ангажирањето на овие меѓународни институции, прашањето околу границите остана отворено и многу години потоа.

За конечното одредување на граничната линија меѓу Албанија и Кралството на СХС потребно беше и решавањето на две контестирани точки, коишто беа од големо значење за двете страни, на Вермож и на манастирот Св. Наум. На 25 јуни 1921 година, прашањето на албанските граници беше дискутирано во Советот на Друштвото на народите, каде што беа соочувани два спротивставени става околу компетенциите за тоа кој го имаше правото за одредување на границите на Албанија. Албанската делегација правото

¹⁷ Bogdan Krizman, *Skripta iz Diplomatske..... 1918–1941*, Zagreb, 1973, 24.

¹⁸ Muin Çami, *Shqipëria në Rrjedhat*, Tiranë 2007, 152.

¹⁹ Arben Puto, *Shqipëria Politike, 1912–1939*, Tiranë, 2009, 200.

за одредување на границите на Албанија му го признаваше на Друштвото на народите, додека српската делегација тоа право ѝ го признаваше на Амбасадорската конференција.²⁰ Дебатата околу таканаречениот 'конфликт на компетенции' заврши во полза на српската и грчката делегација, со усвоената резолуцијата од Собранието на Друштвото на народите на 2 октомври 1921 година, повикувајќи се на Сенжерменскиот договор, според кој, Сојузничките сили требало да ги одредат новите граници на Кралството на СХС и на Грција, што подразбираше и одредување на границите на Албанија.²¹ Од ова се подразбира дека Друштвото на народите за себе обезбеди еден вид надзорна функција, додека конечната разврска околу прашањето за границите на Албанија се остави на Амбасадорската конференција.²² По многуте дискусии и дебати и по создавањето на една експертска комисија со задача да изработи студија за територијалните претензии на Грција, Србија и Италија, на 9 ноември 1921 година, Амбасадорската конференција ги соопшти своите одлуки. Првата одлука значеше признавање на албанската влада која дотогаш беше контестирана од страна на соседните држави, за потоа да бидат соопштени другите две точки, кои предвидуваа коригирање на границата во северниот и источниот дел на Скадар, на запад од Призрен, на запад и југоисток од Дебар, како и во регионот на Лин во Охридското Езеро.²³

Според одлуките од 9 ноември 1921 година, на 18 јануари 1922 година беше формирана Меѓународна комисија за утврдување на границите на Албанија.²⁴ По една конкретна работа на терен, и по сослушувањето на населението од двете страни на границата, во јуни-јули 1922 година, Комисијата заклучи дека Вермош со право и припаѓа на Албанија. Со одлуките од 10 ноември 1922 година и од 13 јануари 1923 година, граничната линија на североисточниот дел на Албанија беше конечно усвоена од Амбасадорската конференција. Но, владата на Белград, со образложение дека граничната линија е многу блиску до градот Подгорица, која според неа претставуваше сериозна закана за градот, жестоко реагираше против оваа одлука пред Амбасадорската конференција, при што успеаја и да го одложат применувањето на оваа одлука.

Истовремено, проблемот околу манастирот Св. Наум предизвика многу повеќе дискусии и дебати, отколку случајот Вермош. Главните дискусии за манастирот Св. Наум се водеа околу интерпретирањето на меѓународните акти од Лондонската амбасадорска конференција од 1913 година, особено во делот каде се зборуваше за одредување на граничната линија на овој дел од границата, каде меѓу другото се вели: „*Старата Корчанска каза заедно со западниот и јужниот дел на Охридското Езеро, од селото Лин до Манастирот Св.*

²⁰ Arben Puto, Problemi i statusit të Shqipërisë në Lidhjen e Kombeve dhe në Konferencën e Ambasadorëve, *Studime Historike*, Tiranë, 1965, 11.

²¹ Arben Puto, *Shqipëria Politike*....., 296-297

²² *Истото*.

²³ Arben Puto, *Problemi i statusit*....26, Paskal Milo, *Shqipëria*..., 205. Arben Puto, *Shqipëria Politike*..., 298.

²⁴ Милчо Балеvски, *Балканските политички прилики и дипломатските битки за Манастирот Свети Наум*, Скопје, 1984, 108.

Наум и припаѓа на Албанија“. Токму зборовите „до Манастирот Св. Наум“, ²⁵ претставуваат централна тема околу која ќе се судруваат нивните интерпретации. За албанската страна немаше никакво двоумење околу судбината на манастирот. Зборот „до“, според нив, подразбираше дека манастирот и припаѓа на Албанија. Со појавувањето на овој проблем, двете страни почнаа да ги снабдуваат членовите на Меѓународната комисија за одредување на границите на Албанија и владите на Големите Сили со историски документи, со стратегиски, економски и верски аргументи за нивното право за тоа место. По многуте дискусии и дебати на Меѓународната комисија за одредување на границите и по формирањето на еден Техничко-географски комитет, кој дејствуваше во рамките на Комисијата за границите, на 28 ноември 1922 година едногласно ѝ беше предложено на Амбасадорската конференција, манастирот Св. Наум да ѝ биде доделен на Албанија.²⁶ Амбасадорската конференција на 6 декември 1922 година, по една опсежна анализа околу судбината на манастирот, донесе конечна едногласна одлука, манастирот Св. Наум да ѝ се додели на Албанија.²⁷

Одолжувањето на применувањето на ова одлука ѝ остави простор на владата на Белград да се подготви за оспорување на оваа одлука. Новоформираната влада на Никола Пашиќ, по една интензивна и успешна дипломатска кампања, успеа да го спречи реализирањето на овој договор. Со помош од француската влада, таа успеа проблемот околу манастирот Св. Наум повторно да го врати на маса, и како резултат на тоа, ова прашање повторно се врати во Собранието на Друштвото на народите, кое на 17 јуни 1924 година се обрати за консултативно мислење кај Постојаниот суд на меѓународната правда²⁸ за интерпретирање на одлуката од Амбасадорската конференција во Лондон од 1913 година, во делот кој се однесува за манастирот Св. Наум.²⁹ Меѓународниот суд на 4 септември 1924 година го даде своето консултативно мислење, според кое се вели дека Амбасадорската конференција на 6 декември 1922 година го дала своето последно мислење за одредување на границата помеѓу Албанија и Кралството на СХС, според кое, манастирот и припаѓа на Албанија. Одлуките на овие меѓународни институции ја затекнаа Албанија во нова политичка околност. Во Албанија беше извршен преврат познат како 'демократска револуција' на чело со епископот Фан Ноли, кој не успеа да обезбеди признавање на неговата влада од европските држави, ситуација која многу вешто ќе ја искористи владата на Белград за оспорување на меѓународните акти кои не беа во нивна полза. Со повторното доаѓање на Ахмет Зогу на власт, прашањето околу албанските граници повторно се отвори, за да се затвори со потпишување на меѓусебен договор меѓу Албанија и Кралството на СХС, според кој, манастирот на Св. Наум како и западниот дел на Вермош им припаѓаат на Кралството на СХС.

²⁵ *Истото...*, 113.

²⁶ Paskal Milo, *Shqipëria dhe Jugosllavija...*, 219.

²⁷ Десанка Тодоровиќ, Проблемот на разграничување меѓу Кралството на Србите, Хрватите и Словенците и Република Албанија кај манастирот Св. Наум, *Гласник на Институтот за национална историја*, Скопје 1976, бр.1, 62.

²⁸ Paskal Milo, *Shqipëria dhe Jugosllavija...*, 230.

²⁹ Милчо Балеvски, *Балканските...*, 166.

На 30 јули 1926 година членовите на Амбасадорската конференција во Париз заедно со претставниците на Албанија, Кралството на СХС и Грција го потпишаа финалниот акт за одредување на границите на Албанија. За конечното одредување на границите на Албанската држава требаше да поминат 14 години од прогласувањето на нејзината независност.

УДК 338.431:314.8(497.714)''1931''

АГРАРНАТА СТРУКТУРА НА ТИКВЕШКИОТ ОКРУГ
(СПОРЕД ПОПИСОТ НА НАСЕЛЕНИЕТО ОД 31 МАРТ 1931 ГОДИНА)

Надежда Цветковска

Научен советник во пензија

Лидија Ѓурковска

Научен соработник во Институтот за национална историја - Скопје

Abstract

The Tikveš district as an administrative–territorial unit in the Vardar part of Macedonia, which in the period between the two world wars was a member of the Kingdom of SCS / Yugoslavia, consisted of 5 districts: Dojranska , Gevgeliska, Kavadarëčka, Negotinska and Strumička .

The census of 31 March 1931, as the only source of this type, provides a thorough representation of the agrarian structure of the Tikveš district as a whole and in each district individually. The results of this census are: the number of residents (agricultural and non-agricultural population); the number of agricultural households, the structure of agricultural property, as well as their surface. Moreover, it presents the difference in terms of cattle at the agricultural property, agricultural inventory, percentage of agricultural properties which purchased wheat for food (bread), and the number of paid agricultural workers. The presented data clearly demonstrate the agrarian structure in the Tikveš District in the 1930s`.

Keywords: agrarian structure, Vardar part of Macedonia, Dojran district, Geveglia district, Kavadarci district, Negotino district, Strumica district, Tikveš District, agricultural property.

Сеопфатното проучување на историјата на Македонија од кој било период, па и овој од времето на Кралството на СХС/Југославија, кога вардарскиот дел на Македонија е во неговите територијални рамки, го прави неопходно и истражувањето на аграрната структура. А, познавањето на аграрната структура е една од основните претпоставки за објективно толкување и осветлување на историските процеси и настани на една држава, воопшто и посебно на одделни региони, бидејќи таа има силно влијание и се одразува на социјалната структура на населението.

Пописот на населението од 31 март 1931 година, како единствен извор од овој вид, ја дава мошне исцрпно не само аграрната структура во вардарскиот дел на Македонија, туку и на секој округ и околија пооделно. Врз резултатите од овој попис и во податоците во некои Статистички годишници, може да се согледа и аграрната структура на Тиквешкиот округ како административно-територијална единица во вардарскиот дел на Македонија. Овој округ го сочинувале 5 околии: Дојранска околија, со околиски центар во Дојран; Гевгелиска околија, со околиски центар во Гевгелија; Кавадаречка околија, со околиски центар во Кавадарци; Неготинска околија, со околиски центар во Неготино и Струмичка околија, со околиски центар во Струмица. Во Тиквешкиот округ имало вкупно 103.447 жители, од кои 84.595 или 81,78% биле земјоделско население, а 18.852 или 18,22% биле неземјоделско население.¹

Поединечно по околии структурата на населението била следна, т.е:

- во Дојранската околија, од вкупно 11.713 жители, бројот на земјоделското население изнесувал 10.565 или 90,20%, а на неземјоделското население – 1.448 или 9,80%;

- во Гевгелиската околија, од вкупно 15.943 жители, бројот на земјоделското население изнесувал 12.186 или 76,43%, а на неземјоделското население – 3.757 или 23,57%;

- во Кавадаречката околија од вкупно 23.919 жители, бројот на земјоделското население изнесувал 19.698 или 82,35%, а на неземјоделското население – 4.221 или 17,65%;

- во Неготинската околија од вкупно 12.876 жители, бројот на земјоделското население изнесувал 13.344 или 84,22%, а на неземјоделското население – 2.032 или 15,78%;

- во Струмичката околија од вкупно 38.996 жители, бројот на земјоделското население изнесувал 31.302 или 80,27%, а на неземјоделското население – 7.228 или 19,73%.²

Во Тиквешкиот округ, од вкупно 19.576 домаќинств, бројот на земјоделските домаќинства изнесувал 16.108 или 82,28%, а на неземјоделските домаќинства изнесувал 3.468 или 17,72%.³ Во зависност од големината и бројот на населението во градовите кои биле околиски центри на околииите во овој округ, меѓу нив се јавуваат значителни разлики во процентот на земјоделските домаќинства. Тоа значи дека градот влијаел на различната застапеност на земјоделските домаќинства во околииите во еден ист округ, што може да се види од приложената табела.⁴

¹ Дефинитивни резултати пописа становништва од 31 марта 1931 година, књ.1. Присутно становништво, број куќа, домаќинства, Београд, 1937, 266-267, 272-273, 280-281, 288-289.

² *Истото*.

³ *Истото* 98-107, 117-121. Статистички годишњак Краљевине Југославије 1937. Књига VII, Краљевина Југославија, Општа државна статистика, 108-11.

⁴ *Истото*, 117-121; 108-111.

Земјоделски и неземјоделски домаќинства по околии						
Округ	Околија	Број на домаќинства	Земјоделски домаќинства	%	Неземјоделски домаќинства	%
Тиквешки	Дојранска	2.309	1.984	85,92	325	17,8
	Гевгелиска	2.996	2.483	88,44	513	11,56
	Кавадаречка	4.582	2.998	87,25	1.584	12,75
	Неготинска	2.524	2.109	83,56	415	16,44
	Струмичка	7.185	5.534	77,24	1.651	22,76
Вкупно		19.576	16.108	82,28	3.468	17,72

За структурата на земјоделските имоти во вардарскиот дел на Македонија, а во тој контекст и во Тиквешкиот округ, во периодот меѓу двете светски војни, постојат податоци само од 1931 година. Врз основа само на еден попис и со податоци кон средината на дваесет и три годишниот меѓувоен период не можат да се проследат сите многубројни и различни промени, што неизбежно настанале во структурата на земјоделските имоти.

Пописот од 31 март 1931 година е единствен показател за да се утврди имотната структура во земјоделието и во Тиквешкиот округ. Имено, според овој попис, структурата на 16.108 земјоделски имоти на подрачјето на Тиквешкиот округ била следната:

- земјоделски имоти од 0,01 до 0,50 хектари биле 1.025 или 6,36%;
- земјоделски имоти од 0,51 до 1,00 хектари биле 1.312 или 8,14%;
- земјоделски имоти од 1 до 2 хектари биле 2.904 или 18,3%;
- земјоделски имоти од 2 до 5 хектари биле 6.839 или 42,46%;
- земјоделски имоти од 5 до 10 хектари биле 701 или 4,35%;
- земјоделски имоти од 10 до 20 хектари биле 280 или 1,36%;
- земјоделски имоти од 20 до 50 хектари биле 137 или 0,85%;
- земјоделски имоти од 50 до 100 хектари биле 24 или 0,15%;
- земјоделски имоти од 100 до 200 хектари биле 16 или 0,10%;
- земјоделски имоти од 200 до 500 хектари биле 9 или 0,15%;
- земјоделски имоти преку 500 хектари биле 10 или 0,06%.⁵

Врз основа на овие статистички податоци Тиквешкиот округ бил подрачје во кое преовладувале ситните земјоделски имоти од 0,50 до 10 хектари, чијшто број изнесувал 14.186 хектари или 86,29%. Земјоделските имоти од 2 до 5 хектари се најчести и тие сочинувале 42,46% од имотите во округот. Бројот на земјоделските имоти со средна големина, т.е. од 10 до 20 хектари изнесувал 701 или 4,35%. Крупните земјоделски имоти од 50 до 500 хектари изнесувале 49 хектари или 0,30%. Треба да се забележи дека бројот на земјоделските имоти преку 500 хектари изнесувал 10 или 0,06%.

Пописот на земјоделските имоти од 31 март 1931 година дава можност да се разгледаат разликите на аграрната структура присутна и меѓу околиците кои

⁵ *Истото; Истото.*

биле во рамките на Тиквешкиот округ. Структурата на земјоделските имоти во петте околии што му припаѓале на Тиквешкиот округ може да се види од приложената табела:⁶

Структура на земјоделските имоти по околии													
Околија	Имоти	0,01-0,50	0,50-1,00	1-2	2-5	5-10	10-20	20-50	50-100	100-200	200-500	Преку 500	Вкупно
Дојранска	Број	127	259	512	736	301	48	4	1	-	-	-	1.984
	%	6,40	13,05	25,81	36,89	15,17	2,42	1,20	0,05	-	-	-	100
Гевгелиска	Број	211	243	499	1.049	413	61	7	-	-	-	-	2.483
	%	8,50	9,79	20,10	42,25	16,63	2,48	0,28	-	-	-	-	100
Кавадаречка	Број	205	272	613	1.690	870	279	48	7	6	2	6	3.998
	%	5,13	6,80	15,33	42,27	21,76	6,98	1,20	0,17	0,15	0,05	0,15	100
Неготинска	Број	122	166	309	782	484	158	52	15	10	7	4	2.109
	%	5,78	7,87	14,85	37,08	22,95	7,49	2,46	0,71	0,47	0,33	0,19	100
Струмичка	Број	360	372	971	2.588	1.063	155	26	1	-	-	-	5.534
	%	6,50	6,72	17,55	46,73	19,21	2,80	0,47	0,02	-	-	-	100

Од приложената табела може да се констатира дека имотите од 2 до 5 хектари се најчести во околиците на Тиквешкиот округ, особено во Струмичката околија каде што сочинуваат дури 46,73% од сите имоти. Имотите од над 100 хектари најмногу се присутни во Неготинската околија. Така, имотите од 100 до 200 хектари сочинуваат 0,47%; имотите од 200 до 500 хектари сочинуваат 0,33%, а имотите поголеми од 500 хектари сочинуваат 0,19% од сите имоти во оваа околија. Најмногу земјоделски имоти имало во Струмичката, а најмалку во Дојранската околија.

Според пописот од 31 март 1931 година може да се согледа и површината што ја опфаќале земјоделските имоти. Во Тиквешкиот округ вкупната површина што ја опфаќале земјоделските имоти изнесувала 85.367 хектари. Површината на земјоделските имоти според нивната големина била следната:

-земјоделски имоти од 0,01 до 0,50 хектари опфаќале површина од 330 хектари или 0,39%;

-земјоделските имоти од 0,50 до 1 хектар опфаќале површина од 1.071 хектари или 1,25%;

-земјоделските имоти од 1 до 2 хектари опфаќале површина од 4.578 хектари или 5,36%;

-земјоделските имоти од 2 до 5 хектари опфаќале површина од 23.583 хектари или 27,62%;

-земјоделските имоти од 5 до 10 хектари опфаќале површина од 21.423 хектари или 25,09%;

-земјоделските имоти од 10 до 20 хектари опфаќале површина од 9.409 хектари или 11,02 %;

⁶ *Истото; Истото.*

-земјоделските имоти од 20 до 50 хектари опфаќале површина од 4.163 хектари или 4,88%;

-земјоделските имоти од 50 до 100 хектари опфаќале површина од 1.665 хектари или 1,95%;

-земјоделските имоти од 100 до 200 хектари опфаќале површина од 2.154 хектари или 2,52%;

-земјоделските имоти од 200 до 500 хектари опфаќале површина од 2.910 хектари или 3,41%;

-земјоделските имоти преку 500 хектари опфаќале површина од 14.081 хектари или 16,49%.⁷

Во Тиквешкиот округ имотите од 2 до 20 хектари опфаќале површина од 63,73%. Но, треба да се констатира дека иако бројот на имотите преку 500 хектари изнесувал 10 и се само 0,06% , сепак тие опфаќале дури 14.081 хектари или 16,49% од вкупната површина на сите земјоделски имоти во овој округ.

Исто така, според пописот од 31 март 1931 година може да се согледаат и разликите што постоеле во поглед на големината на површината на земјоделските имоти во околиците што биле во составот на Тиквешкиот округ, што може да се види од приложената табела:⁸

Површина на земјоделските имоти по околии													
Околија	Повр- шина	0,01- 0,50	0,50- 1,00	1-2	2-5	5-10	10-20	20-50	50- 100	100- 200	200- 500	Преку 500	Вкупно
Дојранска	Ха %	42 0,66	206 3,26	790 12,51	2.422 38,35	2.003 31,71	633 10,02	140 2,22	80 1,27	-	-	-	6.316 100
Гевгелиска	Ха %	65 0,79	186 2,26	770 9,35	3.504 42,54	2.737 33,23	751 9,12	223 2,71	-	-	-	-	8.236 100
Кавадаречка	Ха %	68 0,23	227 0,79	968 3,35	5.824 20,19	6.001 20,80	3.738 12,96	1.438 4,98	475 1,65	794 2,75	650 2,25	8.663 30,03	28.846 100
Неготинска	Ха %	46 0,22	150 0,71	514 2,43	2.946 13,95	3.550 16,81	2.252 10,66	1.577 7,46	1.050 4,97	1.360 6,44	2.260 10,70	5.418 25,65	21.123 100
Струмичка	Ха %	109 0,52	302 1,45	1.536 7,37	8.887 42,63	7.132 32,21	2.035 9,76	785 3,76	83 0,95	60 0,29	-	-	20.846 100

Од табелата може да се види дека меѓу околиците во Тиквешкиот округ, најмала површина имале земјоделските имоти во Дојранската околија, а најголема во Кавадаречката околија, а потоа следуваат Неготинската и Струмичката околија. Инаку, во сите околии во овој округ преовладувале земјоделски имоти од 2 до 10 хектари, а само во Кавадаречката и Неготинската околија биле застапени земјоделските имоти со површина од 100 до преку 500 хектари.

⁷ Истоито; Истоито.

⁸ Истоито; Истоито

Во вардарскиот дел на Македонија, а во тој контекст и во Тиквешкиот округ, одделни околии се разликувале и во поглед на опременоста на земјоделските имоти со стока, земјоделски инвентар, потоа во процентот на земјоделските имоти што купувале жито за исхрана (леб), како и во бројот на наемничарите. Меѓутоа, во вардарскиот дел на Македонија, а истото се однесува и на Тиквешкиот округ, на земјоделските имоти им недостасувала работна стока. Процентот на земјоделските имоти без работна стока во околииите на Тиквешкиот округ бил следниот: во Дојранската околија – 10,78%; во Гевгелиската околија – 4,07%; во Кавадаречката околија – 3,67%; во Неготинската околија – 30,44% и во Струмичката околија – 26,95%.⁹

Процентот на земјоделските имоти што купувале жито за исхрана (леб) во околииите во Тиквешкиот округ бил следниот: во Дојранската околија – 48,51%; во Гевгелиската околија – 37,72%; во Кавадаречката околија – 19,69%; во Неготинската околија – 30,44% и во Струмичката околија – 26,95%.¹⁰

Поради различните економски причини, во околииите во Тиквешкиот округ бил различен бројот на селаните, кои одеде да работат во наем. Така, во Дојранската околија тој број изнесувал – 250; во Гевгелиската околија – 152; во Кавадаречката околија – 138; во Неготинската околија – 321 и во Струмичката околија – 334.¹¹

Сите изнесени податоци јасно ја покажуваат аграрната структура на Тиквешкиот округ во 30-тите години на XX век.

⁹ Милан Комадинић, *Проблем селачких дугова*, Београд, 1934 (табеле).

¹⁰ *Потрошња хлебног жита у Југославији*, Београд, 1928, 11.

¹¹ Милан Комадинић, *Проблем...*, (табеле).

УДК 94:725.51(497.7)''1941/1944''

БОЛНИЧКО-ПРЕВЕНТИВНИ УСТАНОВИ ВО ВАРДАРСКИОТ ДЕЛ НА МАКЕДОНИЈА ПОД БУГАРСКА УПРАВНА ВЛАСТ (1941 – 1944)

Верица Јосимовска

Доцент во Институтот за историја и археологија на Факултетот за образовни науки при Универзитетот „Гоце Делчев“ – Штип

Abstract

The war that started on 6 April 1941, ended with the defeat of the Kingdom Yugoslavia and occupation of Vardar Macedonia. The greatest part was under Bulgarian while the farthest western parts were under Italian administration.

Immediately after the fall of the Kingdom of Yugoslavia, the entire medical service that had previously functioned collapsed. The Main Directorate of Public Health of the Kingdom of Bulgaria was the new authority responsible for organizing the sanitation in the biggest part of Vardar Macedonia. The scheme of this sanitarian organization was similar to the previous one: District Medical Service, district and municipal. From the institutions for national health only anti-malaria stations and hospitals that received the status of state institutions continued to operate: the hospital in Skopje named Trial public hospital and all the others were secondary.

Bulgarian authorities brought with them medical staff, out of which the majority was gained key positions in the health service and their goal was implementation of the health policy of the Ministry of National Health (Ministry of Health) of Bulgaria.

Keywords: Second World War, Vardar Macedonia, health service, medical staff, hospitals.

Со пропаста на Кралска Југославија 1941 година, целосно пропаднала организациската структура на медицинската служба што постоела дотогаш. Затекнатите превентивни и болнички установи биле ставени во надлежност на бугарските власти, а на персоналот кој дотогаш работел во нив, му престанал работниот однос.

Сите медицински работници од српска националност ги напуштиле работните места и се повлекле од Македонија. На нивно место биле вработени лекари и друг медицински персонал дојден од Бугарија.

Бугарската администрација покрај тоа што донела голем број на здравствен кадар, на кој му ги доверила сите раководни места, поради недоволен број на медицински кадар започнала да вработува и Македонци од кои прво барала писмено да се декларираат како Бугари и да потпишат заклетва за верност кон Царството Бугарија.

Исто така, сите што се пријавиле да останат на работа, биле должни до Министерството за народно здравје во Софија, да достават диплома или свидетелство за завршено образование од каде добивале документ за „правоспособност“. Тоа значело дека дипломата е проверена и признаена, но, освен тоа, строго се водело сметка и за политичката подобност на кандидатите. Вработувањата за другите националности биле можни само во услови кога постоел недостиг од медицински кадар.

Во однос на поставеноста на медицинската служба во Кралството Југославија, бугарската санитарската организација функционираше по крајно редуцирана шема. Тоа ни од далеку не било она што постоело пред војната. Воглавно останале обласните, околинските, градските и општинските санитарски управи.

Меѓу поставените лекари на овие работни места немало ниту еден Македонец. Со пополнувањето на медицинските кадри од Бугарија, затекнатите лекари, кои претходно работеле на овие места, или како тие ги нарекувале, лекари од „новоослободените краишта“, биле упатени на здравствен курс во Софија според член 221 од Законот за народно здравје на Царството Бугарија.¹

Курсот започнал на 15 ноември 1941 година и траел 6 месеци.

Предавач и одговорен на курсот бил д-р Захари Бочев, четврти од десно во првиот ред (фотографија во лична архива)

¹ Централен Државен Исторически Архив (ЦДИА) Софија, Фонд 372^к, оп 1, а.е. 1800.

Слушатели на овој курс од Македонија, кои се наоѓаат на фотографијата, биле следните лекари:²

1. Д-р Анета Јанакиева-Томчова, родена на 5 септември 1900 година во Струмица, завршила медицински факултет во Белград 1927 година. До 1941 година била општински лекар во Струмица, а потоа 1941 година била преместена за участоков лекар во Валандово;

2. Д-р Александар Петров Маршавелов, роден на 24 мај 1901 година во Крива Паланка, медицински факултет завршил во Минхен 1927 година. До 1941 година бил околински лекар во Крива Паланка;

3. Д-р Борис Тодоров Светиев, роден на 5 мај 1903 година во Битола. Дипломирал на медицинскиот факултет во Белград 1926 година. До 1941 година бил градски лекар во Битола;

4. Д-р Богдан Атанасов Поп Горчев, роден на 2 мај 1904 година од Велес, завршил медицински факултет во Виена 1930 година. До 1941 година бил околински лекар во Велес;

5. Д-р Благој Александров Арнаудов, роден на 9 февруари 1902 година во Охрид. Медицински факултет завршил во Минхен 1927 година, до 1941 година бил општински лекар во Охрид.

6. Д-р Васил Иванов Антонов, роден на 6 октомври 1896 година во Струмица, медицински факултет завршил во Виена 1926 година, во 1941 година бил назначен за градски лекар во Скопје.

7. Д-р Владимир Василев Туцаровски, роден на 5 јануари 1905 година во село Љубојно, Ресенско, завршил медицински факултет во Женева 1933 година, во 1941 година бил околински лекар во Ресен;

8. Д-р Ѓеорѓи Нацев Гаврилов, роден на 11 април 1911 година во Свети Николе. Медицински факултет завршил во Белград 1937 година. До 1941 година бил воен лекар во Штип;

9. Д-р Ѓеорѓи Димитров Спасов, роден на 7 април 1895 година во Скопје, медицински факултет завршил во Белград 1928 година, 1941 година бил градски лекар во Скопје;

10. Д-р Димитар Николов Ампов, роден на 5 октомври 1901 година во Велес, завршил медицински факултет во Загреб 1929 година, од 1941 година бил општински лекар во Скопје;

11. Д-р Димитар Јорданов Дујаков, роден на 20 октомври 1908 година во Прилеп, медицински факултет завршил во Белград 1938 година, во 1941 година бил околински лекар во Прилеп;

12. Д-р Иван Антонов Прилепчански, роден на 31 декември 1905 година во Штип, медицински факултет завршил во Грац 1931 година, 1941 година бил градски лекар во Прилеп;

13. Д-р Иван Јосиф Шентаров руски емигрант роден 1878 година во Русија, завршил Воена медицинска академија во Петроград, во 1941 година бил на работа во Пехчево;

14. Д-р Кирил Ѓеорѓиев Кавадарков, роден на 15 август 1884 година во Куманово, медицински факултет завршил во Бејрут 1911 година, 1941 година работи како градски лекар во Скопје;

² ЦДИА, Софија, фонд 372^к, оп 1, а.е. 1799.

15. Д-р Димитар Иван Иванов, роден на 7 февруари 1883 година во Воден, медицински факултет завршил во Одеса 1911 година, 1941 година работел како обласен санитетски инспектор во Скопје;

16. Д-р Константин Николов Тренчев, роден 21 мај 1896 година во село Владимирово (Беровско), медицински факултет завршил во Виена 1928 година, во 1941 година назначен за учестоков лекар во Царево Село (Делчево);

17. Д-р Панче Николов Васков, роден на 24 декември 1870 година во Велес, медицински факултет завршил во Цариград 1896 година, во 1941 година работи како градски лекар во Велес;

18. Д-р Панчо Трајчо Станчев, роден на 20 јули 1909 година во Штип, медицински факултет завршил во Белград 1940 година, во 1941 година бил лекар стажант;

19. Д-р Ратка Балванлиева Илиева, родена на 15 февруари 1906 година во Штип, медицински факултет завршила во Белград 1934 година, во 1941 година била приватен лекар во Кочани;

20. Д-р Стојан Поп Салтиров-Илиев, роден на 12 април 1905 година во Кочани, завршил медицински факултет во Белград 1934 година, во 1941 година работел како околиски лекар во Кочани;

21. Д-р Тодор Василев Јосифов, роден на 27 октомври 1907 година во Кавадарци, медицински факултет завршил во Загреб 1934 година, во 1941 година работел како градски лекар во Кавадарци;

22. Д-р Тодор Герасимов Гичев, роден на 15 декември 1903 година во Штип, медицински факултет завршил во Белград 1932 година, во 1941 година бил околиски лекар во Штип;

23. Д-р Тодор Апостолов Тотев, роден на 29 декември 1897 година во Крива Паланка, медицински факултет завршил во Грац 1926 година, во 1941 година бил градски лекар во Кочани;

24. Д-р Тодор Христо Христов, роден на 13 јануари 1904 година во Штип, медицински факултет завршил во Белград 1931 година, во 1941 година работел како околиски лекар во Куманово;

25. Д-р Христо Иванов Баштаванциев, роден на 22 декември 1902 година во Охрид, медицински факултет завршил во Грац 1928 година, во 1941 година бил општински лекар во Охрид;

26. Д-р Димитар Монеv Мицев, роден на 15 јуни 1905 година во Гевгелија, медицински факултет завршил во Белград, во 1941 година бил градски лекар во Гевгелија;

27. Д-р Трајчо Монеv Грозданов, роден на 29 август 1899 година во Радовиш. Медицински факултет завршил во Белград 1935 година, во 1941 година работел како околиски лекар во Кратово;

28. Д-р Павле Мане Грличков, роден 1911 година во Штип, медицински факултет завршил во Белград 1936 година, во 1941 година работел како градски лекар во Радовиш.

Сите овие лекари се наоѓаат на фотографијата направена во Софија 1941 година.

По враќањето од курсот биле распоредени на работни места во околска, општинска и градска служба.³

³ Истоvо.

Во времето на Втората светска војна според законот за болници на бугарската администрација, болничките институции биле рангирани како првостепени, второстепени и третостепени болници. Сите болници во време на бугарската администрација биле прогласени за државни.

Веднаш по преземањето на болниците под управа на бугарската администрација, биле поставени медицински кадарни од Бугарија. Еднинствената првостепенa болница во периодот 1941–1944 година била државната болница во Скопје. Таа функционираше преку 7 болнички одделенија: одделение за внатрешни болести, градно, гинеколошко, очно, хирушко, рендген и детско одделение коешто 1941 година било единствено такво одделение во Вардарска Македонија. Располагала со 500 болнички постели и била најголемата болница во „новослободените земји“.⁴

За управител на Првостепената државна болница во Скопје од Главната дирекција за народно здравје (ГДНЗ), Одделение лечебни заведенија во Софија, со Заповед бр. 1196 од 24 април 1941 год. бил назначен д-р Димитар Пловков, кој дошол од местото началник на хирушко одделение во Првостепената државна болница во Софија.⁵

За началник на Одделението за внатрешни болници (интерно) бил назначен д-р Владимир Дафинов, со Заповед бр. 1197 од 24 април 1941 година, дошол од местото началник на Одделението за внатрешни болести во Севлиево;

За началник на Рендген одделението бил назначен д-р Панајот Ганев;

Марија Николова, главна медицинска сестра во Државната болница во Скопје и претставник на Главната дирекција на народно здравје во Софија;

Елена Грабевска, медицинска сестра од Бургас, назначена со Заповед бр. 1198 од 24 април 1941 година;

Спаса Калчева медицинска сестра од Првостепената болница во Софија, назначена со Заповед бр. 1210 од 24 април 1941 година;

Слава Дилова медицинска сестра од Стара Загора, преместена во Скопската болница, назначена со Заповед бр. 1199 од 24 април 1941 година;

Ташка Низамова од Сливен медицинска сестра, преместена со Заповед бр. 1200 од 24 април 1941 година и

Јоле Павлов домаќин од болницата во Сливен, преместен со Заповед бр. 1201 од 24 Април 1941 година.⁶

Според написот „Под ножа на хирурга“ во весникот „Целокупна Булгарија“ од 25 јануари 1943 година од новинарот Атанас Стефанов, во Првостепената болница во Скопје работи следниот персонал:

д-р Владимир Дафинов управител и началник на Внатрешно одделение,

д-р Матеев, старши (постар) лекар,

д-р Гр. Симидчиева, старши лекар,

д-р Васил Василев, началник на Очно одделение и единствен очен лекар во Вардарска Македонија,

д-р Анте Аничин, страши лекар,

⁴ ЦДИА, Софија фонд. 372* оп. 1, а.е. 1953.

⁵ ЦДИА, Софија, фонд 372*, оп. 1, а.е. 1181.

⁶ *Истото.*

д-р Божидар Христов, началник на Кожно-венерично одделение,
 д-р Христо Кулишев, младши (помлад) лекар,
 д-р С. Петров, младши лекар,
 д-р М. Дојнов, младши лекар,
 д-р Н. Андонов – началник на Гинеколошко одделение,
 д-р Харалампие Манчев – началник на Детско одделение,
 д-р Панче Караѓозов, началник на Хирушко одделение,
 д-р Панајот Хитров, началник на Грдоболно (градно) одделение,
 д-р Б. Кушева, помлад лекар.

Второстепени болници во Вардарска Македонија во овој период биле болниците во Штип, Куманово, Охрид и Велес.

Болницата во Штип:

За управител на Штипската болница бил назначен д-р Ѓеорѓи Чернев од Орјахово, со Заповед бр. 1189 од 24 април 1941 година;

Цена Ванкова од Искрец медицинска сестра, со Заповед бр. 1188 од 24 април 1941 година;

Анна Цекова Живкова медицинска сестра, со Заповед бр. 1186 од 24 април 1941 година;

Петар Христов Стаматов од Првостепената болница во Софија за домаќин, со Заповед бр. 1187 од 24 април 1941 год.⁷

Болницата во Куманово:

За управител на Кумановската болница бил назначен хирургот д-р Ѓеорѓи Маринов од Казанлук, со Заповед бр. 1219 од 24 април 1941 година.⁸

Иванка Томова Лилова, медицинска сестра од Видин, со Заповед бр. 1205 од 24 април 1941 година;

Ѓеорѓи Трајков од Видин, со Заповед бр. 1205 од 24 април 1941 година, назначен за домаќин;

Болницата во Охрид:

За управител на болницата во Охрид, со Заповед бр. 1494 од 16 мај 1941 година, бил назначен д-р Симеон Белопитов од Првостепената болница во Софија;

Марија Ст. Димиторова, медицинска сестра од Неврокоп, со Заповед бр. 1496 од 16 мај 1941 година;

Ѓеорѓи Василиев Ангелиев од Пирдоп, назначен за домаќин со заповед бр. 1499 од 17 мај 1941 година;

Болницата во Велес:

За управител на второстепената болница во Велес бил назначен д-р Ѓеорѓи Прванов од Искрец, со Заповед бр. 1278 од 28 април 1941 година;

Варвара Репина медицинска сестра од Софија, со заповед бр. 1203 од 24 април 1941 година;

Лазар Иванов Костов од Севлиево, за домаќин назначен со Заповед бр. 1226 од 25 април 1941 год.⁹

⁷ *Истото.*

⁸ *Истото.*

⁹ *Истото.*

Третостепени болници биле во Битола, Струмица, Прилеп и Гевгелија.

За управител на болницата во Битола бил назначен хирургот д-р Васил Петров од Варна, со Заповед бр. 1493 од 16 мај 1941 година;

Петра Василева медицинска сестра од Пловив, со Заповед бр. 1498 од 16 мај 1941 година;

Христо Павлов Бакарчиев од Карлово за домаќин, со Заповед бр.1495 од 16 мај 1941 година.¹⁰

Во болницата во Струмица биле назапчени: д-р Ѓенко Стефанов Ѓенов од Габрово за управник, Екатерина Попова, медицинска сестра од Самоков и домаќин Коста Ачков од Искрец.

Во болницата во Прилеп бил назначени: д-р Ж. Михајлов Пивков за управител, д-р А. Василев, д-р Дујаков и д-р Н. Х. Здравев и домаќин Борис Христов Нинов.¹¹

Во болницата во Гевгелија биле назначени: д-р Д. Алексиев за управител, д-р Вл. П. Мирчев и домаќин Р. Таралајков.¹²

Постоела и една болница на железничарите – Железоптна болница. Во Пехчево била отворена болница под името Климатска станица со управник д-р Велико Матеев.

Во шемата на санитетската организација функционираше и градска санитарна служба која била формирана во Велес, Куманово, Скопје и Штип. Покрај овие, функционираше и Противмаларични станици, речиси во сите помали и поголеми населени места.

Во Скопје постоел Прв и Втор Против епидемичен одред. Со Првиот раководел началник д-р Васил Велев од Софија, со Вториот д-р Константин Ангелов Туфекчиев.

Покрај нив постоел Хигиенски (Хигиенен) институт со началник д-р Тошко Петров, а подоцна д-р Глигор Муратовски, како и Институт за маларија раководен од д-р Панчо Станчев.

Болните од туберкулоза од Македонија се лекувале во Сурдулица, којашто тогаш била во составот на Бугарија.

Имињата на управителите на санитетските институции го потврдуваат фактот дека сите биле од Бугарија. Ваквата ситуација била сè до ослободувањето во 1944 година, кога бугарската администрација си заминала од Вардарска Македонија и со одлуките на АСНОМ во Македонија повторно почнала да се создава нова санитетска служба.

¹⁰ *Истото.*

¹¹ ЦДИА, Софија, фонд 372^к, оп. 1, а.е. 1951.

¹² ЦДИА, Софија, фонд 372^к, оп. 1, а.е. 1941.

УДК 94:656.1/.5(497.1:497.2)“1947/48”

СООБРАЌАЈНИТЕ ВРСКИ МЕЃУ ФНР ЈУГОСЛАВИЈА И НР БУГАРИЈА (СОСТОЈБА И ПЕРСПЕКТИВИ)

Александар Манојловски

Асистент-истражувач во Институтот за национална историја – Скопје

Abstract

On the first official meeting, held in Bled on July 30, 1947, between the delegations of the Federal People's Republic of Yugoslavia (FPRY) and the People's Republic of Bulgaria (PRB), Josip Broz Tito proposed to consider several draft documents which previously were prepared by the professional services of the both governments. Among them, were a document that referred to the issue of rail and road traffic. This document was an integral part of the Protocol on the decisions of the Conference adopted on 1 august 1947, where it was decided the Yugoslav and Bulgarian government to accede to the expansion of the rail and road connections between both countries.

Keywords: Federal People's Republic of Yugoslavia, People's Republic of Bulgaria, connectivity, rail and road traffic.

Отворајќи го првиот заеднички службен состанок на делегациите на Федеративна Народна Република Југославија (ФНРЈ) и Народна Република Бугарија (НРБ), одржан во Блед на 30 јули 1947 година, Јосип Броз Тито предложил да се разгледаат и неколку нацрт-документи, коишто претходно биле подготвени од стручните служби на двете влади. Меѓу нив, бил и документот што се однесувал на прашањето за железничкиот и другиот сообраќај, односно прашањето на меѓусебните сообраќајни врски. „Ако сакаме да имаме добри економски врски, рекол меѓу другото Тито, мораме да имаме добар транспорт, транспорт во соодветна форма“.¹ Овој документ добил свое место и во Протоколот за решенијата на Конференцијата усвоени на 1 август 1947 година. Во точка 4 од Протоколот било решено југословенската и

¹ Архив на Јосип Броз Тито – *Документи за Македонија (1943–1953)*. Избор, вовед и редакција д-р Новица Вељановски, ДАРМ, Скопје 2012, док. бр. 40, 324-335.

бугарската влада „Да пристапат кон проширување на железничките и патните врски меѓу двете земји, со тоа што специјална мешовита комисија определена за таа цел ќе ги прецизира правците и пунктовите што треба да се поврзат, за што ќе треба да се извршат градежни работи“.²

Непосредно по потпишувањето на Договорот за економска соработка во Блед, започнало и разгледувањето на плановите за зајакнување на сообраќајните врски меѓу Југославија и Бугарија. За таа цел била формирана и посебна мешовита југословенско-бугарска Комисија, која од 20 до 23 август 1947 година во Софија го одржала својот прв состанок. На состанокот било договорено да се поправат веќе постоечките и да се изградат следните железнички линии: Неготин – Видин или Зајечар – Брусарци (како идна главна магистрала Белград – Варна), Цариброд – Драгоман (која веќе постоела, но требало да се поправи), Врање – Шишковци (како идна магистрала Јадранско Море – Црно Море), Куманово – Ѓуешево (која преку Скопје, Гостивар и Драч би овозможила врска преку Албанија, до Јадранското Море), како и линијата Геенерал Тодоров – Петрич – Струмица – Штип, која преку Велес би овозможила врска со Скопје, Солун и Битола.³

Кога го разгледуваме ова прашање интересно е да се напомене дека во својот Политички извештај од јули 1946 година, Митко Зафировски, меѓу другото, наведува дека на македонските власти во Скопје им сугерирал што е можно побрзо, се разбира ако има можности за тоа, да се започне како прво и најважно, со изградба на железничката линија Кочани – Царево Село – Горна Цумаја, потоа патот Струмица – Петрич и патот Пехчево – Симитли. „Това, пишува Зафировски, ќе изигра голема психолошка улога во населението на Пиринска Македонија кон Вардарска Македонија“.⁴ Изнесувајќи ги мотивите поради кои ја дал оваа сугестија, Зафировски наведува: „Това со кое најмногу се спекулира за завараване на народот от Пиринска Македонија за здравите му односи кон Вардарска Македонија е: 1. Економското прашање: – Пир.[инска] Македонија естетствено гравитирала кон Егејска Македонија, дека денеска она ваќе здраво е повезана трговски со Бугарија итн, и 2. Културното развитие: дека Пиринска Македонија културно е повезана со Бугарија, сега не требало да се враќат назад – Бугарија во тоа отношение била напред и итн.“⁵

Ова прашање, меѓу останатите, било разгледано и на состанокот на Бирото на ЦК на КПМ одржан во Скопје, на 21 септември 1946 година на кој

² *Македонија во меѓународните договори*. Том II, (1941–1991). Избор, предговор, вовед и редакција д-р Михајло Миновски, Државен архив на Република Македонија, Скопје 2008, док. бр. 27, 213-215; *Dokumenti o spoljnoj politici Socijalisticke Federativne Republike Jugoslavije 1947*. II, Jugoslovenski pregled, Beograd 1986, dok. br. 41, 84-86; *Bledski sporazumi Tito – Dimitrov (1947)*. Globus/Zagreb – Školska knjiga/Zagrab 1979, 62.

³ Petar Dragišić, *Jugoslovensko-bugarski odnosi 1944–1949*. Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd 2007, 156.

⁴ Државен архив на Република Македонија (натаму: ДАРМ), Фонд: ЦК КПЈ – СКЈ – Белград (1945–1952), 1.1101.6.41/159-168.

⁵ *Истото*.

присуствувале и претставниците од југословенското претставништво во Софија.⁶ На состанокот, најверојатно по предлог на Митко Зафировски, меѓу другото, била донесена и следната одлука: „Веднаш да се преземат мерки за поврзување на Пиринска Македонија и Н.Р. Македонија со железница и пат. Тука доаѓа во прв ред продолжување и завршување на изградбата на железничката линија Кочани – Царево Село – Горна Цумаја, која Бугарите за време на окупацијата почнале да ја градат и изградиле околу 25%.⁷ Од уште поголемо значење за јужниот дел од Пиринска Македонија би била изградба на железничка линија Штип – Струмица – Петрич која е полесна за градење бидејќи по грубиот проект се предвидуваат само четири потешки објекти и за кои би можело да се организира и доброволна изградба по примерот на изградбата на линијата Брчко – Бановиќи. Истовремено треба да се заврши патот Царево Село – Горна Цумаја, како и да се изгради пат Струмичко Ново Село – Петрич“. ⁸ За одлуките донесени на овој состанок, Лазар Колишевски од името на ЦК на КПМ со писмо го известил ЦК на КПЈ и замолил за согласност и одобрување.

На 13 септември 1947 година, Пратеништвото на НРБ во Белград со нота го известило МНР на ФНРЈ дека бугарската влада на својата седница одржана на 29 август 1947 година, по поднесениот извештај на Трајчо Костов, потпретседател на Владата, решила да ги одобри записниците од седницата на мешовитите бугарско-југословенски комисији во врска со исполнување на Бледските договори.⁹

Од нотата произлегува дека бугарската влада предност и дава на изградбата на железничката линија Ѓуешево – Куманово „како првостепен објект“, на чие завршување требало да се концентрираат сите усилби. Во врска со тоа, за да се обезбеди нејзино побрзо и поуспешно довршување на оваа делница, на владата на ФНРЈ и понудила помош која би се состоела од испраќање на една младинска работна бригада и една бригада составена од стручен кадар, односно од инженери и техничари.¹⁰

МНР на ФНРЈ на нотата одговорило на 25 октомври 1947 година. Ставот на југословенското Министерство по прашањето за давање приоритет на една од повеќето железнички линии предвидени за изградба, бил дека тоа прашање не било дефинитивно решено и дека бугарскиот предлог, во прв ред да се започне со изградба на железничката линија Ѓуешево – Куманово „останува и натаму

⁶ Никола Ковачевиќ, Андон Колендиќ и Митко Зафировски.

⁷ Станува збор за градежните активности коишто бугарските окупаторски власти во текот на Втората светска војна ги извршиле во окупираниот дел од Вардарска Македонија. Новица Вељановски, *Македонското прашање во бугарскиот парламент 1941–1944 година*. Политички и законодавни аспекти. Матица македонска, ИНИ, Скопје 1996, 196-201.

⁸ ДАРМ, 1101.6.68/ 355-356.

⁹ Станувало збор за следните комисији: Заедничка постојана стопанска комисија; Комисија за двосопственички имоти и други гранични прашања; Комисија за царински прашања и Комисија за железнички и патен сообраќај и транспорт. ДАРМ. Фонд: Министерство за надворешни работи на ФНРЈ (1945–1952), 1100.2.21/141-142.

¹⁰ *Истото*.

предлог¹¹.¹¹ Според Министерството било предвидено предлогот да се разгледа на состанокот на надлежните делегации, закажан за 29 октомври 1947 година. Мешовитата југословенско-бугарска комисија за извршување на Бледскиот договор по прашањето на сообраќајот, во Белград, од 11 до 14 ноември 1947 година го одржала вториот состанок.¹² На состанокот се дискутирало по прашањата поврзани со железничките и патните врски меѓу ФНРЈ и НРБ, предложени од страна на бугарската делегација на првиот состанок на мешовитата Комисија, одржан во Софија од 20 до 23 август 1947 година. Во продолжение при анализата на записникот од овој состанок, ќе се задржиме само на оној дел кој се однесува на сообраќајното поврзување меѓу НРМ и НРБ.

Во врска со железничкото поврзување, на состанокот се дискутирало за изградба на две железнички линии и тоа Куманово – Ѓуешево, која понатаму би продолжила кон Ќустендил, и Генерал Тодоров – Струмица – Штип. Особено внимание било посветено на првата линија, за која било предвидено да се изгради како магистрална. Поаѓајќи од проценката, дека во периодот меѓу првиот и вториот состанок биле извршени „заеднички испитувања“, како и од околноста дека добар дел од линијата е изграден, Комисијата заеднички застанала на ставот дека во интерес на двете држави е предимство да се даде на изградбата на линијата во правец Куманово – Ѓуешево. Било заклучено дека оваа линија „со добра организација на работата може и треба да се заврши до крајот на 1949 година“.¹³ На состанокот биле зацртани и активностите кои во меѓувреме требало да се извршат. Имено, било предвидено до 1 мај 1948 година да се обнови и евентуално да се изврши корекција на делот од линијата Куманово – Крива Паланка, како и да се изработи генерален проект за другиот дел од линијата Крива Паланка – Ѓуешево, и тоа до 1 јули 1948 година.¹⁴ За таа цел, најдоцна до 25 ноември 1947 година, било потребно да се формира геолошко-техничка комисија, со задача да изврши увид на теренот по должината на целата линија, а посебно на делот од Крива Паланка – Ѓуешево. Ова било од особено значење, бидејќи само врз основа на нивните наоди, можело да се започне со изработка на дефинитивниот проект за линијата.¹⁵

За железничката линија Генерал Тодоров – Струмица – Штип, Комисијата констатирала дека во текот на 1948 година требало да се изработи генерален проект за трасата.

При разгледувањето на прашањето за патните врски, усвоени биле сите

¹¹ ДАРМ, 1100.2.21/043.

¹² Претседател на дел од југословенската петчлена комисија бил инж. Гвозден Симиќ, главен директор на Дирекцијата за изградба на железниците, а од бугарска страна, чија комисија броела шест члена, претседател бил инж. Никола Коларов, директор за изградба на Бугарските државни железници (БДЖ). ДАРМ, Фонд: Претседателство на Владата на НРМ, 159.31.64/173-178.

¹³ ДАРМ, Фонд: Претседателство на Владата на НРМ, 159.31.64/173-178.

¹⁴ Овие проекти требало да ги подготви специјална секција составена од стручен и помошен персонал.

¹⁵ ДАРМ, Фонд: Претседателство на Владата на НРМ, 159.31.64/173-178.

предлози дадени од страна на бугарската делегација на првиот состанок. Станувало збор за следните патни правци: Куманово – Ѓуешево – Ќустендил; Царево Село (Делчево) – Црварица – Ќустендил; Царево Село – Горна Џумаја (Благоевград); Пехчево – Сухострел – Симитли; Дворница – Добрилаки – Свети Врач (Сандански) и Струмица – Петрич.¹⁶

Патните правци биле класифицирани, а за некои од нив биле утврдени и временски рокови за нивно завршување. Од сите предвидени патишта, единствено за патот Куманово – Ѓуешево – Ќустендил било одлучено да се гради како пат од прва категорија. До крајот на октомври 1948 година, заедничка комисија требало да го подготви заедничкиот проект, по што дополнително би бил утврден рокот за негова конечна изградба.¹⁷

Патот Струмица – Петрич, како пат од втора категорија, бил планиран да биде завршен до крајот на 1951 година.

Патиштата Пехчево – Сухострел – Симитли и Дворница – Добрилаки – Свети Врач, биле „специјално класирани“, а рокот за нивното завршување бил до крајот на 1948, односно до крајот на 1949 година, додека патиштата Царево Село – Црварица – Ќустендил и Царево Село – Горна Џумаја биле третираны како патишта од трета категорија.¹⁸

Бугарската делегација се обврзала за патните правци од прва и втора категорија да ја даде потребната помош во технички кадар.

Поаѓајќи од препораките на мешовитата комисија, МНР на НРБ на 6 март 1948 година со вербална нота ја информирало Амбасадата на ФНРЈ во Софија дека Дирекцијата за изградба на БДЖ во својот план за тековната година ја предвидела и изградбата на линијата Ѓуешево – Куманово, и тоа на оној дел кој се наоѓал на бугарска територија, како и изградба на еден тунел кај Ѓуешево. Во врска со тоа, бугарското Министерство побарало информации дали и Главната дирекција за изградба на железници во Белград за тековната 1948 година во својот план ја има предвидено изградба на оваа железничка линија.

Со добиената нота од Амбасадата на ФНРЈ во Софија, МНР на ФНРЈ го информирала Министерството за сообраќај на ФНРЈ, кое пак, за потребните информации се обратило до Главната дирекција за изградба на железници во Белград.

Главната дирекција на 9 април 1948 година, го известила МНР на ФНРЈ дека во врска со железничката линија Куманово – Ѓуешево за тековната година ги има планирано следните градежни активности: изградба на долниот слој на земјиштето, означениот проектиран правец на делот од железничката линија Куманово – Крива Паланка, во должина од 54км; изградба на три армирани мостови; изградба и довршување на тунел од 800 м; изградба на згради покрај линијата, со вкупна површина од 320 м² и изградба на бараки, со вкупна површина од 6.800 м². Според Дирекцијата, поставувањето на шините било предвидено за наредната 1949 година.¹⁹

¹⁶ *Истото.*

¹⁷ *Истото.*

¹⁸ *Истото.*

¹⁹ ДАРМ, 1100.2.21/145-149.

Согласно извештајот од мешовитата југословенско-бугарска комисија од 14 ноември 1947 година, Комисијата од 7 до 10 мај 1948 година ја посетила бугарско-југословенската граница и на самото место, извршила увид на теренот каде што требало да минуваат предвидените патни правци. По извршениот увид, Комисијата поднела извештај од кој се гледа дека станува збор за патните правци Куманово – Ѓуешево – Кустендил, Пехчево – Сухострел – Симитли, Двориште – Добрилаки – Свети Врач и Струмица – Ново Село – Петрич. Проучувањето, трасирањето, подготвувањето на проектите и документите за горенаведените патни правци коишто било предвидено да минуваат низ југословенска, односно македонска територија, требало да ги изврши Министерството за гредезништво и патишта на НР Бугарија. Определени биле и временски рокови за завршување на горенаведените активности, и тоа: за патниот правец Куманово – Ѓуешево – Кустендил до крајот на октомври 1948 година; за трасата Пехчево – Сухострел – Симитли до крајот на јуни 1948; за трасата Двориште – Добрилаки – Свети Врач до 15 јули 1948 и за правецот Струмица – Ново Село – Петрич до крајот на 1948 година.²⁰

За патниот правец Куманово – Ѓуешево – Кустендил била донесена одлука, неговата предвидена ширина да се зголеми од 7.5 на 9 метри.

Горенаведените планови за изградба на железнички и патни коридори меѓу ФНР Југославија, односно НР Македонија и НР Бугарија, и покрај некои веќе започнати подготовки и градежни активности останале нереализирани, бидејќи како што е познато по донесувањето на Резолуцијата на Информбирото, а особено по едностраното раскинување на Договорот за пријателство, соработка и взаемна помош, дошло до влошување на југословенско-бугарските односи.

²⁰ ДАРМ, 159.31.64/177-178.

УДК 314.15-026.49(497.7:=512.161)"1951/59"
314.743(497.7)"1951/59"

НЕКОИ РЕАКЦИИ НА ГРУПА ПРАТЕНИЦИ ОД ТУРСКИОТ ПАРЛАМЕНТ ВО 1959 ГОДИНА ПО ПОВОД ИСЕЛУВАЊЕТО НА ТУРЦИТЕ ОД ЈУГОСЛАВИЈА И БУГАРИЈА

Марјан Иваноски

Научен соработник во Институтот за национална историја – Скопје

Abstract

The process of emigration of the Turks from People's Republic of Macedonia after Second World War, was initiated by political and religious reasons. Emigration began in 1951 and until 1959 approximately 143.000 muslims emigrated in Turkey. Although migration was supported by the Turkish government, a group of deputies of the Turkish Parliament was against it. These deputies were nationalist-minded, thinking that the Balkans is part of Turkish ethnic territory. During the 1959 they have had taken more action to persuade government to change position of the migration of the Turks. But their nationalist policy was not accepted by the official Turkish authorities.

Keywords: Turks, Turkey, muslims, migration, deputies, religion, Macedonia, Yugoslavia.

Турското малцинство на територијата на Народна Република Македонија (НРМ) претставувало остаток од некогашното долговековно владеење на Османлиската Империја на овие простори. Османлиската држава за време на долговековното владеење во Македонија спроведувала политика на населување на турски етнички елементи, но и ширење на исламот на дел од македонското христијанско население. Бројот на Турците и другите муслимани во Македонија бил во пораст сè до почетокот на XVIII век, кога поради застојот во севкупните односи во Османлиската Империја престанало нивното доселување од малоазиските краеве.¹ Како што Османлиската Империја ги губела териториите на Балканот, така и несигурноста кај турското население во Македонија растела, дотолку повеќе што по Големата источна криза Македонија станала погранична провинција. Првиот бран на масовно иселување на Турците се случил за време

¹ Марија Пандевска, *Присилни миграции во Македонија 1875–1881*, Скопје 1993, 138.

на Балканските војни, а продолжил и за време на Првата светска војна и по неа, но со различен интензитет кој траел сè до почетокот на Втората светска војна. Иселувањето во овој период било поттикнато од политички и верски причини. Турските власти со потпишувањето на меѓудржавните договори со Грција¹ и Југославија² за иселување на Турците во Турција, свесно го стимулирала нивното иселување, со цел создавање етнички хомогена држава.

По завршувањето на Втората светска војна, турското национално малцинство што живеело во новата југословенска федерација, речиси 98% било концентрирано во НР Македонија.³

Ова малцинство не било подготвено да ги прифати радикалните општествено-политички промени во државата, како и да се вклучи во брзите еманципаторски процеси со кои се рушеле дотогашните патријархални односи. Муслиманите најмногу негодувале на пројавениот атеизам на новите власти, што кај нив го будел стравот од забрана на религијата. Во прилог на тоа одело укинувањето на основните верски училишта и законот за забрана на зарот и ферецето од 1951 година, што било сфатено како навреда за честа и достоинството на муслиманите. Како антиисламски биле сфатени и новите закони за задолжително школство на женските деца и рамноправноста на половите.⁴

¹ Во 1923 година бил потпишан Лозанскиот мировен договор помеѓу Република Турција и Антантата, со кој, меѓудругото, било предвидено иселување на христијаните од Турција и муслиманите од Грција (Стојан Киселиновски, Ирена Ставови-Кавка, *Малцинствата на Балканот (XX век)*, Скопје 2004, 57-58).

² Во 1938 година југословенската и турската влада потпишале спогодба за иселување на 40.000 турски семејства од Македонија и Косово во рок од шест години, но политичката нестабилност и брзиот почеток на Втората светска војна го запрело реализирањето на оваа спогодба (Борче Илиевски, Политиката на Кралството СХС/Југославија кон миграционите движења на турското и муслиманското население од вардарскиот дел на Македонија 1918–1941 година, *Годишен зборник на Филозофскиот факултет*, кн. 61, 309).

³ Според пописот од 1948 година во ФНР Југославија живееле вкупно 97.954 Турци, од кои 95.940 во НР Македонија. Меѓутоа оваа бројка на турското малцинство не била реална. Имено, последиците од окупацијата на Западна Македонија се чувствувале во годините по војната. Невидената пресија и терор врз населението од овој крај, пред сè муслиманското (Македонците со исламска вероисповед, Турците, Ромите), да се попишуваат како Албанци за време на Втората светска војна, оставило свои траги и во повоениот период, пред сè врз оние муслимански маси со лабилна национална свест. Но, не смеат да се забораваат ниту притисоците на одделни албански учители и локални претставници врз останатото муслиманско население да се декларира за „албанско“. Особено карактеристична била ситуацијата во Тетово и Гостивар, каде безмалку целото турско население било попишано како албанско (Stanovnistvo po narodnosti, Konacni rezultati popisa stanovnistva od 15 marta 1948 godine, XIV; Државен архив на Република Македонија 01. 0427. 0027. 0056/280; Борче Илиевски, *Етничките и демографските промени на територијата на денешна РМ во периодот од 1912–1994 година (низ статистички податоци и архивски материјали)*, докторска дисертација во ракопис, Скопје 2008, 236).

⁴ Виолета Ачкоска, *Братството и единството 1944–1974 – помеѓу хармонија и дисхармонија*, Скопје 2003, 270, 278.

Како една од позначајните причини за иселување на турското малцинство била новата економска политика. Турците кои живееле во село, исто како и Македонците и селаните од другите националности, биле силно погодени од новата аграрната политика која била спроведувана во периодот 1945–1953 (аграрната реформа, колективизацијата, задолжителниот откуп и ограничување на земјишниот максимум на 10 хектари). Додека, пак, оние Турци кои живееле во градовите биле засегнати од политиката на национализација на приватната сопственост (1946, 1948), затоа што најголем дел од нив биле трговци и занаетчи.⁵

Токму Турците кои живееле во градовите го започнале процесот на иселување. На почетокот македонските власти ги одбивале нивните барања за отпуст на државјанство, поврзувајќи ги со делувањето на „реакционерни елементи“.⁶ Но, поради зголемениот интерес и затоапливањето на југословенско-турските односи, ставот бил променет. Процесот на иселување на Турците започнал во 1951 година и до 1954 година од властите бил оценуван како непријателски. Додека по 1954 година Комисијата за национални малцинства при Централниот Комитет на Сојузот на Комунистите на Македонија, констатира дека иселувањето не било поттикнато од никаква непријателска дејност насочена против ФНРЈ.⁷ Промената на партискиот став прв ја изнел Лазар Колишевски во весникот „Нова Македонија“ од 28 март 1954 година.⁸ Тој во својата изјава, меѓудругото, се изјаснил дека не се согласува со терминот „иселување“, затоа што не постоела принуда врз Турците да се иселуваат, туку тоа било на доброволна база.⁹

Врз процесот на иселувањето дополнително влијаеле и апелите на иселениците до владата на Турција за олеснување на процедурата за иселување во Турција, а воедно и честите посети на турското малцинство од страна на деловни луѓе од Турција, кои прикажувале идилична и примамлива слика за животот во Турција.¹⁰

Иселувањето доживеало кулминација во 1955–1956 година кога државата ја напуштиле 65.996 лица.¹¹ До 1959 година биле иселени 143.800 лица¹² меѓу кои

⁵ Виолета Ачкоска, „Иселувањето на Турците од НРМ по Втората светска војна (1945–1960)“, *Историја*, год. XXXVIII/1-2, Скопје 2002, 91.

⁶ Архив на Македонската академија на науките и уметностите (натаму: Архив на МАНУ), ф. Лазар Колишевски, к. 43, папка 2, Информација за иселување на Турците од струмичка околија во Турција.

⁷ Виолета Ачкоска, *Братството и единството...*, 276.

⁸ „Братството и единството меѓу македонскиот народ и националните малцинства веќе стана нешто природно во свеста на луѓето“, *Нова Македонија* (Скопје), бр. 2910, 28.3.1954, 1.

⁹ Исто.

¹⁰ Виолета Ачкоска, *Братството и единството...*, 273.

¹¹ Архив на МАНУ, ф. Лазар Колишевски, к. 43, папка 2, Бројани податоци за отпуст на државјанство од ФНРЈ и иселени во Турција од 15.I до 31.XII 1958.

¹² Исто; Глигор Тодоровски, *Демографските процеси и промени во Македонија*

имало и Македонци со исламска вероисповед, како и Бошњаџи и Албанци, кои поради желбата за иселување во муслиманска Турција се декларирале за Турци.¹³

Иако турските власти го поддржувале и го поттикнувале иселувањето на Турците, сепак имало и политичари кои се спротиставувале на истото. Тоа биле група турски пратеници со потекло од Македонија и Бугарија, кои често пати ја критикувале официјалната политика на Турција за поддршка на иселувањето на Турците од Југославија и Бугарија во текот на 50-тите години на XX век. Тие биле задоени со една илузија, дека Балканот е дел од турската етничка територија и нивното несогласување со официјална Анкара, поттикнато пред сè од емотивни причини и националистички побуди, доживувало кулминација со зголемувањето на иселувањето на Турците и другите муслимани од Југославија и Бугарија. Поради тоа, овие пратеници презеле повеќе активности во убедување на владата да го промени ставот за иселувањето. Една од тие активности е и Конференцијата на правниците во Истанбул одржана од 24 до 27 јули 1959 година, на која присуствувале околу 300 делегати. Со конференцијата раководел Аксем Седаноглу, пратеник во турскиот парламент. На таа конференција, меѓу другото, се расправало и за проблемот со иселувањето на Турците од Југославија и Бугарија во Турција. Делегатите изгласале Резолуција во којашто било предложено иселувањето на Турците од Југославија и Бугарија да се ограничи на рок од следните три години, период во кој морале да се преселат сите оние што имале желба за тоа.¹⁴

Непосредно по одржувањето на оваа конференција, на едно заседание на парламентарната група на Демократската партија во Анкара, триесет пратеници поднеле барање до турскиот парламент за ревидирање на ставот по однос на иселувањето на Турците од Југославија и Бугарија. Сите триесет пратеници биле од редовите на Демократската партија и потекнувале од Македонија и Бугарија. Нивните барања, Турција да не го одобрува иселувањето и да се прекине истото, биле аргументирани со објаснувањето дека постоењето на територии со компактно турско население во споменатите земји биле главен „доказ“ дека тие територии „историски припаѓале на Турција“.¹⁵ Нивните аргументи биле повеќе емотивни, па често повторувале дека во прашање била „честа на нивните дедовци чишто гробови се наоѓале на тие подрачја“.¹⁶ Според нив, доколку турското население во целост се иселило од Југославија и Бугарија подоцна „не би можело да се докаже дека тие краеве и припаѓале на Турција“.¹⁷

Парламентарната група на Демократската партија решила да преземе иницијатива за спроведување анкета на турското население во Југославија и Бугарија, од која би се дознале условите во кои живеат, како и расположението

од почетокот на Првата балканска војна до осамостојувањето, Скопје 2001, 318.

¹³ Борче Илиевски, *Етничките и демографските промени...*, 219.

¹⁴ Архив на МАНУ, ф: Лазар Колишевски, кутија 43, папка 2, Drzavni sekretarijat za inostrane poslove, Predmet: Iseljavanje Turaka.

¹⁵ *Истото*.

¹⁶ *Истото*.

¹⁷ *Истото*.

и вистинските причини за нивното иселување. Анкетата требале да ја извршат турските претставништва во Бугарија и Југославија. За таа цел во овие две земји отпатувал пратеникот Аксем Седаноглу од Демократската партија, кој бил задолжен непосредно да раководи со анкетата. Тој требало на лице место да ги собира впечатоците од средбите со турското население и подоцна, врз база на сумираните резултати од спроведената анкета, турскиот парламент да изгради конкретен став околу ова прашање.¹⁸

Во сите говори, писмени апели и барања, на оваа група пратеници се забележува голем наплив на турски национализам и желба за реотоманизација на Балканскиот Полуостров. Меѓутоа, оваа група не наишла на солидна почва за реализација на својата националистичка политика и истата не била прифатена од тогашните турски власти. Воедно, групата била сметана за маргинален дел од турската политичка сцена.

Иселувањето на Турците од Југославија, поточно Македонија, во многу нешта се разликувало од иселувањето на Турците од Бугарија. Сомнежот кај оваа група турски пратеници дека иселувањето било доброволно бил оправдан за Бугарија, но не и за Југославија. Имено, Бугарија не само што го поддржувала иселувањето, туку и ги принудувала Турците да се иселуваат, при што само во периодот од 1948 до 1951 година со државни мерки биле иселени околу 150.000 Турци од оваа држава.¹⁹ За разлика од Бугарија, Југославија, а со тоа и властите во Македонија, не го поддржувале иселувањето во интерес на прокламираното „братство и единство“, но и да се прикаже пред меѓународниот фактор дека социјалистичкото општество во Југославија е прифатливо за сите. И покрај таквиот став на југословенските власти, иселувањето на Турците и другите муслимани, пред сè од македонско етничко потекло, иако со смален интензитет продолжило и во наредниот период.

¹⁸ *Истото.*

¹⁹ Во периодот 1969–1978 уште 130.000 Турци се иселиле во Турција, додека во 1989 година од Бугарија во Турција се иселиле уште околу 300.000 Турци (Владимир Ортаковски, *Меѓународната положба на малцинствата*, Скопје 1996, 280).

МАТЕРИЈАЛИ

УДК 323.13:061(=411.16:497.7)“1940/1945”(093.2)

**КОН ДЕПОРТАЦИЈАТА НА ЕВРЕИТЕ ОД ВАРДАРСКИОТ ДЕЛ
НА МАКЕДОНИЈА: ЗАПИСНИК БРОЈ IV ОД СОБРАНИЕТО НА
МАКЕДОНСКАТА ЕВРЕЈСКА ОПШТИНА, ОДРЖАНО НА 21
ЈАНУАРИ 1945 ГОДИНА***Александар Манојловски*

Асистент-истражувач во Институтот за национална историја – Скопје

Животот на Еврејската заедница на територија на Република Македонија, претставува составен, нераскинлив дел од македонската историја, која досега била предмет на многу научни, документарни, публицистички и друг вид на истражувања. Во нив, објективно се расветлуваат различните аспекти од нивниот живот, култура, традицијата, јазик и религија.

Сепак, поголемиот дел од публикациите, посветени се на положбата во која се наоѓала заедницата пред и за време на окупацијата во текот на Втората светска војна, на посебните законски мерки преземени од страна на бугарскиот окупаторски режим против еврејското население во окупираните територии, депортирањето на Евреите од вардарскиот дел на Македонија, одговорноста која ја сноси или треба да сноси Бугарија за преземените постапки и бројни други сегменти поврзани со македонската еврејска заедница.

Според нашето мислење, малубројни се научните трудови и публикации коишто се однесуваат на животот, преземените активности и положбата на Еврејската заедница во Република Македонија по завршувањето на Втората светска војна. И покрај фактот што еврејската популација драстично се намалила, нејзиното пулсирање никогаш не престанало. Членовите на еврејската заедница кои на различни начини успеале да ја преживеат војната, активно учествувале во процесот на развојот на Р. Македонија.

Македонската еврејска верска општина била меѓу првите еврејски општини во поранешна Југославија која ја обновила својата работа. Првата седница на Македонско еврејскиот народноослободителен одбор, била одржана на 26 декември 1944 година во Скопје.¹ За претседател на Привремениот одбор

¹ Државен архив на Република Македонија – Скопје, Подрачно одделение – Скопје. Фонд: Скопска еврејска општина и делегат на Комесарството за еврејски прашања. Записничка книга 1944–1946, Број 1, 1-2. (натаму: ДАРМ-ПОС, Фонд: Скопска еврејска

на Еврејската општина бил избран Ѓорѓи Блаер,² за секретар Берта Ноах,³ за благајник Бенјамин Колономос,⁴ додека за членови на Одборот биле

општина..., Запис. кн. 1944–1946); Записникот е објавен и од Жамила Колономос, д-р Вера Весковиќ-Вангели, *Евреите во Македонија во Втората светска војна (1941–1945)*. Зборник на документи. II. Македонска академија на науките и уметностите. Скопје, 1986. док. 713, 1107-1108 (натаму: Ж. Колономос, д-р В. Весковиќ-Вангели, *Евреите во Македонија...*, II).

² Блаер, Ѓорѓи Исидоров. Роден на 29 октомври 1908 година, во Стара Пазова. По професија бил забелекар. Во 1932 г. доаѓа во Скопје. Од 1937 г. член на Комунистичката партија на Југославија и истакнат синдикален работник. Во 1939 г. бил поставен за секретар на КПЈ за срез Неродим. Во 1940 г. бил уапсен и затворен 97 дена во Призрен. Во 1941 г. зема активно учество во Народноослободителната борба во Скопје. Неговата стоматолошка ординација уште од 1941 г. служела за добивање на разновидна здравствена помош на голем број илегалци, пренесување на тајни пораки, набавување лажни лични карти, оружје итн. Во 1942 г. е затворен од бугарската полиција и од воениот прекршочен суд е осуден на долгогодишен затвор. Затворската казна ја издржувал во затворот Идризово, во непосредна близина на Скопје. На 28 август 1944 година е еден од организаторите на бегството на 350 политички затвореници од затворот Идризово, меѓу кои имало и 19 македонски Евреи. По успешното бегство заминува во единицата на Народноослободителната војска и ја организира болницата при Главниот штаб на НОВ и Партизанските одреди на Македонија во село Горно Врановци, Велешко. На 13 ноември учествува во ослободувањето на градот Скопје. ДАРМ-ПОС, Фонд: Скопска еврејска општина..., 54/502; Александар Матковски, *Историја на Евреите во Македонија*, Македонска ревија, Скопје, 1983, 100 (натаму: А. Матковски, *Историја на Евреите...*); Жамила Колономос, д-р Вера Весковиќ-Вангели, *Евреите во Македонија во Втората светска војна (1941–1945)*. Зборник на документи. I. Македонска академија на науките и уметностите. Скопје, 1986 (натаму: Ж. Колономос, д-р В. Весковиќ-Вангели, *Евреите во Македонија...*, I), 34; 43; Жамила Колономос, д-р Вера Весковиќ-Вангели, *Евреите во Македонија...*, II, 1158; Жамила – Анџела Колономос, *Движењето на отпорот и Евреите од Македонија*, Скопје, 2013 (натаму: Ж. Колономос, *Движењето на отпорот...*) 91; Ženi Lebl, *Plima i slom. Iz istorije Jevreja Vardarske Makedonije. Dečije novine. Gornji Milanovac. 1990* (натаму: Ženi Lebl, *Plima i slom...*) 313-314.

³ Ноах, Берта Хаим. Родена на 3 јуни 1921 година во Скопје. На 11 март 1943 година заедно со својата фамилија била притворена во привремениот логор, во зградите на Државниот монопол за тутун во Скопје. По осумнаесет дена поминати во логорот е ослободена како шпански државјанин. Нејзините родители заедно со брат ѝ Жан, биле одведени во логорот на смртта. Се води на Списокот на лица од еврејско потекло кои живеат во Скопје по депортацијата, составен на 28 јули 1943 година од делегатот на Комесарството за еврејски прашања, Иван Захариев. ДАРМ-ПОС, Фонд: Скопска еврејска општина..., 54/504; Д-р Александар Матковски, *Трагедијата на Евреите од Македонија*, „Култура“ – Скопје, 1962 (натаму: А. Матковски, *Трагедијата на Евреите...*), 76; 77; Ж. Колономос, д-р В. Весковиќ-Вангели, *Евреите во Македонија...*, II, док. 583, с 994; док. 727, 1130-1131.

⁴ Колономос, Бенјамин Ментеш. Роден на 10 март 1900 година во Битола. По професија бил трговец. Неколку дена пред притворањето на Евреите од Македонија во привремениот логор, во зградите на Државниот монопол за тутун во Скопје, успеал да побегне со група Евреи. Според списокот на делегатот на Комесарството за еврејски прашања во Скопје, Иван Захариев, доставен до Комесарството за еврејски прашања

избрани Елена Блаер,⁵ д-р Бора Варон,⁶ инж. Јосип Грос⁷ и Леон Алацем⁸.

во Софија, се води како еден од неколкумината кои се наоѓале во неизвесност. ДАРМ-ПОС, Фонд: Скопска еврејска општина..., 54/503; Ж. Колономос, д-р В. Весковиќ-Вангели, *Евреите во Македонија...*, II, док. 461, 889.

⁵ Јелена (Хаџи Перик) Блаер. Родена на 13 ноември 1915 година во село Истиќ, во околицата на Дечани, Косово. На 30 декември 1940 година стапува во брак со Ѓорѓи Блајер. Во јуни 1941 г. пристигнува во Скопје. Веднаш по пристигнувањето во градот, се поврзува со движењето на отпорот, кое ѝ доделува задача за организирање на еврејските жени во Скопје. Истата успешно ја извршила. На 11 март 1943 г. била притворена во привремениот логор, во зградите на Државниот монопол за тутун во Скопје. Ослободена била од логорот, под изговор дека не е Еврејка. ДАРМ-ПОС, Фонд: Скопска еврејска општина..., 54/502; Нерегистриран архивски материјал на Еврејската заедница во Република Македонија (натаму: Нereg. арх. мат. од ЕЗРМ), заведен под број 111/50 од 4. VII 1950 година.

⁶ Варон, Бора Хаим. Роден на 18 октомври 1901 година во Ниш. По професија бил лекар. На 11 март 1943 заедно со своето семејство (сопругата Матилда и синот Хаим), бил притворен во привремениот логор, во зградите на Државниот монопол за тутун во Скопје. Во логорот се грижел за здравејто на останатите затворени. Ослободен од логорот со своето семејство, на основа на издадената наредба на владата во Софија, за пуштање на лекари и аптекари заедно со своите семејства. Учесник во Народноослободителната борба и антифашистичката војна. Работел во партизанската болница во манастирот Св. Никола над селото Љубанци – Скопско. По ослободувањето, бил мобилизиран како реонски лекар, во село Теарце, Скопско. ДАРМ-ПОС, Фонд: Скопска еврејска општина..., 54/502; А. Магковски, *Историја на Евреите...*, 134-135; Ж. Колономос, д-р В. Весковиќ-Вангели, *Евреите во Македонија...*, I, 53; Ж. Колономос, д-р В. Весковиќ-Вангели, *Евреите во Македонија...*, II, док. 390, 822-826; док. 605, 1017-1018; Ženi Lebl, *Plima i slom...*, 336.

⁷ Грос, Јосиф Сигмунд. Роден на 13 мај 1906 година во Сремска Митровица. По професија бил инженер. Член на КПЈ во Скопје во периодот 1941–1942 година, вработен како инженер во Железница – Скопје. ДАРМ-ПОС, Фонд: Скопска еврејска општина..., 54/502; Ж. Колономос, д-р В. Весковиќ-Вангели, *Евреите во Македонија...*, I, 38; „11-ти март ’43“, *Билтен на Еврејската заедница во Република Македонија*. Година VII. Бр. 9. Март 2003. Адар-шени 5763, 19.

⁸ Алацем, Леон Бохор. Роден на 5 август 1895 година во Скопје. По професија бил трговец. На 11 март 1943 заедно со своето семејство (сопругата Естер и ќерката Јаффа), бил притворен во привремениот логор, во зградите на Државниот монопол за тутун во Скопје. По тринаесет дена поминати во логорот, биле ослободени како шпански државјани. Се водат на Списокот на лица од еврејско потекло кои живеат во Скопје по депортацијата, составен на 28 јули 1943 година од делегатот на Комесарството за еврејски прашања, Иван Захариев. ДАРМ-ПОС, Фонд: Скопска еврејска општина..., 54/500; Ж. Колономос, д-р В. Весковиќ-Вангели, *Евреите во Македонија...*, II, док. 583, 995; док. 728, 1132-1136; *Депортирането на Евреите од Вардарска Македонија, Беломорска Тракија и Пирот*. Март 1943 г. Документи од бугарските архиви. I. Съставителство и обща редакција: Надя Данова и Румен Аврамов. Обединети издатели. 2013. док. 310, 682. (натаму: *Депортирането на Евреите од Вардарска Македонија...*, I.). Мора да напоменеме дека за Алацем, Леон Бохор и за дел од неговата фамилија сретнавме различни лични податоци во еден документ испратен на 2 август 1948 г. од Еврејската вероисповедна општина во Загреб, заведен под број 1566, до Еврејската

При Општината подоцна биле формирани повеќе комисији и одбори, како на пример: Финансиски,⁹ Надзорен,¹⁰ Просветен¹¹ и Одбор за помагање на Евреите во Македонија.¹² Овие одбори биле одговорни за одделни аспекти од дејноста на Општината и давале неопходна помош на сите нејзини членови. Непосредно по обновувањето, Општината развила богата и разновидна дејност која се состоела во организирање на верскиот живот, хуманитарно-социјална, културно-просветна и здравствена дејност.

Истражувајќи ја достапната документација поврзана со историјата на Македонската еврејска верска општина во повоениот период, во Државниот архив на Република Македонија успеавме да пронајдеме низа, досега необјавени документи, кои се од исклучително значење за историјата на Еврејската заедница во Република Македонија.

Имено, документот којшто го презентираме, претставува Записник од првото Собрание на Македоно-еврејската верска општина, одржано на 21 јануари 1945 година во градот Скопје. Дневниот ред на Собранието се состои од девет точки, кои меѓу другото опфаќале и: извештај од работата на општината, нејзината финансиска состојба, одредување на датумот на отворањето и осветувањето на синагогата, пополнување на испразнето место во одборот на општината итн.

Предмет на нашиот интерес во овој Документ претставува деветтата точка од дневниот ред. Имено, станува збор за молба од секретарот на Еврејската верска општина во Скопје за време на окупација, Пепо Мушон Алалуф.¹³ Тој чувствувал потреба јавно да се обрати до сите членови присутни на собранието, и јавно да проговори за обвинувања што се однесувале на него и неговите постапки за време на окупацијата. По одобрувањето на неговата молба, пред присутните членови на Собранието, детално ја отсликува ситуацијата непосредно пред депортацијата. Во своето излагање истакнува дека, тој и уште неколку членови од Еврејската верска општина, заедно или посебно, во неколку наврати, од личности од различни сфери во општеството, добивале информации за планираното собирање во логори во Скопје или Софија и нивно понатамошно депортирање во Полска.

верска општина во Скопје. Таму е наведено дека Алацем, Леон Бохор, син на Бохор и Сара Бохор, е роден на 15 август 1895 година во Скопје. Нерег. арх. мат. на ЕЗРМ заведен под број 129/48, на 7 август 1948 година.

⁹ ДАРМ-ПОС, Фонд: Скопска еврејска општина..., Запис. кн. 1944–1946, 5-6; Ж. Колономос, д-р В. Весковиќ-Вангели, *Евреите во Македонија...*, II, док. 717, 1111-1112.

¹⁰ ДАРМ-ПОС, Фонд: Скопска еврејска општина..., Запис. кн. 1944–1946, 7-15.

¹¹ *Истото*, 62-65.

¹² *Истото*, 66.

¹³ Алалуф, Пепо Моше. Роден 1908 година. На седницата на Конзисториумот на Скопската еврејска општина одржана на 17 ноември 1942 година, со наредба бр. 3 од Делегатот, бил именуван за секретар-благајник на Општината. Ж. Колономос, д-р В. Весковиќ-Вангели, *Евреите во Македонија...*, I, 60; док. 37, 396; 419; док. 143, 539; док. 182, 582.

Овој документ, според нас, е од исклучителна важност за македонската историографија и поради фактот дека, сите добиени информации биле јавно споделени на една од седниците. Дека дел од членството на Скопската еврејска заедница било информирано за планираните активности на бугарската окупаторска власт во вардарскиот дел од Македонија кои се чувале во строга тајност, ни потврдува и изјавата на членот Ноах Моис,¹⁴ кој вели дека уште на 3 март 1943 година ги алармирал одборите на општината и ги повикал да преземат нешто околу тоа. За жал, голем дел од членството на еврејската заедница во Скопје, како што се случаите и во останатите еврејски заедници во Македонија, на Балканот и во Европа, не верувале во веродостојноста на пристигнатите информации.

Членот Пепо М.[ушон] Алалуф е еден од малкумината членови на Еврејската заедница кој поверувал во информациите, за разлика од останатите членови на заедницата, кои, исто така, биле информирани за собирањето и депортирањето. Благодарение на нив, тој успеал да ги спаси и сопствениот, и животот на својата сопруга.¹⁵ Ваквите ретки примери, Марија Пандевска, многу блиску ги доловува до читателот. Во воведниот дел од својот текст, пишува: „Секој поединечен и групен случај, секој обид за спасување од нацистичките убијци претставува приказна за себе, достоина и за врвни писателски пера и за успешни режисерски креации“.¹⁶

¹⁴ Ноах, Моис Арон. Роден на 6 септември 1882 година во Скопје. По професија бил трговец. Оженет за Естерина, родена во Скопје, на 22 октомври 1893 година. Имале ќерка, Рахел, родена во Скопје, на 23 април 1934 година. На 11 март 1943 година заедно со своето семејство (сопругата Естерина и ќерката Рахел), притворени во привремениот логор, во зградите на Државниот монопол за тутун во Скопје. Ослободени од логорот како шпански државјани. Се води на списокот на лица од еврејско потекло, кои живеат во Скопје по депортацијата, составен на 28 јули 1943 година од делегатот на Комесарството за еврејски прашања, Иван Захариев ДАРМ-ПОС, Фонд: Скопска еврејска општина..., 54/504; Ж. Колономос, д-р В. Весковик-Вангели, *Евреите во Македонија...*, II, док. 583, 994.

¹⁵ Мора да се напомене дека постојат регистрирани случаи кога, членови на Скопската еврејска заедница верувале во веродостојноста на новопристигнатите информации и се обиделе да ја напуштат земјата. Но, за жал, биле фатени од бугарските агенти при рутинските контроли и биле спроведени. Таков е примерот со „Извештајот на Борис Жуглов“, агент на бугарската служба за Државна безбедност во Скопје, од 10 март 1943 година испратен до началникот на Службата за државна безбедност за откривање илегалци – Евреи. Тој во него известува дека, вечерта на 9 март, заедно со уште двајца колеги, при рутинска проверка на еден пајтон, успеале да откријат петчлена група Евреи која имала намера да го напушти градот Скопје и со фалсификувани патни исправи, илегално да ја преминат границата со Италија. Петчлената група била задржана и затворена во затворот на Управата. Агентот Жуглов, на 11 март при рутинска проверка, успеал да пронајде и уапси дури 39 лица од еврејско потекло. Уапсените лица, подоцна, биле спроведени во привремениот концентрационен логор во Скопје. *Евреите од Македонија и холокаустот, историја, теорија, култура*. Приредувач Софија Грандаковска, Евро Балкан Пресс, Скопје, 2011 (натаму: *Евреите од Македонија и холокаустот...*), док. 27, 118-120; док. 28, 120-124.

¹⁶ Марија Пандевска, Спасувањето Евреи од Македонија (1941-1943): можности и начини. *Евреите од Македонија и холокаустот...*, 409-423.

Со објавувањето на овој документ, се обидуваме да придонесеме во осветлувањето на обидите за спасување на Евреите во текот на Втората светска војна. Текстот го пренесуваме во целост, без никакви интервенции вршени на него.

ЗАПИСНИК IV¹⁷

На 21 јануари 1945 год.[ина] одржуена е (скупштина) собрание на сите членове на Македоно-еврејска верска општина. Седница е одржана во просториите на еврејската општина. Почнала е на 3 ч[асот] и констатирано е дека сите евреји не се били присутни.

Собранието го отвори другарот председател на општината Георги Блајер со поздравна дума и изнесе дневниот ред. Во исто време направи и забележка за отсуствието на многу членове на општината.

1. Точка на дневниот ред е забележка да скупштината не е случајно одржана на 21 јануари. Този датум е (датум) денот на који умре Лењин. Од този датум започнуе и седмици на ЗЛ, седмици во којато дадова својите животи и борци Роза Луксембург и Карл Липнехт. Тој укратко изнесе и значајот и борбата која водеше Лењин, Луксембург и Липнехт. Точно поради тоа че идвашта седница е во знакот на ЗЛ, во това име ке се изврши и свечано отварање на нашата синагога.

2. Точка на дневниот ред е извештај за работа, за всичко онова које је до сега направено, и направил забележка оти сичко не е могло да биде наредено, и да е за това многу важен разлог и чињеницата, да во општина нема един стален чиновник. По тоја точка другарот Варон напраји забележка, дека тој не е по детаљно објаснио се што е направено. Сшто е додал че сите воприси не се могли да бидат разрешени одмах, прво из разлога да и самите власти и своји многу поважни воприси не се могли одмах да ги уредат, а второ сите требе да знајат оти од одговорите на власти који обекјават дека кје ни искочат во сусрет се гледа дека еврејите пак кје си ги добијат својите права.

3. Точка е за финансијско питане. Приход е лева 39.773 а разход 39.555. Констатирано е сшто дека општината е во дифицит од лева 4.250. Односно финансијското питане другар Блајер забележи дека одборот одреди оште од порано секи да даде помок од 500. - лева. на месец на општината. Меѓутим многи не искат да ја дадат таја сума, и тој се обракја и пити оти зашто одбијат да ги дадат.

Таја сума од 500 лева е малка, и не би била достапачна да прикрие сите разходи на таја општина, да не се лјуге који дават по векје од 500 лева. Другарот Сасон који взема дума, примети дека е чул да ноги не сакат да ја дадат таја малка сума по причината да еврејската општина не е успела да реши еврејските прашања (да се вратат куќи на еврејите који се враќат од Албанија, да им се вратат стварите који се дадени на чување и др.[уго] во врзка со чланакот који излезе во весник „Нова Македонија“ во кого се кажује оти сите еврејски прашана остават status-quo.

Другарот Л.[еон] Аладжем који зеде дума примети дека одборот не е крив дека еврејските прашана уште не се решени. Тој праји се што може, и треба да

¹⁷ ДАРМ-ПОС, Фонд: Скопска еврејска општина..., Запис. кн. 1944–1946, 7-15. Записникот досега не е објавен.

знајат оти, се веднага не може да се реши. Иако е тоа истина на пример, дека одборот не е постигнал да се решат сите еврејски прашана, што се криви за тоа емигранти који голи и боси се враќајат од Албанија и немаат што да јадаат и каде да спијат. Срамота е за 500 лева да се прават толку вопроси, и напротив ние требе братски да ги помогнеме и допринесемо се што можеме. Но, ако народот не е доволен од одборот тој нека го смени, но и поред тоа тој требе финансијски да го помогне, за да би се дала помоќ на нашите браќа. Сшто е изнел и тоа дека во последната седмица општината е била во дефицит. Дека су се взела 20.000 лева на заем за да се помогнат нашите браќа који се били во пролазот кроз Скопие, и че поради липса на мат.[еријални] средства за сажаление не е направена ни една локална поправка, а сшто така не е осветена ни синагогата.

Другарот М.[они] Каријо примети дека лица која не искат да дават винаги трсат некој разлог; сшто и сега, и дека не може од одбор да се трси за 2 месеца да уреди сичко.

Другарот Варон кажа, дека кога е поставено прашане за пари, да се дадат по 500. лева на месец некоји се искали од по богати граѓани да се земе една сума по-векја од 500 лева. Тој не се слага со тоа оти сите евреји се пострадали, и дека при собирањето неки се дали 1000, а има и који се дали 5000 лева. Значи има пак лјуге који дават. Одборот не е успел да реши прашане со имоти, да ли за тоа треба да оставиме да се мачат наши браќа, да се растури одборот; Требе да знајат и тоа оти и одборот не може да работи без материјални средства.

Другарот Сапорта кажа оти е срамота за 500 лева да се покреће тоа питање и толку збори за него. Да се маркират сите тија који не сакат да ја дадат таја сума, оти не е право поради неколку баца срам на вечина која сака да дава.

При завршуенето на таја точка Блајер примети оти тој нема да дозволи да се растури одборот само заради тоа, че тој не е успел да реши некоји прашања.

4. Точка на дневниот ред е да се реши питање да се предаде на обштината сумата од околу 20.000. – својина на испанската колонија. По тоја вопрос се даде дума на Ментеш Сапорта,¹⁸ који кажа дека е получил изпратеното му писмо односно тија пари но како исти не се негови а на испанската колонија, то иста нека реши да ли кје се дадат или не.

Дадена е думата на испанскиот поданик Алберт Сапорта,¹⁹ који кажа оти

¹⁸ Сапорта, Ментеш Аврам. Роден на 22 јануари 1898 година во Скопје. По професија бил застапник. На 11 март 1943 година, заедно со својата фамилија (сопругата Фортуна, ќерката Рејна, синот Алберт и мајката Рејна) бил притворен во привремениот логор, во зградите на Државниот монопол за тутун во Скопје. Од логорот биле ослободени како шпански државјани. Се води на Списокот на лица од еврејско потекло, кои живеат во Скопје по депортацијата, составен на 28 јули 1943 година од делегатот на Комесарството за еврејски прашања, Иван Захариев. ДАРМ-ПОС, Фонд: Скопска еврејска општина..., 54/505; Ж. Колономос, д-р В. Весковиќ-Вангели, *Евреите во Македонија...*, II, док. 461, 888; док. 583, 996; *Депортирането на Евреите от Вардарска Македонија*, I, док. 310, 683.

¹⁹ Сапорта, Алберт. На 11 март 1943 година бил притворен во привремениот логор, во зградите на Државниот монопол за тутун во Скопје. Од логорот бил ослободен како шпански државјанин. Останал да живее во Скопје по депортацијата. Се води на Списокот на лица од еврејско потекло, кои живеат во Скопје по депортацијата,

тој е на гледиште истата сума да се не да на општината оти во случајот да имат некоји непријатности они кје имат нужда од тија пари. На това гледиште беше и Леон Аладжем, који кажа уште и това, оти тија пари можат да се дадат на заем на општината но истата требе да се обавеже дека ќе ги врне на испанците. Това е гледиште одбиено и прећено е на гласуване. Резултатот бе 7 да срешту 8 не, од тија осем 3 бева за не а 5 опарите да се дадат на заем. Према томе одбиене е захтев да се предају паре.

5. Точка на дневниот ред се однасја за отварањето на синагогата. Истата ќе биде освећена таја седмица седмица на 3L и то во субота. Одредени се 2 одбора един прирећивачки и един мехнички. Во прирећивачки одбор влизат другарите од комитетот, а во механички: Ментеш Сапорта, Давид Амариљо²⁰ и Сабитај Гершон.²¹

6. Точка на дневниот ред е да се попуни едно место во одборот. Другарка Елена Блајер, поради болестта подава оставка. На нејното место је избран Мони Каријо.²²

7. Точка на дневниот ред е избирање на един надзорен одбор. Во истиот се избрани: Самуел Сасон,²³ Давид Амариљо и Исак Ароести.

8. Точка на дневниот ред бе да се избере един чиновник за да се уредат сите работи. Решено е управниот одбор да го реши тоја вопрос.

9. Точка на дневниот ред е питање Алалуфа, који помоли да му се одобри да пред скупштината говори и се оправда за оптужбата која се наводи против њега. Дадена е думата на Алалуф који между осталото е изнел следното:

Било је то једне суботе. Предпоследње пре скупљања јевреја. Причало се о логорима по обичају. Те суботе дошо је у општину, у његови канцеларију тадашни председник општине Ећисто Ароести²⁴ и реко: „Ми спавамо, копа

составен на 28 јули 1943 година од делегатот на Комесарството за еврејски прашања, Иван Захаријев. *Депортирането на Евреите од Вардарска Македонија*, I, док. 310, 683.

²⁰ Амарилио, Давид Саломон. Роден на 22 февруари 1898 година во Скопје. По професија бил книговодител. ДАРМ-ПОС, Фонд: Скопска еврејска општина..., 54/500.

²¹ Гершон, Сабитај Мушон. Роден на 22 август 1898 година во Скопје. По професија бил трговец. ДАРМ-ПОС, Фонд: Скопска еврејска општина..., 54/502.

²² Карио, Мони Р. Роден на 26 август 1902 година во Лесковац. По професија бил трговец. На 11 март 1943 г. успеал да го избегне апсењето засолнувајќи се кај глумецот Костаров. ДАРМ-ПОС, Фонд: Скопска еврејска општина..., 6.5.1.54/503; Ж. Колономос, *Движењето на отпорот...*, 26.

²³ Сасон, Самуел Конорте. Роден на 25 јули 1907 година во Скопје. По професија бил трговец. ДАРМ-ПОС, Фонд: Скопска еврејска општина..., 54/505.

²⁴ Ароести, Едисто Аврам. Роден во Битола. Низ документацијата сретнавме два различни датуми на неговото раѓање, 17 април и 17 септември 1908 година. Според нас, веродостоен е датумот 17 септември 1908 година, бидејќи станува збор за лично пополнета молба за издавање на уверение и издадено уверение како одговор на неговата молба. По професија бил индустријалец. По добиената согласност од Комесар на Комесарството за еврејски прашања при Министерството за внатрешни работи и народно здравје во Софија, Александар Белев, делегатотот на Комесарството за еврејски прашања во Скопје, Иван Илиев Захаријев, на четиринаесетата седница на Конзисториумот при Скопската еврејска општина, одржана на 4 јануари 1943 година, со наредба бр.[ој] 791 од 25 декември 1942 година, бил назначен за претседател на

нам се јама а ми не знамо. Комисарство у Софији је закључило 30 хилјада кг брашна за логоре у Скопљу“.

Алалуф е прашал кој му је кажал. Тој во прво време не е сакал да му каже, но после призна оти това се сазнал од Јусеф Анђел и Даријо Сасон. За то су се решили да Алалуф оде код Ненова,²⁵ помоћника обласног директора, који је био нхов пријатељ и коме су учинени (услуге) поклони неки. На питање Алалуфа да ли че у Скопљу бити логори и шта има ново, Ненов је одговорио да ништа конкретно не зна, осим тога да су у Скопљу била два виша чиновника из Софије који су конферисали са Рајстом. Алалуф му је на то реко, шта се све прича по вароши и питао га шта он мисли о томе, и да ли је то истина. Ненов је на то одговорио: да и кад би све то било истина шта би радили.

Алалуф је одговорио да би бежао у Албанију.

Па што не бежиш реко је Ненов, али се после поправио и стао га уверавати да се ништа неће догодити. Ипак је обечао да ће отичи до Рајста и заказао му састанак за идућу суботу.

Оно што му се догодило Алалуф је саобштио Ећисту и они су решили оно што буду сазнали саобште Анђелу и Сасону, а ови пак саобште њима оно што они буду сазнали од нижих чиновника са којима су долазили у додир.

Алалуф се поред Ненова обратио и Јордану Железкову,²⁶ секретара општине и замолио га да му каже да ли нешто зна за Јевреје. Железков му је био добар пријатељ. Уверио га да ништа не зна но ако нешто дозна да ће му већ јавити. И заиста сутра дан се јавио телефоном и позвао га. Алалуф је отишо к.[он] њему и овај му саобштио да ја из сигурног извора дознао, по, едном телеграму који је послат за Софију, да ће јевреје скупити у Железничкој колонији и Дебар мали у Гетима.

Алалуф је том приликом напоменуо да је оно што је дознао рекао извесним јеврејима, на пр.[имер] Исаку Ароесту.

На идућу суботу отишо је код Ненова на састанак, али њега није било. Зато се решио да оде код Томе Петрова,²⁷ помоћника обл.[астен] Директора који му

Конзисториумот при Скопската еврејската општина. ДАРМ-ПОС, Фонд: Скопска еврејска општина..., 54/501; Нereg. арх. мат. на ЕЗРМ, заведен под број 34, од 9 септември 1945 година; број 34, од 10 септември 1945 година; Ж. Колономос, д-р В. Весковиќ-Вангели, *Евреите во Македонија...*, I, док. 241, 653; док. 273, 683; док. 286, 698-699.

²⁵ Ненов, Коста. Помошен обласен директор на Скопската област за време на бугарската окупација на Македонија. Во Извештајот на Анкетната комисија при Градскиот народен одбор на град Скопје, за злочините на окупаторите и нивните помагатели, извршени над Евреите во град Скопје, обвинет е дека, е еден од организаторите и непосредните извршители на масовното пљачкање на еврејките имоти и испраќање во неизвесност на еврејското население од град Скопје и од останатите градови од Македонија. ДАРМ-ПОС, Фонд: Скопска еврејска општина..., 60/539-549.

²⁶ Железков, Јордан. Секретар на Скопската градска општина. Д-р А. Матковски, *Трагедијата на Евреите...*, 64.

²⁷ Петров, Томе. Помошен обласен директор на Скопската област, а подоцна и обласен директор за време на бугарската окупација на Македонија. Во Извештајот

је био добар пријатељ. Зато га је код куће и на питање да ли шта за о томе шта ће радити са Јеврејима одговорио је да већ неколико дана не иде на поса пошто је болестан, али да је дознао да ће јевреје скупити у логоре.

Алалуф га је на то помолио да му каже да ли ће их водити изван границе. Петров је то одлучно одбио и још додао да им не прети никаква животна опасност.²⁸

По том одговору као и одговорима других Алалуф је дошо до убеђења да се ништа јеврејима ипак неће догодити и зато је решио да не бежи. Те суботе увеће био је са Елијао Коен. Тачно у 10.30 зазвонио је на његова врата Ећисто који је био у пратњи Јордана Железкова. Био је тамо нашит Железков, но при говору поново га уверио да са јеврејима нема ништа да буде.

У понедељак рано изјутра још пре 6 ч.[аса] зазвонио је опет на његова врата Ећисто. Реко му је да целу ноћ нису спавали. Око поноћи дошли су код Сасона неки агенти и рекли му да ће јевреје послати у Пољску. Тражили су да им се плати 150.000 лева. Алалуф је реко да он мисли да је то уцењиване. Ећисто ја на то приметио да је агенте послао Стојилов²⁹ тадашњи начелник јавне безбедности. Пошто му је Стојилов био добар пријатељ и кога су они Алалуф и Др. Нисим³⁰ да би га имали на њиховој страни корумпирани, Алалуф

на Анкетната комисија при Градскиот народен одбор на град Скопје, за злочините на окупаторите и нивните помагатели, извршени над Евреите во град Скопје, обвинет е дека, е еден од организаторите и непосредните извршители на масовното пљачкање на еврејките имоти и испраќање во неизвесност на еврејското население од град Скопје и од останатите градови од Македонија. ДАРМ-ПОС, Фонд: Скопска еврејска општина..., 60/539-549.

²⁸ Од изјавата која Пепо Моше Алалуф ја дал после ослободувањето на Македонија, може да се увиди дека информациите и наредбите за планирано собирање на македонските Евреи биле чувани во најстрога тајност... „Петров, Д-р Тома, постојано му говорел на Алалуф, дека нема да бидат одалечени од Скопје и дека логорот ќе биде во самиот град“. А. Матковски, *Историја на Евреите...*, 126.

²⁹ Стоилов, Христо. Началник на државната сигурност во град Скопје, за време на бугарската окупација на Македонија. Во Извештајот на Анкетната комисија при Градскиот народен одбор на град Скопје, обвинет е дека, е еден од организаторите и непосредните извршители на масовното пљачкање на еврејките имоти и испраќање во неизвесност на еврејското население од град Скопје и од останатите градови од Македонија. ДАРМ-ПОС, Фонд: Скопска еврејска општина..., 60/539-549.

³⁰ Нисим, Аврам. Роден во Ниш, на 19 декември 1890 година. По професија лекар. Оженет за Матилда, родена во Ниш, на 6 февруари 1904 година. Имале три деца. Керка, Сара, родена на 19 февруари 1924, Наталија, родена на 25 јануари 1932 година и син, Нисим, роден 19 декември 1926 година. Завршува медицински факултет во Базел, Швајцарија во 1922 година. Во 1935 година доаѓа на чело на Еврејската општина во Скопје. Во 1939 година избран за член на Главниот одбор на Сојузот на еврејските вероисповедни општини на цела Југославија. Во 1942 година престанал да ја врши должноста претседател на Еврејската општина во Скопје. На 10 март 1943г. заедно со своето семејство, притворен во привремениот логор, во зградите на Државниот монопол за тутун во Скопје. Ослободен со своето семејство, на основа на издадената наредба на владата во Софија, за пуштање на лекари и аптекари заедно со своите семејства. Учесник во НОВ од 1944 година. Бил лекар во болницата на 46 дивизија на НОВ. Подоцна поставен за градски општински лекар во Пирот. Демобилизиран е во 1945 година. Се

је истог дана у 7.45 ч отишо код Стојилова. Он је пореко да је послао ма које агенти, а на питање да ли је истина да ће скупити јевреје и послати у Пољску, он је одговорил да ће се скупити јевреји, али се клео да их неће водити у Пољску. Све што је дознао Алалуф је испричао Ећисто и овај је изјавил да нема да остане овде него да ће да бежи. Истог дана у 10 ч.[аса] телефонирао му је један прекрштени Јеврејин, из Скопља Муци, и позвао га заједно са Флорентином у 11 ч.[аса] да дођу код њега. У заказано време пошо је са Флорентином који до краја није могао да верује у све то што се прича. Њима се придружио и Ећисто, макар да га Муци није позвао. Муци им је реко да је управо те ноћи био дошо из Софије и да је тамо од меродавних личности дознао да ће се скупити Јевреји из целе Македоније и да ће их водити за Пољску. Муци им је на то реко, да о томе не причају никоме, да он има пријатеље које ће већ известити он лично.

Ово што су дознали од Муција много их је забринуло, и зато су решили да провере ствар, и да се обрете комисару по еврејски вопреси у Скопљу. Објаснили су му, да су чули лоше гласове које круже о јеврејима и да су много забринути утолико пре што су и занатчијама који су једини могли да раде и њима забранили рад и наредили да ликвидирају. Упитали су га да им објасни чему води све то. Захаријев³¹ ја тада почео наивно да се смеје и додао да је Бугарска суверена држава и да њој Германија не може да диктира. За то што су занатчијама забранили рад, то је оправдао тиме да ће вероватно све јевреје мобилисати. Они су плакали и почели да моле да им каже шта ће се десити са јеврејима. Он се тада наљутио и ударио руком о сто. Пребацио им да нису достојни да буду вође општине кад се дају заводити разних гласовима. Нек му они кажу ко шири те вести па ће им он већ показати.³² Заказао им је састанак за 4 ч у јеврејској општини.

враќа во Скопје на 25 мај 1945 година. На 14 декември 1948 година заминава за Израел, каде го продолжува и завршува својот живот. Починал на 8 ноември 1978 година. ДАРМ-ПОС, Фонд: Скопска еврејска општина..., 54/505; *Народен лекар*. Автобиографија на д-р Аврам Нисим. Еврејска заедница во Република Македонија. Скопје, 2007, 13; 38; 59; 60; 65; 68-69; 74; 76-78; 82-83; 86; Ženi Lebl, *Plima i slova...*, 221; 336.

³¹ Захаријев, Иван Илиев. Со наредба на Комесаријатот за еврејски прашања бр.[ој] 14 од 22 септември 1942 година, бил назначен за делегат на Комесаријатот за еврејски прашања при Министерството за внатрешни работи и народно здравје во Скопје. Веднаш по пристигнувањето во Скопје, на 24 септември 1942 година Захаријев ги известил своите надлежни дека во иднина, тој лично ќе решава се што е во врска со Евреите на територијата на Скопската еврејска – верска општина. Во Извештајот на Анкетната комисија при Градскиот народен одбор на град Скопје, за злочините на окупаторите и нивните помагатели, извршени над Евреите во град Скопје, обвинет е за стриктно применување на прописите против Евреите и нечовечно постапување кон нив. Исто така, обвинет е и дека е еден од организаторите и непосредните извршители на масовното пљачкање на еврејките имоти и испраќање во неизвесност на еврејското население од град Скопје и од останатите градови од Македонија. ДАРМ-ПОС, Фонд: Скопска еврејска општина..., 60/539-549; Д-р А. Матковски, *Трагедијата на Евреите...*, 40; 60; Ж. Колономос, д-р В. Весковиќ-Вангели, *Евреите во Македонија...*, II, 1150; *Евреите од Македонија и холокаустот...*, 381-382.

³² Захаријев цело време бил информиран за планот за иселување на Евреите. На 2. II 1943 Комесарот на Комесаријатот за еврејски прашања заедно со Теодор Данекер, во

Алалуф и Ећисто врачајући се кући срели су Викторa, Ећистовог брата који им је реко да их тражи полицијски следовател. Отишли су одмах код њега. Питао их је за ствари које се односе за Кодова³³ и на крају им је реко да је чуо за панику која влада меѓу јеврејима, па зато их моли да гледају да их на сваки начин умире, јер је грехота да се тај народ мучи и брине за ствари које неће бити.

У 1½ часа отишли су у општину. Тамо су били већ на окупу сви чланови управе за одржање седнице. На седници су Алалуф и Ећисто испричали све што су чули и да од никога нису ништа дознали осим тога да ће логори бити у Скопљу или Бугарској. Један од чланова управе Буби Талви упитао је дали је истина да он са Ећистом мисле да беже.

Алалуф је одговорио да он за Ећиста не зна, а за њега додао је да док не

Софија постигнуваат усмен договор за депортацијата на сите Евреи кои се наоѓаат под нивно територијално владеење. Наредниот ден, веднаш веќе започнуваат подготовките за реализација на постигантиот договор. Александар Белев им наредил на сите делегати на Комесарствата за еврејски прашања во земјата, веднаш да подготват списоци за сите Евреи. По кратките преговори и консултации, на 22. II 1943 година е склучена и потпишана писмена „Спогодба за иселување во првата етапа на 20.000 Евреи во германските источни области. За депортацијата на Евреите од Скопската област за одговорни биле назначени Иван Захариев и Пејо Драганов. Веднаш биле направени детални планови, но поради итната подготовка за иселувањето, овие планови често се менувале. Се започнало со адаптирање на зградите кои биле избрани за привремени концентрациони логори. Биле донесени правилници како требало да бидат адаптирани овие логори. За секој логор посебно, имало назначено командант. На присилно собраните за Евреи во логорите, било наредено да им се обајснува дека ќе бидат преселени во Бугарија, и стрикно било наведено да не им се кажува дека ќе бидат предадени на Германците. Во март 1943 година била примена наредбата од Софија да се подготви план за апсење на Евреите и предавање на германските воени власти. Д-р А. Матковски, Положбата на Евреите меѓу двете светски војни. *Скопските Евреи*. Избор и редакција Мишо Китановски, „Глобус – Китано“. Скопје. 2002, 74-75; 81.

³³ Кодов, Никола. Началник на административна служба при Скопското обласно управление. Во Извештајот на Анкетната комисија при Градскиот народен одбор на град Скопје, за злочините на окупаторите и нивните помагатели, извршени над Евреите во град Скопје, обвинет е дека, е еден од организаторите и непосредните извршители на масовното пљачкање на еврејките имоти и испраќање во неизвесност на еврејското население од град Скопје и од останатите градови од Македонија. Именуван е како еден од најбездушните душмани на Евреите во Скопје. Во обвинението против него, наведено е дека издавал строги казни за еврејското население, интернирал и протерувал Евреи надвор од териториите кои биле окупирани од Бугарија. Меѓу останатите, од него во сигурна смрт во Србија биле одведени: Лајош Шлезингер и неговата сопруга, Мориц Аврамовиќ со сопругата и ќерката, браќата Леви и Исак Морено. Агентот Илија Неделков од Варна, полициски агент во Скопје, пред македонските истражни органи ја дал следнава изјава: „...За Никола Кодов, началник на административната служба при Скопското обласно управление се зборуваше дека зел од Евреите драгоцености и пари во вкупна вредност од окулу шест милиони лева. Овој началник на повеќе Евреи за пари, се разбира, им го олесни бегаето во Албанија...“. ДАРМ-ПОС, Фонд: Скопска еврејска општина..., 60/539-549; Д-р А. Матковски, Положбата на Евреите *Скопските Евреи*..., 104-105; *Евреите од Македонија и холокаустот*..., 375-376.

провери добро нема да бежи. У случају да он побегне, нека то буде знак за узбуну и нек сви знају да је стање опасно.

После седнице отишо Алалуф је кући где је срео Елијао Коена. Нему је реко да према незваничним вестима изгледа да ће их водити за Пољску. Он че проверити још једном, и у случају да дозна нешто позитивно он ќе побећи.

Још пре 4 ч[асот] отишао је у општини ради састанка са комесаром. Тамо је срео Флорентина који је безбрижно седео на једној фотели. Алалуф му се зачудио што је тако безбрижан, нашта је овај одговорил да он не верује у те гласове, но да ќе ипак отићи да се о свему обавести код Цанкова.³⁴

У 4 ч[асот] комисар није дошо али је зато у 4½ наишо Железков који им је саопштио да ствар не ваља јер логори неће бити у Скопљу. Исто им је саопштио да је полиција тражила Еџиста и њега да их ухапси, пошто су данас били у полицији, која мисли да су они веќе обавештени о томе шта се спрема са јеврејима. Захаријев је интервенисао за њих, али је решено да их сутра ујутру ипак ухапсе у 8 ч.[аса] са мотивацијом да су нашли неке неправилности у каси.³⁵

У 5 ч[асот] га је срео Еџисто и реко му да је нашо ауто да ќе да бежи. Ако хоће да и он да дође нека буде у 6ч на Битпазару, где ќе га чекати.

Алалуф је отишо кући да јави жени и на брзу руку су се спремили јер није било времена чак ни да икоме јави. На путу идући ка Бит пазару срео је Елијао Коена, Алкалаја, Леон Гатенијо, Мишел Менахема,³⁶ Рака Мандила,³⁷ Алберта

³⁴ Цанков, Васил. Началник на државната сигурност во град Скопје за време на бугарската окупација на Македонија. Во Извештајот на Анкетната комисија при Градскиот народен одбор на град Скопје, за злочините на окупаторите и нивните помагатели, извршени над Евреите во град Скопје, обвинет е дека, на 27 ноември 1941 година заедно со Пејо Драганов, на германската тајна полиција „Гестапо“ предал 48 Евреи од Македонија, кои подоцна биле протерани во Белград и на 3 декември 1941 година стрелани во Бањица. Исто така, обвинет е дека е еден од организаторите и непосредните извршители на масовното пљачкање на еврејките имоти и испраќање во неизвесност на еврејското население од град Скопје и од останатите градови од Македонија. ДАРМ-ПОС, Фонд: Скопска еврејска општина..., 60/539-549; Д-р А. Матковски, *Трагедијата на Евреите...*, 60; 65; 72; Ж. Колономос, д-р В. Весковиќ-Вангели, *Евреите во Македонија...*, II, док. 728, 1134; *Евреите од Македонија и холокаустот...*, 375; 382.

³⁵ Железков, тогашниот секретар на Скопската градска општина, ги советува Евреите да бегаат: „Бегајте зашто деновите сите Евреи ќе ги соберат во логор“. Д-р А. Матковски, *Положбата на Евреите...*, *Скопските Евреи...*, 78.

³⁶ Менахем, Мишел Саломон. Роден на 10 јуни 1907 година во Скопје. По професија бил трговец. На 11 март 1943 година, заедно со својата фамилија (сопругата Паула, мајката Елвира и сестра му Бела), бил притворен во привремениот логор, во зградите на Државниот монопол за тутун во Скопје. Ослободени од логорот како шпански државјани. Се води на Списокот на лица од еврејско потекло, кои живеат во Скопје по депортацијата, составен на 28 јули 1943 година од делегатот на Комесарството за еврејски прашања, Иван Захаријев. ДАРМ-ПОС, Фонд: Скопска еврејска општина..., 54/504; Ж. Колономос, д-р В. Весковиќ-Вангели, *Евреите во Македонија...*, II, док. 583, 995; *Депортирането на Евреите од Вардарска Македонија...*, I, док. 310, 682.

³⁷ Мандил, Рахамин Нисим. На 11 март 1943 година, заедно со својата мајка Сара,

Анџела,³⁸ које је обавестио да ће Јевреје слати за Пољску и да он бежи за Албанију.

Дадена је дума на Еџисто Ароести који је кажал дека има да примети следното:

У понедељак ујутру је био код Киро Ризо, који му је био добар пријатељ, обавезан уз то јер му је спасио живот кад су Срби хтели да га убију као Бугарофила. Њему је испричао, какви се гласови преносе за јевреје и замолио га да се обавести да ли су ти гласови истинити. Ризо је отишо и кад га је опет нашо саобштио му да буде спокојан и уверио га да од гласова нема ништа. На подне кад су изашли са Алалуфом из полиције, отишо је код његових пријатеља Браће Рибарева (Аца, Санде, Миле) којима је испричао исто шта се прича о јеврејима и замолио и њих да виде да ли стварно има нечег. Они су отишли код Рајева³⁹ и Богданова⁴⁰ и звали га телефоном да му саопште резултат, да се јеврејима ништа не спрема да буду потпуно спокојни и да им кажу то и народи да би се успокојило.

Кад је по подне дошао Железков и саопштио да имају намеру из полиције да га хапсе он се решио да бежи. На крају је додао да му је савест чиста.

биле притворени во привремениот логор, во зградите на Државниот монопол за тутун во Скопје. На основа на наредбата за пуштање на лекари и аптекари заедно со своите фамилии, од страна на владата на Софија, бил ослободен од логорот, заедно со својата мајка Сара. Ж. Колономос, д-р В. Весковиќ-Вангели, *Евреите во Македонија...*, II, док. 390, 824; Ženi Lebl, *Plima i slom...*, 336.

³⁸ Ангел, Алберт Хаим. Вечерта на 9 март 1943 г., при рутинска контрола на пајтон извршена од полиција, предводена од бугарските агенти Ангел Трпев и Иван Петров, заедно со уште неколкумина други Евреи, бил уапсен Алберт Хаим Ангел во обид да го напушти градот Скопје и илегално да ја помине границата со Италија. Уапсениот, заедно со останатите членови биле спроведени и задржани во затворот на Управата. Вера Весковиќ-Вангели, *Треблинка*. Зборник на документи за геноцидот на македонските Евреи во Втората светска војна. *Евреите од Македонија и холокаустот...*, док. 27, 118-120.

³⁹ Раев, Димитар. Правник. Директор на Скопска обласна дирекција за време на бугарската окупација на Македонија. Во Извештајот на Анкетната комисија при Градскиот народен одбор на град Скопје, за злочините на окупаторите и нивните помагатели, извршени над Евреите во град Скопје, обвинет е дека, е еден од организаторите и непосредните извршители на масовното пљачкање на еврејките имоти и испраќање во неизвесност на еврејското население од град Скопје и од останатите градови од Македонија. Како спроводник на бугарската окупациска и фашистичка власт во Македонија, по војната од народниот суд на Народна Република Македонија, осуден е на смрт. ДАРМ-ПОС, Фонд: Скопска еврејска општина..., 60/539-549; Ж. Колономос, д-р В. Весковиќ-Вангели, *Евреите во Македонија...*, II, 1157; *Евреите од Македонија и холокаустот...*, 381.

⁴⁰ Богданов, Асен Георгиев. Областен полициски началник во Скопје. Во тужбата од Македонската еврејска општина, со бр. 28 од 25 март 1945 година, доставена до Истражната комисија за утврдување на злосторствата на окупаторите и нивните помагатели при Градскиот народноослободител одбор во Скопје, обвинет е дека, е еден од организаторите и непосредните извршители на масовното пљачкање на еврејските имоти и испраќање во неизвесност на еврејското население од град Скопје и од останатите градови од Македонија. По војната, на сослушувањето пред иследните органи за депортацијата на Евреите, изјавил дека, во почетокот на март 1943 година од страна на обласниот директор Раев му било доверено да го организира иселувањето на Евреите во Скопје. Д-р А. Матковски, *Трагедијата на Евреите...*, 65-66; *Евреите од Македонија и холокаустот...*, 381-382.

Дадена је дума на Ментеш Сапорта. Тој кажа оти со нивното бекство донесуено е решение да место на крај на месецот во логорите бидат сакупени евреји по рано. Тоа е дознал од Драганов⁴¹ бившијот комендат на л[огорот]. Поради тог убрзаног скупљања, јевреји нису имали 3 дана шта да једу.

Дадена е дума на Мони Каријо који је кажал оти тоа не е верно дека логорите бева убрзани со нивното бегство. Тој саопшти дека уште на 3 март тој е дознал оти логорите ќе бидат на 11 март. Тоа бе решено од страна на Белев⁴² и другите одговорни лица. Тоа тој е сазнал од жената на управникот на полицејското училиште на г[оспо]жа Ана Поп Стефанова⁴³ којато е била присутна при нивното решуене.

Другарот Сасон кажа дека тој е питал Алалуф, да ли зна нешто поводом тија гласови који круже. Алалуф је одговорил дека нешто има али он ништо не зна. Кога М. Алкалај го е прашал да ли он мисли да бежи одговорно је да за сад не зна, али ако беже да то сматрају као знак за узбуну.

⁴¹ Драганов, Пејо. Командант на привремениот логор, во зградите на Државниот монопол за тутун во Скопје. Во тужбата од Македонската еврејска општина, со бр. 28 од 25 март 1945 година, доставена до Истражната комисија за утврдување на злосторствата на окупаторите и нивните помагатели при Градскиот народноослободителен одбор во Скопје, Драганов е обвинет дека на 27 ноември 1941 година заедно со Васил Цанков, на германската тајна полиција „Гестапо“ и предал 48 Евреи од Македонија, кои подоцна биле протерани во Белград и на 3 декември 1941 година стрелани во Бањица. Исто така, обвинет е дека е еден главните одговорни од Скопската област во процесот на организирање и испраќање во неизвесност на еврејското население од град Скопје и од останатите градови од Македонија. Д-р А. Матковски, *Трагедијата на Евреите...*, 60; 65; 72; *Евреите од Македонија и холокаустот...*, 375; 381.

⁴² Белев, Александар (1900–1944). Роден во Лом. Во 1941 година, Министерот за внатрешни работи и народно здравје на Бугарија, Петар Габровски, го испраќа во Германија со цел да ги проучи антиеврејските закони, каде престојува од 29. XII 1941 до 14. II 1942 година. По враќањето во Софија, по примерот на германските антиеврејски закони, изготвува предлог „Закон за заштита на нацијата“. Министерскиот совет на фашистичка Бугарија на својата седумдесетта седница одржана на 26 август 1942 година, донела решение да се формира „Комесарство за еврејски прашања“. На 3 септември 1942 година Министерскиот совет го назначил за Комесар на Комесаријатот за еврејски прашања при Министерството за внатрешни работи и народно здравје во Бугарија. На 22 февруари 1943 година бил потпишан кобниот Договор меѓу Германија и Бугарија, со којшто потписниците (од името на Германија, Договорот го потпишал Теодор Данекер (Денекер), а од името на Бугарија, Александар Белев) ја потпишале смртната пресуда за Евреите од „новите“ области, со кој за почеток, било предвидено иселување на 20.000 Евреи во германските источни области. Министерскиот совет на Бугарија го потврдила потпишувањето на овој Договор на 2 март 1943 година. Наредниот ден, на 3 март, Белев бил назначен за комесар на Комесарството за еврејски прашања при Министерството за внатрешни работи и народно здравје во Софија. По 9 септември 1944 година Александар Белев умира при неразјаснети околности. Ж. Колономос, д-р В. Весковиќ-Вангели, *Евреите во Македонија...*, II, 1154; *Депортирањето на Евреите од Вардарска Македонија, Беломорска Тракија и Пирот*. Март 1943 г. II. Съставителство и обща редакција: Надя Данова и Румен Аврамов. Обединети издатели. 2013, 821; Д-р А. Матковски, *Трагедијата на Евреите...*, 39; Ženi Lebl, *Plima i slom...*, 322.

⁴³ Сопруга на обласниот полициски началник, Стефан Стефанов.

Другар Ноах Моис⁴⁴ на кого е дадена думата, кажа оти тој на 3 март е алармирал одбори на општината, односно тоа које се збори, и позвао их да предузму нешто.

Другар Ашер на кого е дадена дума, кажа дека 11 март беше определен датум на собирањето на еврејите, и дека и во Блгарија как се е научиле после тоа, кога е бил да служи трудова повиност, во 11 март и од Блгарија се били собрани и сите сумниви за тоа време интелектуалци.

На основа на до сега изложеното, кажа другарот Блајер који зеде думата, тија лјуге се невини и невино оптужени поради необавештеност. Тој повика сите да кажат да ли се слажат со тоа и на крајот кажа дека је среќја за наша заједница оти тија лјуге се докажале да се невини. Они су се намучили, несреќни су као и сви ми, но като и ние сите ке работат и кје дадат се од себе си да би можели да помогнат на нашата заједница.

Со тоа е заклучено собрание на 7ч.[асот]

С.Ф. - С.Н.

Секретар
Б. Ноах, с.р.

Претседател
Бор. И. Блајер, с.р.

Членови:

Мони Р. Каријо, с.р.
Б. Колономос, с.р.
Леон Алацем, с.р.
Инж.[енер] Грос, с.р.

⁴⁴ Ноах, Моис Арон. Роден на 6 септември 1882 година во Скопје. По професија бил трговец. На 11 март 1943 година, заедно со своето семејство (сопругата Естерина и ќерката Рахел), биле притворени во привремениот логор, во зградите на Државниот монопол за тутун во Скопје. Од логорот биле ослободени како шпански државјани. Се води на Списокот на лица од еврејско потекло, кои живеат во Скопје по депортацијата, составен на 28 јули 1943 година од делегатот на Комесарството за еврејски прашања, Иван Захаријев. ДАРМ-ПОС, Фонд: Скопска еврејска општина..., 54/504; Ж. Колономос, д-р В. Весковиќ-Вангели, *Евреите во Македонија...*, II. док. 583, 994.

коштрајан, и дека при собирањето нив се даат 1000, а има и 7
који се даат 500 лева. Знаам има пак луѓе који даваат. Овдегашки
е уште да рече ирачане се илоти, да ми ја тоа преода да
оттаму да се магам нати драга, да се распушти одворот?
Преди во знајам и тоа оти и одворот не може да работи
од материјални средства.

Организиран Саворна кажа ми е волонтира да 500 лева да се покријат
тоа штета и толку доот за лево. Да се маркираат сите
штета који не сапат да ја дават тира шума, ми не е прифатен
полага неколку који не фамат да биде срам на вешта који сам
да дава.

Три забвнуемто на таа тоа благодар примети ми тој нело
да фубам да се распушти одворот само заради тоа да не
уште да рече некои ирачане.

И. Пана на дрвниот ред е да се рече нитамје да се сфедра на
одмината шума од село Лато. Шума на истанската колонија
То таа фотри се даде шума на Мертеш Саворна, који кажа дека
е подумил истраментото му тило одресо таја нати по како нати
не се работи а на истанската колонија, то нела рече рече да
се дават ми не.

Одвот е шумата на истантот ирачане Шверн Саворна, који кажа
оти то е на следните нитамја шума да се не да на одмината
оти то сугајом да имаат некои истраментони оти не илоти нитамја
од таја нати на тоа следно село и Лато Шверн, који кажа уште и
тоа, оти таја нати нитам ја се дават на зем на одмината на нитамја
нати за се одвече дека ќе ги вре на илоти. Пана е следните
одвот и нитамје е на нитамје. Резултатот № 7 февруари 8, од таја
оши 3 лева за не а 5 шверн да се дават на зем. Три нате одвот е 3 лева

5 тоа на дрвниот ред се однаја за нитамје на илоти.
Итама не виде одвече таја следно шверн на 5X и то то следно
Одвот се 2 одвот оди прифатени и оди нитамје. Во нитамје
вотим одвот фамат организације од комитетот, а то нитамје: Мертеш
Саворна, Валдиг Кларин и Валдиг Шверн.

10.

6. тема на дневното ред е да се попуни едно место во одборот. Другарка Елена Блазер, поради досеашна подобра работа, та најдобро место је изабран Мати Карифо.

7. тема на дневното ред е издвигане на една кандидатура одбор. За то место се издвигани: Самуел Басов, Давид Ашкенизи и Исак Фроески.

8. тема на дневното ред је да се издере една политичка ја да се уредат ите работи. Што е управителот одбор да го реши тој проблем.

9. тема на дневното ред е питање Сталуфор, који постои да му се одобри да пред комунистичката партија и се оправда за општествена работи што е крива за која му се вадат честни пари.

Делото е думата на Сталуфор који нешто општествено е извел следно то:

Било је то једно време. Формосејим пре комунистичка партија. Почело се о работима по одбору. Веќе тоа време је у одборот, у негови канцеларију тадашњи предводител одборот Фроески и реко: Ми ставаме, кога нам се јави а ми не знаме.

Комитетот у Софији је забвнуло Золот^{ка} драмста за логоре у Скопљу. Сталуфор е прамал кој му је кажал. Тој то прво време не е самал да му каже, но после првота оти тоа се самал од Бусеф Нудел и Давид Басов. За то су се решиле да Сталуфор оде код Нудел, политичка одласног директора, који је две злате партијани

и тоа не су му кажале јуслете пократи неки. На питање Сталуфора да му се у Скопљу дати логоре и шта има отог, Нудел је одговорно да пита конкретни нејак, оми тоа да е у Скопљу оми да е политичка у Софији кои су конформисти се Радет.

Сталуфор му је на то реко, шта се еки првота по вартони и митиас та шта он кажал е томе, и да му је то митиас.

Нудел је на то одговорно: да и кај ди ет то било митиас шта еки првоти.

Сталуфор је одговорно да еи кажал у Ашкенизи.

То митиас е политички неки е Нудел али е ише политички е митиас та

убаво да ги пријатно нека дојдеште. Учили је обврало да ќе отиде до Р. 9

Рајска и закопао му састанок за идну иднина.
Ово што му се догодило, Анауф је саопштин Врштану и оти, а у
врштану оти што буду сојузни саопштин Нафелу и Савону, а обврало
саопштин Врштану оти што оти буду сојузни од некои Врштану
којима му дојдеште у Р. 9!

Анауф се преку Врштану обврало и Јордану Шелесову, Врштану
и замошто га да му каже да му каже два за Јевреје. Шелесов
му је био добар пријател. Уврало га да ништо не каже но ако
ништо дојде да му каже Врштану. И Врштану сојуздао се
јавно телефонски и позвао га. Анауф је отишо и Врштану
овај му саопштин да је Врштану Врштану Врштану Врштану
телеграму која је послата за Врштану, да Врштану Врштану
законима Врштану колонија и добар мали Врштану
Анауф је тоа пријател Врштану да Врштану Врштану
рекао Врштану Врштану Врштану.

Та Врштану Врштану Врштану Врштану Врштану
било. Врштану се ршио да Врштану Врштану Врштану
Директора који му је био добар пријател. Врштану Врштану
и на Врштану да му Врштану Врштану Врштану Врштану
јима одговорило је да Врштану Врштану Врштану
је Врштану Врштану Врштану Врштану Врштану
Анауф та је на то Врштану Врштану Врштану
уздао Врштану Врштану Врштану Врштану Врштану
врети Врштану Врштану Врштану Врштану.

По тоа одговору Врштану и одговорила дружок Анауф је Врштану
да се Врштану Врштану Врштану Врштану Врштану
је Врштану Врштану Врштану Врштану Врштану
некоја Врштану Врштану Врштану Врштану Врштану
Врштану Врштану Врштану Врштану Врштану
на Врштану Врштану Врштану Врштану Врштану

У Врштану Врштану Врштану Врштану Врштану
Врштану Врштану Врштану Врштану Врштану
Рано му је да Врштану Врштану Врштану Врштану
Врштану Врштану Врштану Врштану Врштану

У Врштану Врштану Врштану Врштану Врштану
Врштану Врштану Врштану Врштану Врштану
Врштану Врштану Врштану Врштану Врштану

оситните кад се дају затворени разних гласовна. Се му оти кажу⁹
ко што не весте на ќе им се вет покажати. Закажа им се
саматам за ⁴ и у јеврејској оситни.

Младуф и Ефисмо браќарџи се крџи среќа у Виштор, Ефисмово,
драма коју им је реко да им израти можностим испратител.
Отишли су одмак под уста. Тиме и. р. за ствар које се
одгосе за Кочова и на крају им реко да је то за патенту које
влада коју јеврејима на зато их мом да извају да их на слави
наши гушре, јер је спрехта да се тај народ крџи ^{држе} ствари наје
неће бити.

У 14 часа отишли су у оситноу. Тамо су били вет на ону
сви гласови гушале за одржане седнице. Се седници су Младуф и
Ефисмо испратили све што су чули и да од тогоста неку мисла
одмак сими тога да ќе логори бити у Виштору или Бугарској.
Један од гласова управе Буди Павли чутило је да им је мислила
да се са Ефисмом тисле да одне.

Младуф је одговорно да он за Ефисма позна, а за него дошло је
да он не провери доде нема да дојди. У случају да он не провери
нима то буда знае за узбуку и ток сви знају да је стале
опасно.

Томе седнице ^{Младуф} отишли је крџи то је срсе Криво Коста. Велиу је
реко да ирета неубавитим вестима чулеца да ќе их бити за
Левски. Он те проверити још један, и у случају да дозна нешто по
зигитивно он ќе поведи.

Јам три ⁴ отишо је у оситноу реди саматам са комисаром.
Тамо је срсе Флоренција коју је дофрнито срсе на једној фронтен. Мла
дуф му се замурно што је тамо дофрнито, нешто је тој одговорно да
он те провере у те гласове тога те ипак отићи да се о свему обавести
код Кочова.

У 14 комисар муе дошо али је зато у 14е нашо ^{Младуф} ^{Ефисма} ^и ^{оста}
им је самитно да ствар не бавя јер логори неће бити у Виштору.
Тамо им је спрехта да је можностим испратила ста им франси нешто у
данас били у можности, која тмеш да у им вет давентиме о томе тмеш

111.

се спрема са Јеврејима. Јагарнев је потпуно уверио да они, али је
решено да их чувају у ^{штам}у унутру у кућане у 6^а се мотивацијом да
су направили неке неправилности у ками.

У 5^а га је срео Ефимо и рекао му да је тамо ~~дуго~~ да га да
дође. Био је то и он да га да нека буде у 6^а на Битпадару, где
ће га саопштити.

Сталуф је отишао кући да јави оцем и да другу људу су се
спремиле јер није било времена у. На путу изишао на Битпадару
сreo је Елија Коста, Анастасја, Леон Јагарија, Миша Менашела
Раиса Мандиља, које је обавестио да ће кретање кати за Товину
и да га није за Сталину.

Бадена је дуго на Ефимо Вроштин који је кажал да има младе
пријатеље следом:

У повођама унутру је био под Киро Рицо која му је био долаз
пријатељ, обавезан му је јер му је стао отвором кад су Ероа хтели
да га дођу као Бугарофила. Киреу је испричао, какав се посао
протресе за Јевреје и замолио га да се обавести да му су ти глави
испитивати. Рицо је отишао и кад га је оком тамо саопштио му
да буде спокојан и уверио га да су главова нема ништа. На путу
кад су изишли са Сталуфом из полиције, отишао је под повођа
директара брата Радарећа (Вуца, Сање, Миле) којима је испричао
иста шта се крије о Јеврејима и замолио и они да виде да му
стварно има неке. Он су отишли под Рајева и Богданова и
јавио га телеграфом да му саопште резултат, да се Јеврејима
ништа не спрема да буду политички спокојни и да ~~су~~ кажу
то и ироди да он се успокојио.

Кад је он подне дошао Мезелов и саопштио да има неке материје
из полиције да га хале он се решио да дође. На крају је дошао
да му је саопшти ништа.

Бадена е дуго на Мехман Салорна. Пој кажа они се животно један
орекцију е решени да немо на крају на месецот догорите видати ~~само~~
сврши по право. Шта е дружал од Вранатов видившији команданти на
Богдан иста тога издржали ситуација, Јевреји не су имали да дава иста

једу.

Дадена е дума на Моти Карпио кој е казнал оти тоа не е
биго дека говорите дека ^{од јоварти} поразан. Тој саопштил дека уште на
3 март тој е дознал оти говорите ко дојдат на М. Марти од страна
на Белев и друштите Глица. Тоа тој е ваздал од остана на
управништом на комунистичкото друштво оти Фра Јон Сокобана
ба којашто е била пријателна оти нивното решение.

Другарот Салон казна дека тој е татко Алалур, да ми зна
нешто поведи нија Алалур кој е друго. Алалур је одговорил дека
нешто зна али не ништо не зна. Кога М. Алакај го е прашал
да ми не пишува да биди одговорно је да за сад не зна, али ако беше
да то сматрају као зна за здоби.

Другар Колк Мис на кого е дадена думата, казна оти тој на 3 март
е алармирал себеси на обавештениа оти оти тоа ќе се здоби, и побрало
их да изведат нешто.

Другар Ашер на кого е дадена думата, казна дека М. Марти даме опреало
да ни ја соопшталото на сретите, и дека М. То Билегија пак се
кажале нека тоа, кога е бил да музет Илијадка Потинот, То Н.
нари и од Баларија се биле соопшталите Кумиби да тоа врело
интелектуалци.

На секогаш на до сада музотичкото, кама другарот Блафер који даде
думата, нија Кјузе се невини и невини оти оти оти Илијадка
интересот. Тој побрало оти да казна да ми се казна со тоа и
на крајот казна дека је среќа оти Илијадка нија Кјузе се дадевали
да се невини. Они се се намузет, неспрето и Ало и сви ми не камо
и не оти не работат и ќе дадат се од себе да би можели да помо-
жат на ваквата ситуација.

Во тоа : заклучокот соопшталото на Фр.
С.Фр. - С. Н.

Секретар:
Б. П. П.

С. П. П. П.
С. П. П. П.

Трагедист:
Фр. П. П.

УДК 329.055(497.7)“1973”(093.2)

ПОЛИТИЧКИ ПРЕСМЕТКИ ВО СКМ
(ПИСМО НА ЌАМУРАН ТАХИР ДО ЈОСИП БРОЗ ТИТО ОД 15. V 1973)

Невен Радически

Научен соработник во Институтот за национална историја – Скопје

Длабоката поделба околу развојот на југословенската федерација до која дошло во сојузното и во републичките државни и партиски раководства во текот на 60-тите години на минатиот век, во наредната деценија кулминирала во отворен политички судир. Покрај конзервативната, доминантна струја во Сојузот на комунисти на Југославија (СКЈ), која инсистирала на зачувување на контролата на Партијата врз сите сфери од општеството и на централизираната власт, се издвоил извесен број политичари од неколку југословенски републики кои се залагале за поголема политичка и економска самостојност на републиките, за децентрализација на власта и за развивање пазарна економија. Конзервативните политички кругови во СКЈ предводени од Јосип Броз Тито во ваквите заложби препознале загрозување на сопствените позиции, дотолку повеќе што либерално ориентираниот дел од политичкото раководство имал сè поголема популарност во јавноста.

Поради тоа, во почетокот на 70-тите години била започната широка политичка пресметка со носителите на либералните тенденции во СР Хрватска, СР Србија, СР Словенија и во СР Македонија.

Меѓу поистакнатите фигури во македонска политика во овој период се вбројува и Ќамуран Тахир (1925–2011).¹ Тој е еден од македонските

¹ Ќамуран Тахир, (Скопје, 1925 – Скопје, 2011) бил учесник во НОАВМ и член на НК на СКОЈ од Велес од 1941 година и заменик политички комесар во Велешкиот НОПО во 1942 година. Во 1943 година бил ранет и уапсен, но бидејќи бил малолетен е ослободен на судењето. Член на КПМ станал во 1944 година. Завршил гимназија во Велес, Виша политичка школа, како и Висока школа за политички науки во Белград. По ослободувањето бил уредник на Радио Скопје и дописник на весникот „Комунист“. Вршел повеќе политички функции. Бил член на Идеолошката комисија на ЦК на СКМ, народен пратеник и потпретседател на Републичкиот собор на Собранието на СРМ, член и секретар на Главниот одбор на ССРМ, член и претседател на комисија на Извршниот одбор на Сојузната конференција на ССРНЈ, потпретседател на Извршниот совет на СР Македонија, претседател на Градскиот комитет на СКМ на Скопје, член на Контролната комисија на СКЈ и член на постојаниот дел на Конференцијата на СКЈ.

функционери чии политички гледишта за поголема демократизација биле оценети како либерални и спротивни на политиката на СКЈ и на Сојузот на комунисти на Македонија (СКМ). Поради тоа во почетокот на 70-тите години бил отстранет од политичкиот живот.

Меѓу другото, Ќ. Тахир бил критикуван поради потценување на опасноста од национализмот, фракционерско делување поврзано со поранешниот секретар на Секретаријатот на ЦК на СКМ, Славко Милосавлевски, нелегални кадровски комбинации за сменување на некои одговорни функционери во градот и во Републиката, поделба на луѓето на конзервативно–догматски и прогресивни, насочена кон дискредитирање на одреден број луѓе итн.²

Ќ. Тахир, кој од принципиелни причини одбил да прифати одговорност за обвинувањата и да поднесе оставка, бил сменет од политичките функции, предвремено пензиониран и исклучен од Сојузот на комунистите.

Презентируваниот документ претставува писмо³ на Ќ. Тахир до тогашниот Претседател на СФР Југославија, наедно и претседател на СКЈ, Јосип Броз Тито. Писмото, кое е напишано на 15 мај 1973 година, претставува можност за подетален увид во она што се случувало во македонската политика во овој период. Тахир доста конкретно посочува каде, според него, лежи одговорноста за политичката состојба во СР Македонија и во СКМ, посебно кога станува збор за Централниот комитет на СКМ и уште повеќе, за Градскиот комитет на СКМ на Скопје, каде што извесен период ја извршувал функцијата претседател на комитетот. Тој се осврнува и кон појавите на злоупотреба на политичките функции како и на борбата за власт во СКМ.

15. V 1973 год.
Скопје

Другар Тито,

Долго време размислував дали да Ве информирам за тоа што се работеше и што ми направија мене и на крајот решив да Ви напишам писмо, убеден дека еден ден ќе ме прекорат зошто не сум го направил тоа. Сакав да Ве поштедам и затоа барав разговор со другарот Доланц. Меѓутоа, тој ми остави порака дека е презафатен и дека не може да ме прими, упатувајќи ме кај другарот Киро Глигоров со кого јас, инаку, и пред тоа разговарав за мојата состојба.

Работата е свршена. Јас јавно сум осуден како групаш, човек кој го потценил национализмот и што сè уште не. Другарите се подготвуваат да ме исклучат и од

² Државен архив на Република Македонија, ф. 427, ЦК КПМ/СКМ, к. 179.а.е. 13.22, 732- 733.

³ Писмото се наоѓа во Архивот на Југославија во Белград, во фондот Кабинет на Претседателот на Републиката (Arhiv Jugoslavije, f. 837, Kabinet Pretsednika Republike, П-4-а/98). Напишано е на српски јазик. Составено е на машина за пишување, но веројатно поради слабиот квалитет на мастилото и поради збиеноста на текстот, препознавањето и преводот на одделни зборови со целосна сигурност не беше можен. Во тие случаи, наместо изоставените зборови се оставени големи загради [...].

СКЈ и тоа сè затоа што не можев да го прифатам барањето да поднесам оставка на членството во постојаниот состав на Сојузната конференција на СКЈ. Тоа не можев да го направам зашто од мене се бараше имплицитно да се обвинам самиот себеси, лажно и невистинито, за некаква групашка спрега со другарот Славко Милосавлевски, секретар на Секретаријатот на СКМ. Бидејќи не можев да го направам тоа, ЦК на СКМ на својата последна седница, а по предлог и според оцената на Секретаријатот на ЦК на СКМ, без мое присуство и давање можност да се искажам пред Централниот комитет, ја прифати оцената за мене која воопшто не одговара на вистината.

Приближно две недели пред тоа, по мое барање, ме прими претседателот на ЦК на СКМ, Ангел Чемерски, и отворено призна дека тој не можел да направи ништо, зашто имало многу силни притисоци од некои наши другари во Претседателството на СКЈ и Сојузната влада, дека јас со многумина од нив сум се замерил, сум изразил несогласување со нив, дека затоа дошло до сето ова и дека јас, ако сакам да се спасам, треба да поднесам оставка. Јас ветив дека ќе размислам, дури и се обидов да барам некаква формулација за мојата оставка.

Меѓутоа, ни тогаш, ни денес не можев и не можам да сфатам дека забелешките, и тоа за принципиелни прашања, во Сојузот на комунистите на Југославија можат да бидат повод и критериум за ликвидација на раководни кадри.

Уште во март минатата година од сè срце го прифатив предлогот на претседателот на ЦК, другарот Ангел Чемерски, повторно да не се кандидирам за претседател на Градската конференција на СК – Скопје, зашто создадените услови и односи беа невозможни. Тогаш се договоривме да го усовршувам англискиот јазик и оваа година да бидам испратен за амбасадор во некоја земја. Затоа во октомври минатата година бев испратен во Англија. Во јануари о. г.⁴ е одржана затворена проширена седница на ЦК на Македонија со цел да се расчистат односите во раководството.⁵ Јас бев информиран од мојата другарка, која дојде во Лондон, дека ќе се одржи таков состанок и затоа писмено го замолив претседателот на ЦК на СКМ, другарот Чемерски, да бидам повикан на таа седница, ако се дискутира и за активноста на Градската конференција на СК – Скопје и лично за мојата активност како нејзин претседател.

Меѓутоа, тоа не беше направено. Во мое отсуство, особено другарот Благој Попов, ме нападнал со сите можни епитети, како технократ, бирократ, либерал, групаш и како наметнат претседател на Градската конференција на СК – Скопје, иако моето доаѓање на таа функција, од функцијата потпретседател на Извршниот совет на Македонија, беше по барање на претседателот и секретарот на ЦК на СК на Македонија, па дури и со целосна согласност на другарот Благој Попов, кој тогаш беше претседател на Градското собрание. Значи, во мое отсуство, без никаква можност јас да дискутирам и документирано да ги изнесам сите свои гледишта и за мојата активност, како и ставовите на Градската конференција на СК – Скопје, јас, токму со квалификацијата што ја изразил другарот Благој

⁴ Оваа година (1973).

⁵ Се работи за 36-тата седница на ЦК на СКМ одржана од 18 до 21 јануари 1973 година.

Попов и уште нешто додадено на тоа, на 37. седница⁶ бев оквалификуван така, како што нагласив погоре. Кога го прочитав тоа во Лондон, бев зачуден и крајно вознемирен. Преку мојата другарка, која беше вратена од Лондон, го прашав другарот Ангел Чемерски што да правам, дали веднаш да се вратам, зашто беше јасно дека веќе нема зошто да останам во Лондон. Меѓутоа, тој ме советуваше да останам во Лондон уште неколку месеци за своја сметка, зашто ќе се обидел во текот на идната година да бидам предложен за амбасадор. Јас така и постапив и во Лондон наместо три останав пет месеци.

При крајот на април се вратив од Лондон и по десетина дена бев повикан на разговор во Секретаријатот на ЦК. Разговорот беше многу непријатен, зашто Секретаријатот беше обврзан да ги реализира заклучоците на ЦК. Ниеден мој аргумент и документ не можеше да бидат земени предвид. Тоа уште повеќе ме увери дека се работи за лични, а не за принципиелни работи, така што дури и другарите кои разговараа со мене отворено рекоа дека имаат многу непријатна задача. При третиот разговор со другарите од Секретаријатот јас ја изразив мојата неподготвеност да поднесам оставка со какво било образложение кое имплицитно би значело дека навистина сум бил вклучен во некаква групашка спрега, дека сум ја потценил опасноста од национализмот итн. На другарите им оставив да решат тие, очекувајќи дека барем на седницата на ЦК ќе имам можност аргументирано и документирано да ги оспорам изнесените неvistини. Меѓутоа, и овојпат, иако се наоѓав во Скопје, другарите не ме повикаа.

Другар Тито, барем мене, не ми е познат ваквиот метод на политичка ликвидација на еден долгогодишен борец, комунист и раководител во историјата на нашата Партија откога Ти си на нејзиното чело од 1937 година. И тоа зошто, поради тоа што бев бескомпромисен во борбата за остварување на идеите, програмата на Партијата и заклучоците на Конгресот, поради што, се разбира, морав да се замирам со тие кои со зборови прифатија сè, а се однесуваа опортунистички при спроведувањето на заклучоците на Партијата и чија преокупација пред сè беше да имаат или да стекнат нова позиција во општеството и да ја остварат својата кариера. Еве некои факти. Уште за време на Петтиот конгрес на СК на Македонија наједноставно го одбив фракционерството заради остварување кариера. Тогаш ја извршував функцијата потпретседател на Владата на Македонија. За време на Конгресот другарот Димче Беловски од негово име и од името на другарот Лазар Колишевски ме убедуваше дека по моето доаѓање од Белград, каде што божем како претседател на Организационата комисија на Сојузниот одбор на Социјалистичкиот сојуз, а подоцна како секретар на Секретаријатот, политички до таа мера сум се афирмирал во југословенски рамки, што поради тоа заслужувам многу повисока функција во Републиката. Јас укажав дека тоа е непринципиелно, дека ние имаме ЦК и Извршен комитет кој води кадровска политика и дека тие работи се решаваат таму, а не вака преку врбување и обиди за предизвикување незадоволство кај кадрите и дека јас од функцијата што ја извршувам не само што сум презадоволен, туку дека дури и не можам да ја извршувам така како што би сакал јас. Јас за ова го известив тогашниот претседател на СКМ,

⁶ 37-та седница на ЦК на СКМ се одржала на 3 февруари 1973 година.

другарот Крсте Црвенковски, не знаејќи дека во текот на Конгресот другарот Лазар Колишевски инсистирал Крсте Црвенковски понатаму да не остане на функцијата претседател. Изгледа дека тоа било моето прво големо меревање со другарите Лазар Колишевски и Димче Беловски.

Другар Тито, како претседател на нашата Партија, морам отворено да Ти кажам дека другарот Лазар Колишевски многу го почитував и ценив во минатото, со него долго време работев и соработував, особено во Белград, додека работевме заедно во Социјалистичкиот сојуз. Но две работи уште тогаш го намалија неговиот углед во моите очи. Прво, кога се обиде да ме фрли во оган за укинување или некаква трансформација на нешто сосема [...] на Титовата штафета по повод Твојот роденден, образложувајќи дека и Ти си се застапувал за тоа. Јас навреме се повлекох од тоа, зашто некаква интуиција ми кажуваше дека тоа не е во ред. Второ, неговото однесување за време на Четвртиот пленум на СКЈ, за кое Вие знаете дури и подобро од мене.

Настапувањето на другарот Лазар Колишевски на 22. седница на Претседателството на СКЈ⁷ јас го сфатив како намерен напад и затоа на една проширена седница на Секретаријатот на СКМ, по интервенцијата на другарот Матарик⁸, претседател на Сојузот на борците на Босна и Херцеговина, му го реков в очи – како комунист на комунист – тоа што го мислев, зашто тоа негово настапување создаде кризна состојба во Сојузот на комунистите на Македонија. Мислев дека тој можеше да го каже тоа на еден затворен состанок. Меѓутоа, по тоа мое, можеби, несреќно настапување, несреќно за мене лично, во кулоарите почна да се шири оцената дека Градскиот комитет на својата проширена седница [...] за појавата на национализам во Македонија. Тоа беше седница на која и ние, како и многу други организации во Република Македонија, реагиравме на настапувањето на другарот Матарик од Босна и ја оценувавме конкретната политичка состојба и појавата на национализам во Скопје, кој тогаш навистина, под притисокот на членството и сите жители на Скопје, кои беа загрижени поради движењето на работите во Хрватска пред 21. седница⁹, а охрабрени од заклучоците на 21. седница на Претседателството на СКЈ, не можеше, како непријателска страна, во тие денови да се пројави. Но затоа на 27. седница на ЦК на СКМ и на пленарната седница на

⁷ На 9 декември 1971 година, на 22 седница на Претседателството на СКЈ, Лазар Колишевски истакнал дека и во СР Македонија, каков што бил претходно случајот во СР Хрватска има појава на национализам и шовинизам, при што како одговорни ги посочил македонските либерално ориентирани функционери меѓу кои и Камуран Тахир.

⁸ На 13 декември во Белград на седницата на Претседателството на Сојузот на здруженијата на борците од Народноослободителната војна на Југославија, Илија Матарик го обвинил Крсте Црвенковски за соработка со Мико Трипало, еден од водечките хрватски либерални политичари, принуден на оставка по 21 седница на Претседателството на СКЈ.

⁹ 21 седница на Претседателството на СКЈ е одржана на 2 декември 1971 година. На неа биле разгледани состојбите во СР Хрватска каде дошло до националистички и сепаратистички превирања. Како главен виновник за таквиот развој на настаните бил осуден и сменет либералниот дел од хрватското раководство.

Социјалистичкиот сојуз почна нападот врз Градскиот комитет. Јас лично, уште пред 27. седница на ЦК на СКМ, на проширена седница на Градската конференција на Социјалистичкиот сојуз дискутирав за национализмот, за неговите корени и неговата суштина и појавните облици во Социјалистичка Република Македонија, што весникот „Нова Македонија“, три дена пред 27. седница, го објави тоа, но никој не сакаше тоа да го земе предвид.

Градскиот комитет инсистираше да се даде документиран одговор за неговите ставови наспроти необјективните и злонамерни напади. Тој одговор, што ја содржеше хронологијата на нашите конкретни и начелни оценки за национализмот и прифаќањето на ставовите на 21. седница на Претседателството на СКЈ и 27. седница на ЦК на СКМ, тогаш по инсистирањето на другарот Лазар Колишевски беше прифатена оцената дека на едно советување на претседателите и секретарите на општинските комитети на СК имало обиди да се создаде впечаток за постоење на две линии во СКМ. Од претседателот и од секретарот на Секретаријатот на ЦК на СКМ јас барав да дојдат на состанокот на Градскиот комитет за да се расчисти таа работа, но тие тоа не го прифатија и ме советуваа таа работа натаму да не ја комплицираме. Јас, заради зачувување на дисциплината, нив ги послушав, иако на членовите на Комитетот тоа им беше непријатно, зашто навистина НЕМАШЕ НИКАКВИ РАЗЛИКИ меѓу нашите оценки за национализмот и ставовите на 27. седница на СКМ. Но некој сакаше да ја претстави состојбата во Македонија како наполно иста со состојбата во Хрватска, иако прашањето за степенот на постоењето на национализам и сепаратизам не беше суштинско. Битно беше дека национализмот и сепаратизмот беа осудени, зашто сето тоа водеше во опасни води. Поради сето ова, јас денес сум осуден паушално дека при крајот на 1971 година сум давал отпор на позитивниот курс на градењето единство на акцијата врз основа на доследното остварување на политиката утврдена на 21. седница на Претседателството на СКЈ и на 27. и 28. седница на СКМ и дека сум настојувал да го потценам национализмот, дека луѓето сум ги делел на конзервативно догматски и прогресивни и дека тоа било директно насочено кон дискредитирање на одреден број луѓе, што значело отпор на остварувањето на ставовите на 21. седница на Претседателството на СКЈ. Меѓутоа, самиот другар Ангел Чемерски, претседател на ЦК на СКМ, минатата година во интервјутото / во НИН/, покрај другото, изјави дека дури и во Македонија постоеле луѓе кои сосема погрешно ја сфатиле 21. седница на Претседателството на СКЈ, што се однесуваше за оние другари кои сакале да ја искористат состојбата за своја афирмација, по долгогодишно молчење и неактивност. Зар догматски сили и поединци, како и либерали немало и во Македонија. Чудно?

Понатаму ми се припишува дека сум правел некои нелегални кадровски комбинации за сменување на некои одговорни функционери во Градот и Републиката.

Другар Тито, прво за тоа што се однесува на Градот. Каков претседател [...] би бил јас, кога не би размислувал за нашата кадровска состојба во Градот. Зар тоа не е моја обврска? Во Скопје корупцијата и злоупотребувањето на функцијата и грабежот беа раширени појави. Кај работничката класа, партиското членство и жителите на Градот постоеше многу големо незадоволство поради

тоа. Градската конференција уште во 1969 година заведе став за беспопштена борба против овие зла и причините за нив, не исклучувајќи никого, без оглед на неговата функција во општеството. Јас и секретарот на Комитетот доследно се боревме за тоа. Од Службата за општествено книговодство беше утврдено дека тогашниот претседател на Синдикатот на Градот, а порано претседател на општина во Скопје, изградил куќа со вредност од 47 милиони стари динари, а дека платил само околу 27 милиони стари динари. Јас и секретарот¹⁰ на Градскиот комитет го повикавме него и му понудивме да се исели од куќата и неа да му ја остави на градежното претпријатие кое ја градело и, како сите други граѓани, да уплати за стан според своите можности. Тој тоа не го прифати, туку прифати да оди на суд. За овој случај се зборуваше во целиот град, а особено сред работничката класа. На мое и на инсистирање на другарот претседател на Синдикатот на Македонија, Павле Давковски, тој беше сменет од функцијата и даден на суд од Службата за општествено книговодство. Претседателот на Градското собрание од мене лично бараше да го спасиме зашто тој е наш другар. Меѓутоа, во таа ситуација и создадената атмосфера, тоа беше невозможно, а би било и сосема неисправно, зашто, ако ние би го направиле тоа, тогаш воопшто не би можеле да ја водиме борбата против корупцијата и грабежот во Градот. По притисоците да отстапам, по притисоците врз судот и јавниот обвинител таа работа да се забошоти, јас се заканив со поднесување оставка. Најголем притисок врз судот вршеше другарот Благој Попов, иако тогаш беше член на Сојузната влада. Меѓутоа, и покрај тоа, судот, со нашата јавна морална поддршка, успеа да одолее на сите притисоци и донесе пресуда за конфискација на изградената вила и казна од 5 години затвор за осуденикот. Но, за жал, по Вашето Писмо и Писмото од Извршното биро, при повторното судење, по враќањето на судскиот предмет од Врховниот суд, во текот на оваа година, осуденикот беше ослободен од сите обвиненија, па дури не му беше досудено да ја доплати разликата во вредноста на куќата од 26 милиони динари.

Јавниот обвинител на округот сакаше да испитува и нешто околу другарот Благој Попов во врска со некои материјални работи уште додека беше претседател на Градот. Меѓутоа кога јас тоа го дознав заедно со секретарот на Градскиот комитет [...] советувавме дека тоа може да биде и работа на озборување и дека е незгодно да се испитува нешто околу него зашто тој сега е член на Сојузната влада и тоа би било голем срам дотолку повеќе што податоците беа доста сомнителни.

Второ, добивме две изјави од првоборци од Скопје дека Томислав Папеш, потпретседател на Собранието на Градот, примил поткуп од 5000 нови динари од една жена која тоа морала да го направи за да го оствари своето право за добивање плац за градење куќа, која пред тоа се жалела дури и до Вас. Таа го потврди сето тоа пред мене и пред секретарот на Комитетот, но рече дека тоа не може да го направи пред [...], зашто и таа би настрадала.

Ние изјавите и краткиот опис на разговорот со оваа другарка му ги

¹⁰ Секретар на Градскиот комитет на СКМ на Скопје тогаш бил Љупчо Арнаудовски, уште еден од политичарите кои ќе бидат отстранети од политичката сцена поради либералните сфаќања.

дадовме на претседателот на Собранието на Градот и ги испративме до ЦК со мислење дека е незгодно другарот Папеш и натаму да остане на функцијата потпретседател на Собранието на Градот, зашто и за него во градот се ширеа гласови и се зборуваше, изгледа, не без основа дека прима поткуп и дека би требало заеднички да се договориме и да најдеме најдобра солуција. Меѓутоа, никој нас не нè повика и не одговори на нашето писмо.

Трето, Вие знаете дека поради Уставните амандмани се одложуваат изборите [...]. Јас, како претседател на СК на Градот, размислував при следната [...] за претседател на Собранието на Градот да биде предложен другарот Васил Гривчев, сегашен претседател на Сојузниот стопански совет на Сојузното Собрание, со оглед на тешката состојба на стопанството во Градот. Зар тоа е грев? Но тоа денес ми се припишува како јас да сум сакал да го сменам сегашниот претседател на Собранието на Градот. Меѓутоа, се работеше за тоа дали јас при нормална ротација би настапил со таков предлог и пред другарите во Градот и во Републиката.

Четврто, што се однесува до мојата таканаречена нелегална комбинаторика во врска со сменувањето на некои личности во Републиката, тоа се најобични измислици и озборувања. Јас еднаш кај мене дома пред еден мој другар поведов разговор во врска со другарот Киро Глигоров, за неговите способности како економист и политичар. Тогаш мојот пријател во разговорот се противстави на тоа мое мислење. Јас му одговорив дека, според моето мислење, при идните нормални измени, кога ќе дојде време за измени во Републиката, другарот Киро Глигоров би можел да ја заземе која било од највисоките функции во Републиката и дека тоа би било полезно за нашата Република. Меѓутоа, овој мој другар тоа го извртил како јас да сум сакал да сменам некого во нашата Република. Другар Тито, од каде јас да имам таква моќ и сила?

Најмногу ме зачуди квалификацијата и оцената дека јас идејно и политички сум дејствувал неодговорно како претседател на Градската конференција на Скопје. Јас на другарите им ги понудив сите мои реферати и дискусии, акционите програми на Градската конференција на Скопје, особено тие по 17. седница на Претседателството на СКЈ. Нашата интервенција до Извршното биро на СКЈ, во врска со патната афера во Словенија, која од некои многу истакнати другари тогаш кулоарски беше оценета како нарушување на односите меѓу СР Македонија и СР Словенија, а не како битен интерес и акција за зачувување на единството на Југославија. Меѓутоа, тие не сакаат тоа да го видат и оценат.

Другар Тито, интимно, а не само декларативно, го прифаќам денешниот курс на Партијата, за што, покрај другото, јас за овој курс јавно и практично се борев како претседател на Градската конференција на Скопје. [...] 17. седница на Претседателството на СКЈ, на седницата на ЦК и во рефератот пред Градската конференција на Скопје се залагав за демократски централизам во СКЈ, за единството на СКЈ како една Партија во земјата. Јавно се залагав за Уставните амандмани и јавно се борев против сите видови отпори, како и за работничките амандмани и за единството на народите и народностите врз основа на поголема рамноправност.

Имам 4 деца кои се членови на Сојузот на комунистите на Југославија. Тие во овие тешки моменти за мене ми го рекоа следново: „Ако ти самиот си го валкаш своето име затоа што си така убеден е едно, но, ако ти тоа го правиш

под притисок на некого, во нашите очи ќе изгубиш многу како комунист. Не плаши се од никакви материјални репресалии, ќе јадеме и ќе се облекуваме полошо, но остани онаков комунист каков што ние и другите луѓе те знаат“. Другар Тито, да поднесев оставка со такво образложение какво што се бараше од мене, јас можев да доживеам и семејна трагедија.

За измислиците дека сум бил групаш како причина за моето отповикување и евентуално исклучување од Партијата, не се решава проблемот на единството во [...].

Основниот проблем на единството е немањето другарски односи и доволно доверба меѓу раководните комунисти, како и борбата за стекнување или зачувување на стекнатите позиции. Тоа мораме да го совладаме, зашто ова и денес, како и пред две години, во Скопје се зборува дека претседател на ЦК на СК на Македонија ќе биде Благој Попов. Значи, работата, што треба да се случи дури идната година, веќе се [...] и се подготвува терен за тоа. Уште пред две години јас и секретарот на Комитетот отидовме кај претседателот на ЦК, другарот Ангел Чемерски, и го информиравме дека [...] нашироко се зборува дека за претседател на ЦК на Македонија доаѓа другарот Димче Беловски, а за претседател на Владата, другарот Благој Попов. Тој ни рече дека имал и други информации за тоа и дека треба да се преземат мерки за да се спречи тоа [...] за таа цел Извршниот совет, Секретаријатот ЦК на СКМ, Претседателството на [...] и Претседателството на Синдикатот одржаа состаноци и го осудија ширењето на таквите гласови. И Градскиот комитет на Скопје го направи тоа и упати соопштение до членовите дека ширењето на такви гласови е недозволен метод и дека тие немаат никаква врска со реалноста, се разбира, не именувајќи за кои луѓе и за какви функции се работи. Изгледа дека и за тоа некој ни замерил.

Другар Тито, без оглед на сето тоа што ќе се случи со мене, јас, веројатно, ќе морам да заминам во пензија, иако уште немам доволно работен стаж за полна пензија. Не ќе можам ни да го користам законското право да бидам повеќе години на располагање како долгогодишен раководител, зашто не постои такво расположение кај другарите. Меѓутоа, останувам верен борец за денешниот курс на нашата Партија и никој не може да ме спречи во тоа.

Инаку, јас сум борец на партизанскиот одред од Т. Велес уште од 1942 година и никогаш ни за јота не сум скршнал од линијата на нашата Партија, ни за време на Информбирото, ни за време на Ѓилас, ни за време на Ранковиќ.

Со целосно почитување и преданост

Тахир Ќамуран с.р.

Заедно со писмото на Ќ. Тахир до Јосип Броз Тито приложени се и кратките писма на потпретседателот на Сојузното собрание на СФРЈ, Густав Влахов и шефот на Кабинетот на Претседателот на Републиката, Александар Шокорац. Од нивната содржина произлегува дека Јосип Броз Тито не го прочитал писмото на Тахир, туку само бил информиран за него. Писмото му било препратено на Стане Доланц.

Сојузно собрание
Потпретседател
Инж. Густав Влахов

Белград, 18 мај 1973

Драг Саша,

Другарот Тахир Камуран те бараше за да ти го предаде приложеното писмо со документите упатено до Претседателот на Републиката.

Во врска со твоето отсуство (во Словенија) ме замоли тој коверт да ти го предам тебе. Речено ми е дека упатил копија од писмото и до другарот Ангел Чемерски, претседателот на ЦК на СК на Македонија.

Се надевам дека предметот во тој обем сугурно не може да се презентира на другарот Претседател, па види на кој начин би го известил, ако треба, за проблемите кои се покренати во него.

Другарски те поздравува

Густав Влахов, с.р.

На другарот
Александар Шокорац,
Шеф на Кабинетот на Претседателот на Републиката
Белград
Бул. Октомвриска револуција 72

Кабинет на Претседателот на Републиката
Стр. пов. 513/1

Белград, 25 мај 1973

Другар

Стане Доланц, секретар на Извршното биро на Претседателството на СКЈ

Во сообразност со договорот Ви го доставуваме писмото со прилозите¹¹, кое на Претседателот на Сојузот на комунистите на Југославија на 15 мај 1973 година му го упатил другарот Тахир Камуран, член на постојаниот состав на Сојузната конференција на СКЈ.

Другарот Претседател е известен за тоа дека другарот Камуран му упатил писмо во врска со својот случај.

Со другарски поздрав

Прилози: 5

Шеф на Кабинетот на
Претседателот на Републиката
Александар Шокорац, с.р.

¹¹ Прилозите испратени со писмото од Камуран Тахир не беа достапни во Архивот на Југославија.

РЕЦЕНЗИИ-ПРИКАЗИ

УДК 94(497.7)''19/20''(049.3)

THE JOURNAL OF THE FACULTY OF THE OF INTERNATIONAL
AND POLITICAL STUDIES OF THE JAGIELLONIAN UNIVERSITY,
POLITEJA, NO. 4 (30), MACEDONIA IN 20TH AND 21ST CENTURY,
EDITED BY MIRELLA KORZENIEWSKA-WISZNIEWSKA,

Krakow: 2014, 418.

СПИСАНИЕ НА ФАКУЛТЕТОТ ЗА МЕЃУНАРОДНИ И ПОЛИТИЧКИ
СТУДИИ ПРИ ЈАГЕЛОНСКИОТ УНИВЕРЗИТЕТ, POLITEJA, NO.
4 (30), МАКЕДОНИЈА ВО 20 И 21 ВЕК, ПОД РЕДАКЦИЈА НА
МИРЕЛА КОРЖЕНИЕВСКА ВИШНИЕВСКА

Краков: 2014, 418.

Во мај 2013 г. во Краков, Р Полска, беше одржана редовната научна конференција во рамките на традиционалната соработка меѓу Факултетот за меѓународни и политички студии при Јагелонскиот универзитет од Краков и Институтот за национална историја од Скопје. На таа конференција присуствуваа повеќе од 20 научни истражувачи и универзитетски професори од Р Полска и од Р Македонија. Рефератите од оваа конференција, збогатени со неколку други трудови, беа објавени во списанието *Politeja* бр. 4 за 2014 г., коешто претставува журнал на Факултетот за меѓународни и политички студии при Јагелонскиот универзитет. Поради тоа што речиси сите од рефератите се посветени на историјата на Македонија, како и на различните лингвистички, социјал-

но-културни и политички аспекти од современото македонско општество, беше создадена една тематска целина. Оттука и бројот на ова списание носи посебен тематски наслов: *Македонија во 20 и 21 век*.

Под редакција на д-р Мирела Коржениевска Вишниевска, редактирани се, рецензирани и објавени вкупно 29 статии. Со каква сериозност и професионалност е пристапено кон редактирањето на статиите покажува и фактот што за нивно рецензирање ангажирани се дури 30 рецензенти, научни работници и универзитетски професори од Р Полска.

Статиите се поделени во три посебни научни подрачја: 1. Историја, 2. Религија, култура и јазик и 3. Закон и политика.

Историскиот дел содржи вкупно

седум статии во кои се обработени проблеми од македонската историја во периодот од 1903 до 1948 г. Темите и авторите кои го анализираат и обработуваат овој период од различни аспекти се следниве:

- Мирослав Димарски, од универзитетот во Вроцлав, пишува за Македонското прашање во светлината на документите на српската дипломатија во периодот 1903–1914. Притоа тој посветува внимание на ривалството што постоело меѓу Србија, Бугарија и Грција во однос на османлиското наследство на Балканот во делот на македонската територија. Преку српските дипломатски документи тој ја следи политиката на Србија во однос на Македонското прашање и на односите со балканските држави, за конечно да заклучи дека длабоката недоверба меѓу балканските држави во однос на Македонското прашање била демонстрирана посебно со Втората балканска војна, кога сите балкански држави отворено ја изразиле својата желба да приграбат што поголем дел од македонската територија, без оглед на претходно потпишаните договори.

- Једжеј Паскиевич, од универзитетот Адам Мицкиевич во Познањ, во својот труд за Македонскиот проблем во геополитиките на Балканот во XX в. во светлината на британските дипломатски документи, го покажува ставот на Велика Британија кон контроверзите поврзани со т.н. Македонски проблем за време на периодот меѓу двете светски војни, користејќи британските оригинални архивски документи, но и публикувани документи.

- И третиот текст од Елизабета Знамиеровска Рак, од Варшавскиот универзитет, е поврзан со Велика Британија и југословенско-бугарското зближување во есента 1944–1945 г., во контекст на британската политика кон Балканот на крајот од Втората светска војна.

- Вера Гошева, од Институтот за национална историја во Скопје, го обработува проблемот на македонската емиграција во Бугарија во периодот меѓу двете светски војни, додека Катаржина Кропиак посветува посебно внимание на концептите на интеграција на земјите населени од албанско население на територијата на Балканскиот Полуостров по формирањето на албанската држава во 1913 г.

- Последните два историски текста припаѓаат на Љубица Јанчева и Катерина Мирчевска, од Институтот за национална историја, и тие се однесуваат на повоена Република Македонија. Љубица Јанчева се осврнува на принципите на Антифашистичкото собрание на народното ослободување на Македонија од 1944 г., како рамка за Охридскиот рамковен договор од 2001 г., по конфликтот во Р Македонија. Катерина Мирчевска, пак, го анализира проблемот со децата евакуирани за време на граѓанската војна во Грција во 1948 г. во источно-европските земји и Југославија, познати под називот децата - бегалци.

Делот за религија, култура и јазик содржи вкупно 8 статии од кои пет се посветени на културата и религијата, а три на јазикот. Авторите Силвана Сидоровска Чупоска од ИНИ, Наум Кајчев од универзитетот Св. Климент Охридски во Софија, Лила Мороз-Гржелак од Институтот за славјански студии при Полската академија, Магдалена Рекч од универзитетот во Лоц и Магдалена Ицкиевич-Савицка од Технолошкиот универзитет во Бјалисток обработуваат теми поврзани со национализмот, со националните и етничките идентитети, со митовите и идеологиите во контекст на Македонија од почетокот на XX в. до денес. Стојан Киселиновски, Снежана Веновска-Антевска и Билјана Маленко се осврнуваат на некои моменти од историскиот развој на македонскиот

јазик, како и на некои аспекти од современиот дискурс на македонскиот јазик.

Последниот дел од ова списание, насловено како Закон и Политика, содржи најголем број статии, вкупно 14. Авторите се од различни универзитети и институти од Р. Полска како што се: Јагелонскиот универзитет од Краков, Педагошкиот универзитет од Краков, Универзитетот во Ченстохова, Варшавскиот универзитет, Универзитетот во Лоц и Комисија за балкански студии при Полската академија на науки. Сите тие се осврнуваат и пишуваат за современи и актуелни настани и процеси во Р. Македонија во контекст на политичката, економската, социјалната и меѓународната положба и ситуација на Р. Македонија, со посебен акцент на периодот по нејзиното осамостојување. Темите преку кои авторите ги избрале да го анализираат современото македонско општество се најразлични и се однесуваат на: македонската легислатива во однос на европската; геополитичките детерминанти на Р. Македонија како дел од балканската нестабилност; политиката на американската администрација кон Р. Македонија во време на претседателот Џорџ Буш Помладиот, македонско-албанските односи во контекст на конфликт од 2001 г. и последиците од него; српско-македонските односи во XXI в., присуството на исламскиот фундаментализам во Р. Македонија, како и законската легислатива на Р. Македонија за справувањето со трговијата со луѓе.

Овој широк спектар на актуелни теми структурирани во неколку различни научни подрачја, чии автори се речиси 30 научници и професори од Р. Македонија и од Р. Полска, овозможиле да биде создадена еден вид научна монографија која на секој оној што се занимава со историјата, културата, јазикот и политичката ситуација во современа Р. Македонија, му овозможува да се здобие со многу нови информации и сознанија. Но, овој број на списанието Политеја има посебна важност не само за научната, туку и за целокупната јавност во Р. Македонија. Имено во ова списание е содржана и артикулирана полската академска перспектива и перцепција за македонската историја и за современа политичка и општествена ситуација во Р. Македонија. Во него се собрани сите релевантни научници од речиси сите универзитети и научни институти во Р. Полска, кои се занимаваат со Македонија од различни аспекти. Поради тоа неговата содржина нема само научна димензија, туку на извесен начин тоа ги артикулира и односите меѓу Р. Полска и Р. Македонија.

Темите, насловите и авторите содржани во списанието Политеја бр. 4 од 2014 г. на Јагелонскиот универзитет во Краков, претставуваат доволна провокација ова списание да биде дел од литературата на сите оние во чиј фокус на интерес е Македонија и да стане дел од референтната научна литература посветена на Македонија.

Драги Ѓорѓиев

УДК 271.2''400/700''(049.3)
27-9''01/07''(049.3)

CHALKEDON IN CONTEXT: CHURCH COUNCILS 400 – 700
EDITED BY RICHARD PRICE AND MARY WHITBY

Liverpool University Press: Liverpool 2009, 2011, 256.

ХАЛКЕДОН ВО КОНТЕКСТ: ЦРКОВНИТЕ СОБОРИ 400 – 700
РЕДАКЦИЈА: РИЧАРД ПРАЈС И МЕРИ ВИТБИ

Ливерпул Јуниверзити Прес: Ливерпул, 2009, 2011, 256.

Периодот од 5. до 7. век во историјата на христијанската Црква е исполнет со жолчни теолошки расправи околу природата на Исус Христос. Овие теолошки расправи резултирале со конфронтации во црковните редови кои пак, од своја страна, биле причина за нови поделби во Црквата. Погледнаги во еден поширок контекст овие несогласувања и полемики честопати имале задскриени политички агенди и биле одраз на општествено-политичките и културните прилики во Византија. Во обид за нивно решавање, речиси без исклучок, биле свикувани црковни собори кои го носат приматот вселенски. На соборите се расправало за црковно-теолошките прашања кои го нарушувале мирот и единството во Црквата. Еден од тие вселенски собори, четврти по ред, бил одржан во Халкедон во 451 година. На соборот главната дискусија се водела околу прашањето за монофизитизмот: теолошко учење за единствената божествена природа на Исус Христос. Притоа сочувани се речиси сите негови акти, кои целосно се преведени од старогрчки и латински јазик на современ англиски јазик во изданието *The Acts of the Council of Chalcedon: Translated Texts for Historians*, Translated with

introduction and notes by Richard Price and Michael Gaddis, Liverpool University Press, 2005.

Токму препрочитувањето на овие новопубликувани акти од Четвртиот вселенски собор одржан во Халкедон ја наметнале потребата од преиспитување на низа состојби карактеристични за христијанската Црква во периодот од 5. до 7. век. Па оттука произлегла и потребата од организирање на научен симпозиум на кој ќе се презентираат новите сознанија. Симпозиумот се одржал во Оксфорд, на 18 ноември 2006 год., а неговата цел била преку новите научни проучувања да се претстави Соборот во Халкедон (451) во еден поширок историски контекст. Воедно неговите учесници го презентирале значењето не само на новопубликуваните акти од Соборот во Халкедон, туку и на актите донесени на вселенските собори кои биле одржани од 5. до 7. век. Станува збор за изворна граѓа од документи кои поради нивната релативна достапност, досега го немале должното внимание.

Како резултат на одржаниот симпозиум публикуван е зборник од научни трудови во издание на Ливерпул Јуниверзити Прес (Liverpool University

Press). Во него уредниците Ричард Прајс и Мери Витби ги редактирале новите сознанија изнесени од дел од учесниците на горенаведениот симпозиум во Оксфорд. Станува збор за зборник на трудови насловен како *Халкедон во контекст: Црковните собори 400 – 700 (Chalkedon in Context: Church Councils 400 – 700)*. Зборникот содржи Вовед, 11 научни статии и Индекс на лични имиња и поими; прв пат е издаден во 2009 година. Ние правиме приказ на неговото електронско издание од 2011 година.

Зборникот започнува со *Кратенки* кои се среќаваат во статиите и *Список на учесници* каде поименчно се наведени сите автори на текстовите кои се составен дел од овој зборник. Веднаш потоа следува *Увод* каде како автор се потпишува еминентната професорка по доцноантичка и историја на Византија, Аврил Камерон која предава на Универзитетот во Оксфорд. Таа дава краток историјат на Четвртиот вселенски собор и црковните состојби кои му претходеле, но и следеле по одржувањето на истиот. Веднаш потоа вниманието го насочува кон образложување на потребата од издавањето на зборникот. Тука како главен мотив се наведува желбата да се презентираат пред пошироката научна јавност новите научни сознанија во врска со црковните состојби во периодот од 5. до 7. век.

Веднаш по уводниот текст следува првиот труд зад кој како автор се потпишува професорот по античка и доцноантичка историја на Универзитетот во Лондон, Дејвид Гвин. Трудот е насловен како „Соборот во Халкедон и дефиницијата на христијанската традиција“ (The Council of Chalkedon and the Definition of Christian Tradition). Во него, авторот предметот на истражување го насочува кон дефинирање на христијанската традиција во годините пред и по Соборот во Халкедон. Притоа тој изнесува мислење дека

христијанската традиција во наведениот период не треба да се разбере само како производ на библиските текстови (Стариот и Новиот Завет) туку, можеби многу повеќе на каноните од вселенските и помесни собори и нивната интерпретација од страна на тогашните теолози. Ова влијание од црковните канони и светоотечката литература особено дошле до израз при формирањето на христијанската традиција во подоцнежниот период. Оттука произлегува и значењето на Соборот во Халкедон на кој биле донесени особено важни канонски правила. Соборот изгласал и дополнување, а со тоа и целосно дефинирање на Симболот на верата кој во Православната и Римокатоличката црква останал, речиси непроменет до денес. Сепак, авторот на крајот од текстот потенцира дека христијанската традиција не треба да ја разбираме како „статична“. Таа во голема мера зависела и од идентитетот (политички и културен) карактеристичен за територијата каде се формирале различните христијански цркви.

Вториот труд во Зборникот е насловен како „‘Читање’ на Првиот собор во Ефес (431)“ (‘Reading’ the First Council of Efes [431]) на авторот Томас Грауман професор на Универзитетот во Кембриџ. Во него авторот ја изнесува тезата дека чинот на читањето, како на поединечни документи, така и на целиот корпус црковни акти од претходните собори била главната активност на седниците на Соборот во Халкедон. Мотивот за ова бил преку актите од Првиот (325), Вториот (381) и Третиот вселенски собор (431) да се даде легитимитет на одлуките кои се усвоиле на Соборот во Халкедон. Ова пред сè требало да послужи и како основа за осуда на монофизитизмот и неговите приврзаници.

Третиот труд е на авторот Фергус Милар и носи наслов „Сириските акти на Вториот собор во Ефес (449)“ (The Syriac Acts of the Second Council of

Ephesus [449]). Тој се однесува на документите на сириски (арамејски) јазик кои биле донесени на Лажниот собор во Ефес (449). Фрагменти од нив останале зачувани во оригинал на сириски јазик, а целосниот текст е познат благодарение на нивниот препис на старогрчки јазик кој бил прочитан на Соборот во Халкедон. Во трудот авторот прави споредбено исчитување на сочуваните делови од документите на сириски јазик со нивниот старогрчки превод.

Професорот по историја на христијанството на Универзитетот во Лондон, Ричард Прајс, е автор на три труда кои се дел од зборникот *Халкедон во контекст: Црковните собори 400 – 700*. Првиот е насловен како „Соборот во Халкедон (451): Нарација“ (The Council of Chalcedon (451): A Narrative), вториот е „Вистината, пропустот и фикцијата во актите од Халкедон“ (Truth, Omission, and Fiction in the Acts of Chalcedon) и третиот е именуван како „Вториот собор во Константинопол (553) и растегливото минато“ (The Second Council of Constantinople (553) and the Malleable Past). Во првиот труд авторот прави класификација на документите од Соборот во Халкедон. Според него истите можат да се поделат во три групи. Во првата влегуваат актите од првите соборски седници. Станува збор за документи од претходните црковни собори кои биле прочитани на првите заседанија на Соборот во Халкедон. Втората група документи ја сочинуваат оние кои се однесуваат на дефинирањето на Симболот на верата. Третата, пак, група на документи се оние усвоени на завршните седници од Соборот. Станува збор за канони со кои се уредуваат важни прашања од работата, организациската поставеност и ерархија во Црквата. Ова особено се однесува на првенството на помесните Цркви во христијанската екумена и нивното место во диптихот.

Во вториот труд Ричард Прајс прави сеопфатна анализа на документите

донесени на Соборот во Халкедон. Користејќи строго научна методологија тој ги препознава и одвојува вистинските историските факти содржани во соборските документи од оние кои не ја одразуваат историската вистина. Притоа можеби најголемо внимание посветува на она што според него во мислење намерно е изоставено како податок во документите. Тоа најмногу се однесува на расправите кои не одеа во прилог на страната која победила на соборот. Според Р. Прајс веројатна е претпоставката дека сè она што се случувало на соборот, а не ѝ било од интерес на „победничката страна“ било изоставено во документите.

Третиот труд на професорот Прајс се однесува на детерминирање на влијанието на документите од Соборот во Халкедон, и воопшто традицијата за него, во содржината на каноните донесени на Петтиот вселенски собор одржан во Константинопол во 553 година.

Подеднакво важни аспекти од црковната историја во периодот од 5. до 7. век, а во контекст на соборот во Халкедон, обработуваат трудовите на Ендрју Лаут, Кетрин Кјубит, Џудит Херин, Шарлот Руче и Мајкл Витби. Првиот од нив насловен како „Зошто Сиријците го одбиле Соборот во Халкедон?“ (Why did the Syrians Rejec the Council of Chalcedon?) се занимава со причините поради кои црквите во Сирија, вклучително и дел од високата ерархија во Антиохиската и Александриската црква одбиле да ги прифатат каноните донесени на Соборот во Халкедон. Тие и понатаму останале на своите промозитски ставови, сметајќи дека со тоа ја чуваат традицијата на учењето на св. Кирил Александриски. Трудот, пак, на професорката Кјубит со наслов „Латеранскиот собор од 649 како вселенски собор“ (The Lateran Council of 649 as an Ecumenical Council) разгледува еден сосема поинаков аспект од влијанието на халкедонските канони врз подоцнеж-

ните црковни состојби и процеси. Таа ја поставува тезата дека Соборот во Халкедон имал силно влијание врз догматските и црковно-политичките расправи во 7. век; меѓу нив и врз одлуките донесени на Латеранскиот собор од 649 год. на кој било осудено монотелитството.

„Петто-шестиот собор (692) како продолжение на Халкедон“ (The Quinisext Council [692] as a Continuation of Chalcedon) е наслов на трудот на Џудит Херин каде главниот предмет на интерес е насочен на 28. канон од Соборот во Халкедон со кој Константинополската патријаршија се издигнала на второто место во ерархијата на вселенската Црква, веднаш зад Римската. Тоа било причина за остри реакции на несогласување од страна на римскиот Папа кој не го признавал донесувањето на овој канон. Притоа, авторката прави историски пресек на полемиките кои ги предизвикал наведениот канон и неговото влијание во односите меѓу константинополскиот патријарх и римскиот Папа. Воедно, Џудит Херин ја поставува тезата дека Петто-шестион (Трулски) помесен собор бил под силно влијание на догмите донесени на соборот во Халкедон. Според неа речиси сите 102 канони донесени на Трулскиот собор биле еден вид на продолжение на догматиката усвоена на соборот во Халкедон. На крајот од трудот, авторката во посебен Додаток (Appendix) прави споредбена анализа на секој канон посебно кој бил донесен на Соборот во Халкедон со оние донесени на Трулскиот собор.

Начинот на кој биле усвојувани одлуките на Соборот во Халкедон е предмет на истражување во претпоследниот труд насловен како „Едногласности на Соборот во Хал-

кедон“ (Acclamations at the Council of Chalcedon). Во него авторката Шарлот Руче прави историска анализа на практиката на едногласно носење на одлуки на вселенските собори. Притоа, како пример го зема Соборот во Халкедон дефинирајќи го начинот на кој биле донесени одлуките на истиот.

Мошне интересен е последниот труд „Еден безбожен екипаж? Епископите се однесуваат лошо на црковните собори“ (An Unholy Crew? Bishops Behaving Badly at Church Councils) на еминентниот историчар Мајкл Витби. Во него, врз основа на изворните документи, авторот ги детерминира моделите на однесување на учесниците на вселенските и помесни црковни собори. Притоа како пример ги зема сведоштвата во актите од Соборот во Халкедон кои нудат мошне жива слика за однесувањето на учесниците на истиот. Врз основа на нив, но и на оние од другите вселенски и помесни црковни собори, авторот заклучува дека не секогаш епископите го практикувале евангелскиот модел на однесување.

Генерално разгледувајќи ги текстовите од зборникот *Халкедон во контекст: Црковните собори 400 – 700* останува впечатокот дека историчарите, како и сите други специјалисти за историјата на христијанската црква, постепено почнуваат подлабоко да навлегуваат во проблематиката поврзана со одржувањето на вселенските собори и воопшто во проучувањето на црковните состојби во периодот од 5. до 7. век. Ова пред сè се должи на богатството од информации кои ги содржат актите донесени на Соборот во Халкедон.

Драган Зајковски

КИТ БРАУН: ВЕРНИ ДО СМРТ. ДОВЕРБАТА И ТЕРОРОТ ВО РЕВОЛУЦИОНЕРНА МАКЕДОНИЈА

Фондација отворено општество – Македонија, Скопје, 2014, 392.

Книгата на Кит Браун *Верни до смрт. Довербата и теророт во револуционерна Македонија*, се обидува да одговори на две главни прашања:

1. Зошто и како се случило толку голем број припадници на едно општество за кое генерално се сметало дека е составено од фаталистички и незаинтересирани селани со ограничени интелектуални капацитети, материјални можности и морални хоризонти, во атмосфера на големо насилство, да вложат толку многу во едно револуционерно движење за толку кратко време од само 10 години (1893–1903)?

2. Како Македонската револуционерна организација успеала да опреми, обучи и мобилизира толкава вооружена сила и покрај обидите на подобро опремените политички актери, како што биле османлиската држава и соседните земји, да ја саботираат и да ја уништат таа организација?

Тоа се прашања кои, всушност, се наметнуваат и на секој оној кој и не е толку добар познавач на самата организација и на приликите во Македонија во тоа време. И веднаш треба да се истакне дека авторот Кит Браун при обидот да одговори на овие прашања не го прави тоа на начин на кој би се очекувало да го направи, односно со дескрипција и анализа на активностите и акциите на добро познатите водачи и херои на таа организација. Напротив, тој растот и стекнатиот авторитет на МРО го разгледува преку неколку елементи, механизми, практики кои произлегле од самата дејност на таа организација, а кои

биле практикувани и споредувани од обичните членови и припадници на организацијата.

Петте елементи (механизми, алатки) преку кои тој се обидува да одговори на двете основни прашања поставени уште на почетокот на книгата се:

- Печалбата
- Заклетвата
- Создавањето архива (бирокрацијата на МРО)
- Четите и јатаците и
- Оружјето

Тоа се механизмите, алатките, институциите кои Кит Браун ги издвојува како елементи кои најсилно влијаеле врз институционализирањето на организацијата и кои придонеле да се изгради солидарноста и лојалноста кон организацијата на нејзините членови, кои, пак, преку тие механизми започнале себе си да се доживуваат како припадници на една замислена заедница, рамноправни меѓу себе.

Првиот контекст кој го анализира авторот е општествено-економскиот контекст за растот на организацијата, фокусирајќи се на феноменот на печалбата, односно економската емиграција. Следејќи ги патиштата на македонските печалбари надвор од нивните места на живеење, Кит Браун ни претставува едно динамично општество, заедница на православни христијани во Македонија, чии хоризонти се многу пошироки од општоприфатеното мислење. Тој покажува една сосема спротивна слика во однос на стереотипите за фатализмот и анемичноста на македонските селани

и за нивното прифаќање на веќе пред-одредена животна судбина. Исто така, авторот ја потенцира физичката и економската мобилност на селаните која е ставена во функција на политичката мобилизација. Печалбарите и трудовата миграција, своите патишта ги ставиле во функција на поттикнување на едно движење и едно востание за кое властите успеале да дознаат, но веќе било предоцна да го спречат.

Посебен феномен анализиран во оваа книга претставува Заклетвата што ја давале членовите на МРО за лојалност кон организацијата. И се чини таа претставува најмистичниот, најромантичниот дел од алатките преку кои се стекнувала лојалноста кон организацијата. И самиот автор начинот на кој МРО ги користела церемониите за заколнување како механизам за одржување на таинственоста, покорноста и лојалноста, го смета за посебно важен. Имено, кога новите членови на организацијата давале или примале заклетва бројот на метафори за клетви бил поголем од бројот на метафори за крштевање, локалните команданти држеле поголема проповед и поголем број заколнувања од поповите, жените добивале глас заедно со мажите и таа заклетва поттикнувала нова и проширена визија на колективот на кој му припаѓале. Заклетвата и клетвата биле клучниот елемент за создавањето на чувство на солидарност и доверба, без оглед на тоа дали била давана под присила или доброволно. Во почетокот заклетвата била извршувана за избрани личности од доверба од цела Македонија, особено за учители, дуканции и градски луѓе со професии, кои потоа ја презеле одговорноста да го прошират членството. На тој начин таа станала симбол на егалитарна солидарност, занемарувајќи ги поделбите според богатството, возраста и родот. Дури со приближувањето на востанието во

1903 г. МРО почнала со масовно заколнување да регрутира нови членови. Можеби поради фактот што заклетвата се покажала како ефикасна алатка за создавање на лојалност и солидарност.

Практиката на МРО за водење и чување евиденција исто така е еден од сегментите со кои организацијата создавала чувство на таинственост и солидарност. Всушност, водењето на практиките во вид на записи значело создавање на сопствена институционална структура и самолегитимација. При анализата на оваа практика авторот посебно се фокусира на командите и комуникациските врски настанати во случаите на писмени смртни пресуди изречени против шпиони и предавници. Ваквите декрети ги издавале водачите и секретарите на организацијата, ги пренесувале куририте, ги спроведувале извршители и често пати биле ставани на трупот на убиениот. Информациите содржани во разни документи на МРО го формирале вистинскиот нерв на организацијата во целост. Бирографијата на МРО, која, всушност, претставувала „држава во држава“, ја постигнала целта да создаде чувство на припадност кон одредена заедница и го градела и одржувала колективниот дух и тоа било многу слично со улогата што ја имала заклетвата. Во таа смисла улогата на пишаниот збор била особено важна: тој бил дел од процесот на самоделинирање на организацијата како модерна организација, обврзана со правила, која поради тоа заслужува лојалност и стравопочит. Секретарите, благајниците, куририте, даночниците го обезбедувале дневното дејствување на организацијата, го изградиле институционалниот капацитет на МРО и ја демонстрирале нејзината определба за автономија. Всушност, водењето архива и поседувањето документи им било познато на Македонците многу од порано, затоа што османлиската биро-

кратија имала долги и силни корени уште од XV в. со пописите. Тапи, тезкериња и даночни документи биле дел од домашната архива на многу македонски семејства.

Елемент кој исто така придонел за создавање на чувство на лојалност била организацијата на четите, кои дејствувале според одредени правила и кои зависеле од мрежата на јатаците, односно примачите, како што тоа е преведено во книгата. Овде авторот го проучува комплексниот однос меѓу организацијата и некои постари традиции на локални антидржавни тенденции во кои сега истите овие термини имале поинакви значења. Четничкото дејствување на МРО произлегло од претходните практики на предреволуционерен бунт, односно од т.н. социјално бунтовништво, без идеологија, но истовремено се потпираше на искуствата од таа социјална ребелија. Авторот се фокусира врз радикалните трансформации на идеологиите на честа и на правилата на однесување. Мрежата на оние кои се заколнале, на секретари и курири, благајници, комити и јатаци го одржувале светот на организацијата со пишување, финансирање и акции. На тој начин се правела јасна разлика меѓу дејствувањето на МРО и културата на ајдутството. Притоа авторот ги дава на увид и двава важни документи: „Упатството за македонските револуционерни чети“ и „Правилникот за селските чети“ и преку нив го објаснува променетиот начин на кој се одвивале врските меѓу четите и населението. Јатаците имале стожерна улога во МРО и со зголемувањето на четите тие, всушност, станале дел од бојното поле. Тие биле главните чувари на тајните на МРО во кои таа имала најголема доверба.

Последниот сегмент на кој авторот посветува внимание како алатка за стекнување солидарност и лојалност

било оружјето на МРО, каналите преку кои ги добивала и ги складираше пушките за востанието, како и практичните и симболичните ефекти врз мобилизацијата на населението. Ова поглавје е можеби најисторискиот дел од книгата. Авторот посебно се осврнува на феноменот на набавка на оружје од оние кои претставувале закана, имено Албанците. Оружјето имало магична моќ за мобилизација на селските маси. Тоа било доказ за тоа дека целите на МРО се остварливи и на населението му давало чувство на сигурност. Тоа било едно од оние предмети кои уште повеќе ја зголемувале довербата и лојалноста кон организацијата. Каква симболична моќ имало оружјето покажува и примерот со купувањето пушка маргинка за војводата Томе Никлев. Таа пушка била купена за 13 турски лири од некој Албанец, пари за кои можело да се набават две или три пушки. Томе Никлев една од водечките личности во Крушевската организација, пред кого се положувале заклетви, морал да поседува нова и модерна пушка, затоа што таа пушка во неговите раце покажувала моќ и симболично спротивставување на османлискиот закон, покажувајќи, во исто време, дека на тој начин, организацијата има пристап до најмодерното оружје.

Книгата на Кит Браун *Верни до смрт. Довербата и теророт во револуционерна Македонија* не е книга за лидерите, хероите или за создадените митови на МРО. Тоа е книга која зборува за обичните безимени членови на организацијата и за нивната неверојатна и тешко сфатлива, од денешен аспект, лојалност. Тие всушност биле базата врз која се крепела МРО и без чија активност и лојалност не би постоела ниту организацијата. Таа е книга за печалбарите, куририте, јатаците, благајниците, кои го претставувале движечкиот дел на една голема и сложена тајна структура и преку кои МРО допрела до најзафрел-

ните македонски села. Од 1893 до 1903 г. МРО вовела речник на лојалност и послушност во Македонија преку редица практики и форми на обврзаност и посветеност. Полагањето заклетва создало чувство на хоризонтално другарство меѓу оние кои ја дале заклетвата. Практиката на пишување архиви, пресуди, признаници, исто така, креирале и одржувале низа меѓусебно зависни улоги преку кои една заедница на различен начин се вплотила околу еден голем проект без и да биде свесна за неговата големина, што создало механичка и органска солидарност. На тој начин основачите и лидерите на организацијата, заедно со базата го издигнале движењето на ниво кое овозможило неговите членови да се чувствуваат како припадници на една „замислена заедница“.

И сосема на крајот, Кит Браун со својот препознатлив пристап и со акумулираните познавања за револуционерниот период во Македонија од крајот

на XIX и почетокот на XX в., нуди едно возбудливо патување низ нервниот систем на една тајна организација. Неговата анализа на структурата и начинот на дејствување на МРО преку механизми кои на прв поглед се чинат споредни, му даваат на текстот својство на парадигма за проучување и разбирање на многу други вакви движења и организации. Јазикот, стилот и богатството од детали, на прв поглед неважни, што ги презентира авторот, а секако и одличниот превод, кај читателот будат доза на романтизам, чувство на чудна симпатија кон сите тие крајно посветени луѓе на една идеја и на еден проект, колку и да била присутна суровоста во нивните постапки и акти. Но, исто така, текстот нуди и овозможува и лесно разбирање на комплицираниот политички контекст во тоа време, што придонесува, пак, полесно да се сфати и сегашноста.

Драги Ѓорѓиев

УДК 327(439:497.1)“1918/1927”(049.3)

ARPAD HORNYAK: HUNGARIAN-YUGOSLAV DIPLOMATIC RELATIONS, 1918 – 1927

New Jersey: Center for Hungarian Studies and Publications, 2013, 430.

АРПАД ХОРНИЈАК: УНГАРСКО-ЈУГОСЛОВЕНСКИ ДИПЛОМАТСКИ ОДНОСИ, 1918 – 1927

Њу Џерси: Центар за унгарски студии и публикации, 2013, 430.

Првата светска војна резултирала со исчезнување на Отоманската и Хабсбуршката империја. На просторот на нивното дотогашно владеење биле создадени бројни држави, помеѓу кои и Унгарија и Кралството на Србите, Хрватите и Словенците. И двете др-

жави имале свои историски традиции од средниот век, помеѓу нив постоеле релации на локално ниво, но по Првата светска војна и создавањето на Кралството на СХС, започнал долготраен процес за превласт во регионот кој имал различна динамика.

Авторот на трудот во предговорот наведува дека тој одлучил да ја именува државата како Југославија, наместо дотогашното официјално име Кралство на СХС. Во текот на целиот труд се појавува името Југославија бидејќи авторот смета дека жителите на државата ги користеле двата термина наизменично и се именувале себеси како *Југословени*. Имајќи го во предвид фактот што авторот го ставил акцентот врз надворешната политика на двете држави и нвните меѓусебни односи може да се разбере оваа негова одлука, но мора да се нагласи дека именувањето како *Југословени* не било карактеристика за мнозинството од населението во рамките на Кралството на СХС. Елитата и водечките политички личности имале свој интерес да се именуваат себеси како *Југословени*, меѓутоа во составот на таа држава имало низа незадоволни елементи кои своите замисли за иднината ги гледале одделно од таа политичка конструкција. Во прв ред тука мора да се нагласат Хрватите, Македонците, Црногорците и Албанците кои живееле во составот на Кралството на СХС и тежнееле кон поинакви територијални граници и политичко уредување.

Интересите на двете држави во мал обем се испреплетувале во минатото, но меѓувоениот период е токму карактеристичен по фактот дека како никогаш претходно интересите на Унгарија и на Кралството на СХС се судирале. Унгарија излегла од Првата светска војна како држава која била на страната на Централните сили, иако унгарските дипломатски претставници со сите сили се обидуваале да ја покажат дистинкцијата помеѓу Будимпешта и Виена и нивниот однос во текот на војната. Неуспехот на тие заложби резултирал со потпишувањето на мировниот договор во Тријанон според чии одредби Унгарија загубиле

две третини од нејзината дотогашна територија, како и половина од нејзиното население. Таа претставувала држава со најголеми територијални загуби по завршувањето на војната. Од друга страна, пак, Кралството на СХС било создадено токму по окончувањето на глобалниот судир и врз заслугите на Србија од Првата светска војна. Делото на Хорнијак претставува детална анализа на дипломатските односи низ историските процеси и судирот на интересите на големите држави и нивните сојузници во Југоисточна Европа.

Концепциски делото е поделено во три глави. Првата глава е именувана *Од либерално-демократската револуција до отстранувањето на Хабсбурзите (From the Liberal Democratic Revolution to the Deposition of the House of Habsburg)*. Во овој дел авторот дава детален приказ на склучувањето на мировните договори по Првата светска војна и одредувањето на правците на движење на новите држави. Тука се создава еден сублимат на одредувањето на граничната линија помеѓу двете држави, обидите за пост-воено политичко уредување, како и взаемното мешање во внатрешните работи на другата држава за зачувување на сопствените интереси.

Втората глава е насловена *По кралските државни удари (After the Royal Coups)* и главниот акцент е ставен врз односите помеѓу Кралството на СХС, држава-основач на Малата Антанта која претставувала воено-политички сојуз кој бил директно насочен против ревизионизмот на Унгарија и влегувањето на Унгарија во Лигата на народите, момент кој го означил фактичкото признавање на надворешните граници на Унгарија, како и нејзиниот внатрешен политички систем на владеење. Во овој дел се иницирани контактите помеѓу Унгарија и Италија која имала интерес во привлекување на сите со-

седи на Кралството на СХС кон себе и на тој начин создавање на обрач околу новосоздадената најголема балканска држава и нејзина делумна контрола.

Третата глава, именувана како *Детантом* (*The Detente*), всушност е краткотрајниот период на нормализирање на односите и напорите на дипломатите на големите сили да ја вклучат Унгарија во Локарно пактот, како и замислата на британските дипломатски претставници за создавање на Балкански локарно, договор кој би ги елиминирал сите незадоволства и тенденции за ревизија на границите и повоеното уредување. Овој процес на нормализација на односите завршил на 4 април 1927 година со потпишувањето на *Италијанско-унгарскиот договор за пријателство, посредување и арбитража* кој во суштина имал неутрален карактер, меѓутоа бил доволно добар аргумент Кралството на СХС да се почувствува загрошено и да настапи период на заладување на односите помеѓу двете држави.

На крајот од трудот се присутни библиографија, индекс на лични имиња и индекс на географски поими, како и три мапи кои му овозможуваат на читателот визуелен приказ на територијалните промени на Унгарија по Првата светска војна, во меѓувоениот период и во очи Втората светска војна.

Балканската и европската историографија се сиромашни со публикации кои ги третираат билатералните односи помеѓу две држави од југоисточна

Европа во меѓувоениот период. Досега постоеше недостаток од трудови од ваков вид кои преку компаративен метод ќе ги прикажат сличностите и разликите на две држави кои имале различен развоен процес, меѓутоа по 1918 година започнале нова етапа во нивното опстојување. На оваа проблематика се осврнуваат само неколку изданија објавени во Институтот за современа историја од Белград, Институтот за историја од Загреб и монографии од автори кои потекнуваат од Бугарија. Меѓутоа, во сите овие трудови акцентот е ставен врз Југославија и нејзиниот однос кон соседните држави од аспект на доминантна политичка, економска и воена сила. Делото на Хорнијак е уникатно заради пристапот кон двете држави од иста појдовна точка, односно соочувањето, преку методот на анализа и синтеза, на заедничките и различните ставови кои ги имале двете држави во периодот кој е предмет на интерес. Неговите истражувања во Будимпешта, Белград и Лондон му овозможиле изворно да ги согледа аспектите на двете држави, како и перцепцијата на дипломатските, политичките и воените стратегии на една од големите сили, во овој случај Велика Британија. Токму затоа, овој труд претставува значајна монографија која ќе пополни низа празнини кои се присутни во европскиот историографски и дипломатски простор.

Теон Џинго

УДК 323.281(=163.3:497.2)“1944/1989”(049.3)

**СТОЈКО СТОЈКОВ: ТАБУ, ВРЕМЕ НА СТРАХ И СТРАДАНИЕ,
ПРЕСЛЕДВАНЕТО НА МАКЕДОНЦИТЕ В БЪЛГАРИЈА ПО ВРЕМЕТО
НА КОМУНИЗМА (1944 – 1989)**

Сандански: Дружество на репресираните Македонци в Бугарија, 2014, 55.

**СТОЈКО СТОЈКОВ: ТАБУ, ВРЕМЕ НА СТРАВ И СТРАДАЊЕ,
ПРОГОНУВАЊЕТО НА МАКЕДОНЦИТЕ ВО БУГАРИЈА ВО
ВРЕМЕ НА КОМУНИЗМОТ (1944 – 1989)**

Сандански: Дружество на репресираните Македонци в Бугарија, 2014, 550.

Во изминатата 2014 година, во издание на Друштвото на репресираните Македонци во Бугарија од Сандански, излезе книгата „ТАБУ, ВРЕМЕ НА СТРАВ И СТРАДАЊЕ, ПРОГОНУВАЊЕТО НА МАКЕДОНЦИТЕ ВО БУГАРИЈА ВО ВРЕМЕ НА КОМУНИЗМОТ (1944–1989)“ на авторот Стојко Стојков. Истата, беше промовирана на 12 декември 2014 година во Штип на Факултетот за образовни науки при Универзитет „Гоце Делчев“. Промотори на книгата беа академиците Иван Катарџиев и Ѓорѓи Поп Атанасов.

Авторот ја посветува книгата на сите загинати, затворани, иселувани и проследувани во Бугарија заради своето македонско национално чувство и љубовта за обединета Македонија, без правна заштита и без право на збор, само затоа што пееле македонски песни или играле македонски ора, посебно посветувајќи ја на татко си Иван Стојков Петров, прогонуван заради својата национална припадност и мајка му Стефанка Благоева Петрова.

Трудот е напишан на бугарски јазик, претставен на 550 страници со: Вовед, Кратенки и четири поглавја: I – Спомени и лични документи, II – Закони по

кои се судени Македонците, III – Документи од БКП и државниот врв и IV Документи од државна безбедност.

Авторот на оваа книга во воведниот дел го кажува и своето лично искуство за овие прогони и малтретирања, затоа што еден од овие херои бил и неговиот татко. Во своето сеќавање за тоа време, ја потенцира својата болка од ненајавената раноутринска посета на милицијата и државната сигурност на нивниот дом, особено впечатлив за него и неговиот брат, кои сонливо го посматрале претресот на нивниот дом додека татко им веќе бил однесен во истражен затвор. Претресот го вршеле почнувајќи од тоалетот па до покривот, дури и под ќерамидите. На крајот, според сеќавањето на авторот, тие онака сонливи биле избркале од нивната соба којашто целата била превретена од претресот. Долго време потоа немале контакт со нивниот татко.

Ваквото лично доживување и насилиствата врз Македонците во Бугарија, биле главната причина авторот да се одлучи да почне да ги прибира спомените и документите од илијадници Македонци, прогонувани, затворани, тепани, раселувани и убивани само

заради своето национално чувство. „Жална вистина е, констатира авторот во својот вовед, што бројката од илјадници малтретирани никогаш нема да се знае точно колку е“. Тоа што било посебно за авторот во прибирањето на спомените, е стравот кај затвораните и прогонуваните да не им се случи повторно тоа што го проживеале, па за своите спомени не зборувале ни пред своите деца, а воедно одбивале да му ги соопштат и на авторот Стојков.

Во оваа книга Зборник на спомени и документи, презентирани се личните сеќавања за она што го доживеале прогонуваните и малтретираните, но и такви кои се пренесени од блиски од семејството на оние кои починале. Голема пречка за презентирањето на веродостојната документација е тоа што многу од досиејата во 90-тите години од дваесетиот век биле уништени. Собраните спомени и документи презентирани во книгата се неоториви затоа што покрај личните спомени за репресиите постојат и документи од водените судски процеси и кажувања од другите за нив. Ако нема Македонци како што рекол Живков, немало и репресија. Таква била политиката на комунистичка Бугарија која апсолутно негирала постоење на македонска нација.

Проследувајќи ги презентираните спомени и досиеја од првото поглавје, без исклучок, се доаѓа до заклучок дека единствената вина на овие луѓе и нивните маки што ги поднеле била само тоа што сакале да останат Македонци.

Во Првата глава која содржи спомени поткрепени со лични документи, фотографии, досиеја, судски одлуки и слично за 59 животни стории на Македонци, прогонувани и затворани, сама по себе доволно зборува што им се случило на останатите неколку илјади. Исто така зборува за големиот труд што го вложил авторот во собирањето на документите и сеќавањата.

Во втората глава од книгата се прикажани законите по кои се прогонувани и судени Македонците: Закон за зашти-

та на народната власт, Кривичен закон до 1950 година, Кривичен од 1950 година и други години, Кривичен кодекс до 1968 година и Закон за кривична постапка со посебно забележани членовите од законите користени во постапките против Македонците во Бугарија.

Во третата глава се застапени документи од Заседанија, решенија и протоколи на Политбирото на ЦК на БКП а кои се однесуваат за македонското прашање. Строга контрола во сите области на општествено живеење, преку министерствата, Бугарската академија на науките, Комитетот за пријателство и културни врски во странство, Бугарската црква итн. во негирањето на посебноста на македонската нација, негирањето на нејзина историја и посебно негирањето на македонскиот ентитет во Бугарија. Преземање на најразлични мерки, подготвување и издавање на специјални учебни помагала за негирање на Македонците и македонската историја, според потребите на политичко-просветната и пропагандна работа на Паријата, Отчествениот фронт, и другите општествени организации.

Во IV поглавје се предочени документи во кои е прикажана работата на агентурата, оперативните работници на Државната безбедност. Во бројната документација видно е забележено следењето на активноста и дејствувањето на Македонци, групи и организации, и нивно евидентирање, особено во пиринскиот дел. Јасно се прикажани задачите со кои се бара оневозможување на „националистичкото“ дејствување на Македонците и ширењето на промакедонска пропаганда особено онаа која доаѓа од соседна Југославија.

Гледано во целина оваа книга ќе преставува вреден извор на материјали за репресиите на македонското малцинство во Бугарија кое до ден денешен сè уште останува непризнаено како посебен ентитет од Бугарската држава.

Верица Јосимовска

УДК 94(497.713)“1944/1991”(049.3)

ВИОЛЕТА АЧКОСКА, ВЕЛЕС И ВЕЛЕШКО 1944 – 1991,

Скопје: Макавеј, 2013, 412.

Во 2013 година беше публикувана монографијата на проф. д-р Виолета Ачкоска „Велес и Велешко 1944–1991“. Монографскиот труд содржи 412 страници и структурно е поделен на: Предговор, Вовед, два дела (две глави), Рецензии, Список на кратенки, Извори и Литература.

Во Предговорот (7-10), проф. д-р Виолета Ачкоска укажува дека текстот на монографијата, поточно студијата за регионалната историја на Велес и Велешко, е резултат на повеќегодишни истражувања на најновата историја на Македонија. Во најголем дел текстот бил пишуван во периодот од 1995–1997 година, во рамките на проектот „Велес и Велешко низ историјата“ (од праисторијата до 1991 година). Заради повеќе објективни и субјективни причини, планираната интегрална монографија, односно проектот останал необјавен. Најизразени отпори од страна на соодветно стручно-политичко тело имало за делот од проектот што се однесувал на најновата историја, а особено за периодот по Втората светска војна (1944–1991). Акцентот на истражувачкиот потход во монографијата е ставен врз политичкиот, стопанскиот и просветниот развој на Велес и Велешко од 1944 до 1991 година, т.е. во првиот период од развојот на современата македонска држава.

Во Воведот (11-13) се истакнува дека во склопот на истражувачкиот период (1944–1991) можат да се одделат неколку потпериоди кои се разликуваат според организацијата на стопанскиот

и политичкиот живот на државата, и тоа: првиот – асномскиот од 2.8.1944 до 16.4.1945 (кој во монографијата е обработен како Вовед во државно-централистичкиот период), вториот – Државно-централистичкото раководење со стопанството од 1945 до 1953 година и третиот – Самоуправуваниот од 1953 до 1991 година. Според наведената периодизација, содржината на монографијата е поделена на два дела.

Првиот дел има наслов „Велес и Велешко во периодот на државно-централистичкото управување со стопанството“ (15-249), односно од 9 ноември 1944 до почетокот на 1953 година. Во овој дел се обработени пет точки.

Првата точка се однесува на локалните органи на власта и управата (1944–1953) и во овој дел проф. д-р Виолета Ачкоска се осврнува на административно-територијалните промени (1944–1953), организационото поставување на локалната власт, дејноста и задачите на органите на локалната власт и дејноста на општествено-политичките организации. Втората точка е посветена на обновата на стопанската инфраструктура и промената на сопственичките односи. Тука се обработени состојбите во стопанството непосредно по ослободувањето на Велес во Втората светска војна (9.11.1944) и мерките за неговата обнова, промените во сопственичките односи (секвестрација, експропријација, национализација), аграрната реформа, задругарството и другите мерки на аграрната политика, системот на прехраната,

снабдувањето и откупот на земјоделските производи и воведувањето на планското стопанство – првиот петгодишен план. Третата точка ги третира демографските состојби и промени во периодот 1944–1953 година. Овдека се разработуваат населените места, бројот и структурата на населението, промените во националниот состав и во социјалната структура на населението во посочениот период. Четвртата точка го опфаќа развојот на образовните дејности. Во неа се пишува за почнувањето со работа на училиштата, формите на описменувањето и подигањето на општо-образовното ниво на населението, развојот на образовната мрежа, здравствено-хигиенската заштита на населението, развојот на физичката култура и на првите спортски друштва. Во петтата точка е опфатена борбата против соработниците на окупаторот, идеолошките, класните и другите неистомисленици. Проф. д-р Виолета Ачкоска пишува дека македонското партиско-политичко раководство во спrega со ООН-а, игнорирајќи ги институциите на македонската држава, презело одредени егзекуции. Во таа насока е обработен велешкиот случај кој се однесува на 53 ликвидирани граѓани во близината на Велес. Убиството било извршено ноќта на 15 наспроти 16 јануари 1945 година, а било покриено со подоцнежни антидирани и полициски монтирани пресуди, наводно донесени од Воениот совет на Велешкото воено подрачје на 16 јануари 1945 година, а правосилната пресуда на Вишиот воен суд при Главниот штаб на НОВ и ПОЈ била од 18 јануари. Во оваа точка, проф. д-р В. Ачкоска се задржува и на репресијата на власта на приврзаниците на идејата на ВМРО за обединета и независна Македонија, како и на репресијата по линија на Резолуцијата на Информбирото.

Вториот дел од монографијата е со наслов „Велес и Велешко во услови на

развој на самоуправниот социјализам (1953 до 8.9.1991 година)“ (251-401). Во овој дел се обработени три точки.

Во првата точка, проф. д-р Виолета Ачкоска пишува за развојот на стопанството и во тој поглед е направена анализа на воведувањето и развојот на самоуправувањето, развојот на индустријата и индустриските капацитети, развојот на аграрот и аграрната инфраструктура, занаетчиството и малото стопанство, развитокот на сообраќајот и комуналните дејности, развојот на трговијата, угостителството и туризмот, некои општи заклучоци за стопанскиот развој на Титоввелешката општина од 1953 до 1991 година. Втората точка врши елаборација на местото и улогата на општествено-политичките организации и во таа насока е истакнато за содржината на работата на посочените организации, партискиот плурализам – формирањето и делувањето на политичките партии во Велес и Велешко, како и за конституирањето и работата на Првото повеќепартиско собрание. Развојот на образованието и спортот е предмет на обработка во третата точка. Во тој правец се елаборира за развојот на училишната мрежа (основното и средното образование), формите на образование за возрасни, здравствената и социјалната заштита на населението и развојот на физичката култура и спортот.

Монографијата изобилува со податоци, детали и фотографии, а тоа што му дава посебна вредност на овој труд е што ова е прва историографска книга која посеопфатно го обработува развитокот на Велес и Велешко од ослободувањето во текот на Втората светска војна (9.11.1944) до референдумот за осамостојување на Република Македонија во 1991 година. Токму и затоа, ова дело претставува значаен прилог во македонската историска наука кое треба да се прочита.

Александар Симоновски

СООПШТЕНИЈА

УДК 94(497.7)(062)(049.3)

НАУЧЕН СОБИР „АСНОМ И МАКЕДОНСКАТА ДРЖАВА“

(Скопје, 28 ноември 2014 година)

По повод 70 години од одржувањето на Првото заседание на Антифашистичкото собрание на народното ослободување на Македонија (2 август 1944), во Скопје, на 28 ноември 2014 година, во соорганизација на Македонската академија на науките и уметностите и Институтот за национална историја се одржа научен собир „АСНОМ и македонската држава“. Научниот собир беше одржан во Македонската академија на науките и уметностите.

Со поздравни и пригодни обраќања научниот собир го отворија претседателот на Македонската академија на науките и уметностите акад. Владо Камбовски и директорот на Институтот за национална историја проф. д-р Драги Ѓоргиев.

Работниот дел од научниот собир беше поделен на три сесии и вкупно беа презентирани 16 реферати.

Во првата сесија воведен реферат под наслов „АСНОМ: остварување на правото на самоопределување на македонскиот народ“ имаше акад. Владо Камбовски. Потоа следувааше акад. Иван Катарџиев кој се осврна на темата „Седумдесет години АСНОМ – седумдесет години македонска држава“. Проф. д-р Димитар Мирчев реферираше за „Имаше ли АСНОМ филозофија и идеологија?“. Проф. д-р Марјан Димитријевски говореше за „Паралели помеѓу АСНОМ и останатите антифашистички собранија на југословенските простори“. Последен во оваа сесија настапи доц. д-р Мишо Докмановиќ, кој се произнесе за „Трн во окоето – актите на АСНОМ и грчките ставови во врска со македонското барање за прием во Обединетите нации“.

„АНОК и неговиот приговор на Манифестот на Главниот штаб на НОВ и ПОМ“ беше предмет на излагањето на Трајче Грујоски, со што беше отворена втората сесија. Илија Андонов-Ченто поднесе реферат „Амандманот на сојузниот Устав од 1946 година и самостојноста на Македонија“. Проф. д-р Љубица Јанчева и проф. д-р Катерина Мирчевска имаа прилог „АВНОЈ за македонската државност“. Проф. д-р Виолета Ачкоска имаше излагање за „АСНОМ и македонската државност помеѓу класното и националното 1941–1991 година“. Проф. д-р Тодор Чепреганов, м-р Соња Николова и м-р Зоран Нечев имаа реферат „АВНОЈ – АСНОМ – Јалта – 8 септември 1991 година и македонската државност“ со што беше затворена втората сесија.

Прв во третата сесија настапи акад. Блаже Ристовски, кој се искажа за „Современиот македонски литературен јазик од другарството (1903) до АСНОМ

(1944)“. Акад. Катица Кулавакова имаше реферат под наслов „Деконструкција на категоријата мултиетничка/етничка демократија“. Трајко Стаматоски говореше за „Македонскиот јазик во XX век – до официјалното прогласување за службен на заседанието на АСНОМ“. Борко Зафировски се осврна на „Националната библиотека – државен стожер и трезор (судбини и факти)“. Волф Ошлис го изложи својот реферат „АСНОМ 1944 година како (не)свршен чин“. Последен, во оваа трета сесија, настапи доц. д-р Александар Симоновски со прилогот „АВНОЈ, Светосавскиот конгрес и АСНОМ“.

По секоја сесија имаше дискусија.

На крајот следеа заклучните зборови на проф. д-р Марјан Димитријевски и акад. Владо Камбовски, со што научниот собир беше прогласен за завршен.

Александар Симоновски

УПАТСТВО ЗА СОРАБОТНИЦИТЕ

ГИНИ е рефериран во Македонија на НУБ „Св. Климент Охридски“.

Списанието Гласник на Институтот за национална историја објавува:

1. оригинални научни статии
2. извори, документи и материјали
3. библиографии
4. критики, рецензии, прикази на книги и периодика
5. соопштенија од научни и стручни собири

Категоријата на трудот ја предлага авторот, а конечната одлука ја донесува Редакцијата. Сите статии мораат да имаат: апстракт (до 500 карактери) и клучни зборови (3-10) на англиски јазик.

Опрема на трудот:

Сите прилози треба да бидат доставени електронски отчукани со македонска поддршка, во некоја од програмите на MS Word, снимени во формат на документ (*.doc). Задолжителна е употребата на фонтоот тајмс, и тоа Times New Roman и неговата специјална верзија, од каде што, исто така, се преземаат македонските Ё, ё, потоа полски, чешки, турски и други специфични букви од други јазици со латинично писмо, како и Pulstajms7, од каде што се преземаат Й, ѝ. Во текстот големината на буквите е 12 точки, а проредот 1,5. Во белешките големината на буквите е 10 точки, а проредот најмал (single). Обемот на прилозите не треба да биде поголем од еден авторски табак.

Поднесување на трудот:

Авторот го доставува текстот во електронска форма, заедно со еден примерок отпечатен на хартија, на адреса на Институтот за национална историја (ул. Григор Прличев бр. 3 1000 Скопје / contact@ini.ukim.mk) со напомена „за Редакцијата на списанието Гласник“, а може да го донесе и лично.

Авторите добиваат 1 примерок од бројот на списанието во кој е објавен нивниот труд.

Редакцијата на списанието „Гласник“ е отворена за соработка и објавува различни ставови и мислења, иако секогаш не ги споделува.

УПАТСТВО ЗА ПИШУВАЊЕ БЕЛЕШКИ

Презимето и името на авторот: нормал

Насловот на делото: *италик*

Насловот на списанието: *италик*

истиот: нормал

истото: *италик*

цит. д.: *италик*

цит. труд: *италик*

Задолжително е почитувањето на правописот кај наводниците („...“), полунаводниците (‘...’) и наредениот знак (È, è, Й, й), како и при наведувањето на личните и географските имиња од странско потекло. Датумите во еден ист прилог се пишуваат изедначено, на еден од следниве начини: 2 август 1903; 2.8.1903; 2. VIII 1903.

Цитирање книга:

Александар Матковски, *Странски патописци низ Македонија*. Скопје 1989, 115-119.

Истото, 127.

Кога истото дело се наведува повторно на друго место, се употребува скратен наслов: Александар Матковски, *Странски...*, 155-159.

Статии во списанија:

Александар Матковски, „Триста години од Карпошевото востание“, *Гласник на Институтот за национална историја* (натаму: *ГИНИ*), 44/2000, бр. 2, 7-15.

Истиот, *цит. труд*, 9.

Кога истата статија се наведува повторно на друго место, се употребува скратен наслов: Александар Матковски, „Триста години...“, 155-159.

Цитирање прилози од книги и од зборници:

Александар Матковски, „Одгласот на Карпошовото востание“, *Триста години од Карпошовото востание*, (гл. ред. Томо Томоски), Скопје 1999, 311-325.

Цитирање од весници:

„Значењето на Карпош“, *Нова Македонија* (Скопје), бр. 14579, 10.7.2001, 7.

Цитирање архивски фондови:

Државен архив на Република Македонија, Скопје (натаму: ДАРМ), Околиски НОО, 1945, кут. 6, а.е. 243.

Цитирање од енциклопедии:

„Версајски договор“, *Хрватска енциклопедија* (натаму *ХЕ*), т. 1, Загреб 1999, 477.

Цитирањето на веб-страница:

Paria Ramelli, “Gregory of Nyssa’s Position in Late Antique Debates on Slavery and Poverty, and the Role of Asceticism”, *Journal of Late Antiquity*, Vol. 5, No 1, Spring 2012.

http://muse.jhu.edu/journals/journal_of_late_antiquity/v005/5.1.ramelli.html (проверено на 18.2.2013).

Редакцијата на списанието ГЛАСНИК на Институтот за национална историја е отворена за соработка и објавува различни ставови и мислења за одделни прашања од македонската историја, иако секогаш не ги споделува мислењата и ставовите на авторите.

